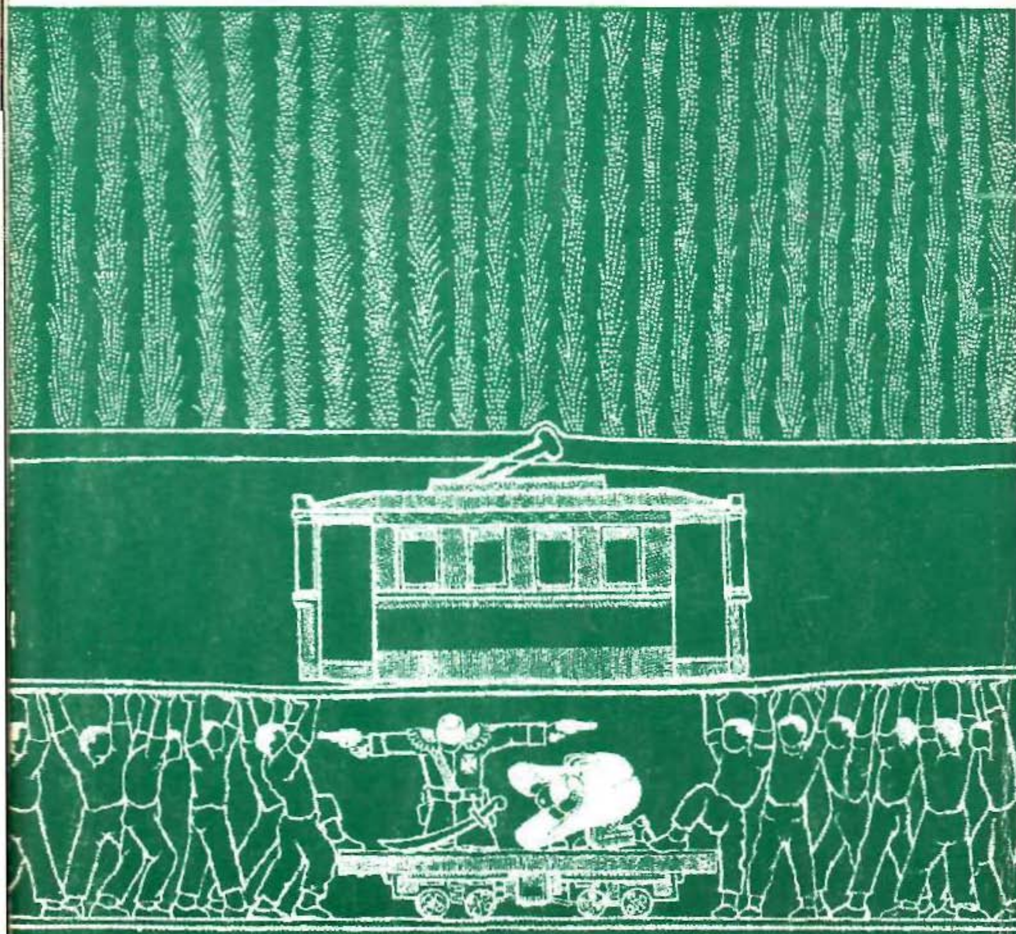
YARI MÜSTEMLEKE OLUŞ TARİHİ

1908 İŞÇİ HAREKETLERİ

hüseyin avni şanda

1908

İŞÇİ HAREKETLERİ

Hüseyin Avni Şanda *1902 yılında Trabzon'un Akçaabat ilçesinde doğmuştur. İlkokulu Trabzon'da bitirdikten sonra, ortaöğretime İstanbul'da devam etmiş, ailevi nedenler yüzünden eğitimi yarıda bırakarak çalışma hayatına atılmıştır. Gazeteciliğe 1923'de Trabzon* İstiklâl *Gazetesinde başlayan Şanda, 1926 - 1929 yılları arasında İstanbul'da* Vakit *Gazetesinde daha sonra da 1936 yılına dek* Akşam *Gazetesinde muhabirlik ve yazarlık yapmıştır. Gazetenin sahiplerinden ve başyazarı olan İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Profesörlerinden Necmettin Sadak'ın yardımları ve önerileriyle araştırıcılığa başlamış ve Üniversitedeki konferans ve derslere katılarak kendini yetiştirmiştir. Özellikle Osmanlı tarihinin son gerileme dönemi ve bu dönemin ekonomik ve sosyal koşulları üzerine çalışmalar yapan Hüseyin Avni Şanda'nın ekonomi tarihiyle ilgili çalışmaları sürekli olarak* İstanbul Ticaret Odası Mecmuası*'nda yayımlanmıştır. Bundan başka* İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, Yeni Adam, İktisadî Yürüyüş, Yurt ve Dünya, Birlik, Çığ, Gençlik, Bütün Dünya *gibi çeşitli dergilerde ve* Tan, Haber, Halk *ve* Son Telgraf *gazetelerinde yazılar yazmıştır.* Yeni İstanbul Gazetesi*'nin ilk çıktığı yıllarda İktisat Sayfası yöneticiliği yapan Şanda, Zeki Cemal Bakiçelebioğlu ile birlikte 1944'de yayına başlayan* Ekonomi Gazetesi*'nin kuruculuğunu ve yönetmeliğini yapmış, 1959'dan sonra da* İstanbul Postası *Gazetesini çıkarmıştır. 1 Aralık 1971'de ziyaret için gittiği Cumhuriyet gazetesinde dünyaya veda eden Şanda'nın yayınlanan kitapları şunlardır:* Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi *(1932),* 1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar *(1935) (ikinci baskı,* Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri *adıyla 1962),* Türkiye'de Sanayiin İnkişafı *(1936),* Reaya ve Köylü *(1941) (yeni düzeltmelerle 1971 ve 1975 basımları Habora Yayınları).*

Sunuş

Elinizdeki kitap Hüseyin Avni Şanda'nın Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde emperyalizmin boyunduruğu altına giriş nedenleriyle bu dönemin ekonomik ve sosyal koşullarını inceleyen iki belgesel kitabıyla, çeşitli yazılarından oluşmuştur.

Osmanlı tarihinin ekonomik ve sosyal koşulları üzerine araştırmalar yapan yazarın 1932'de yayınlanan «*Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi*» ve 1935'de yayınlanan «1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk

Kalkınmalar» isimli kitapları emperyalizm olgusunu ele alan ve toplumsal hareketleri ekonomik yapıyla temellendiren ilk çalışmalardandır. Bu nedenle, Türkiye tarihiyle ilgili araştırmaların kaynak kitapları olmuştur.

«1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar» isimli kitabı yazar, 1962'de sadeleştirerek «Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri» adıyla yayınlamıştır. Türkiye işçi sınıfı tarihi üzerine yapılan bu ilk çalışma ikinci baskısından aynen alınmıştır.

1932 yılında yayınlanan ve o zamandan bu yana yeni bir basımı yapılmayan «Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi» isimli kitabın temel kavramları dışındaki eskiyen sözcükleri sadeleştirilmiştir. Yazarın son çalışmalarındaki dili esas alınarak yapılan bu sadeleştirmede, bazen ticaret kapitalizmi, bazen de mali sermaye olarak kullanılan «sermayedarlık» gibi kavramlar aynen bırakılmıştır.

Üçüncü bölümde yayınlanan «Seçme Yazılar» ise yazarın İstanbul Ticaret Odası Mecmuasında yayınlanan ve Osmanlı İmparatorluğunda para, ticaret, pazar ve ilk sermaye girişimlerini konu edinen çeşitli yazılarından derlenmiş ve aynen alınmıştır.

Belgesel bir değeri olan bu çalışmanın hazırlanmasındaki yardımlarından dolayı sayın Recep Bilginer'e teşekkürür borç biliriz.

GÖZLEM YAYINLARI

I

1908 İŞÇİ HAREKETLERİ

İlk olarak 1935 yılında «1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar» *adıyla yayınlanmıştır. Hüseyin Avni Şanda, bu kitabı daha sonra sadeleştirerek 1962 yılında* «Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri» *adıyla Evren Yayınlarında yayınlamıştı. Elinizdeki kitabın bu yeni baskısı, sözü edilen bu ikinci baskısı esas alınarak hazırlanmıştır.*

Önsöz

Bu kitapçık, ilk defa 1935 yılında "1908'de ecnebî sermayesine karşı ilk kalkınmalar" adı altında yayınlanmıştı. Bu ikinci baskısında adı, konusuna daha uygun şekilde değiştirildiği gibi, metin de yeni baştan elden geçirilerek, gerek dil, gerek düzen bakımından işlenmiştir.

Bu kitapta anlatılan 1908 grevleri, Türk işçi hareketlerinin başlangıcı olmuştur diyebiliriz. Bu grevlerin patlak verdiği günlerde, Türkiye'de ne sendikalar, ne iş kanunu, ne de sigorta vardı.. Memleketin endüstri seviyesi

de bu güne göre oldukça geriydi. Bununla beraber, ileriki sayfalarda görüleceği gibi Türk işçi sınıfı, İkinci Meşrutiyet'in daha ilk yılında daha iyi yaşamak için, büyük bir olgunlukla grev hakkını kullanmıştı.

1908 grevlerinin Hürriyetin ilânından hemen sonra başlamış olması da sebepsiz değildi. İkinci Meşrutiyet'i hazırlayan ana fikirler, batı demokrasisi ilkelerine dayanıyordu. Oysa batı demokrasisi ilkelerinin başlıcalarından biri de işçi sınıfının, ekonomik menfaatlerini savunmak üzere sendikalar kurması hürriyeti ile, yaşama şartlarını iyileştirmek üzere ileri sürdüğü isteklerini grev yoluyla desteklemesi hakkıydı.

İşte 1908'de Türkiye'de Adana'daki pamuk işçilerini, Zonguldak'taki maden işçilerini, Anadolu ve Rumeli demiryollarının memur ve işçilerini, İstanbul'daki tütün ve deniz işçilerini de içine alacak kadar genişleyen yurt çapındaki bu büyük grev hareketi, memleketimizin batı demokrasi düzenine girişinin tabii olduğu kadar, gerekli bir sonucuydu. Ama yine bu grev hareketleri Meşrutiyet hükümeti tarafından bastırılmıştı.

Şurası da çok dikkate değer bir noktadır ki, daha sonraki dönemlerde de, memleketimizde ne vakit demokratik bir hayata doğru yöneliş olmuşsa, çalışan kitlelerin de yaşama haklarını savunmak için seslerini yükselttikleri duyulmuştur. Zaten; işçi sınıfının toplanma ve grev haklarının katıksız tanınmadığı bir ülkede batı demokrasisinden söz etmek gülünç olur.

Bu kitapçık yakın zamanlar tarihimizdeki işçi hareketlerinin başlangıcı hakkında bilgi verirken, Türkiye'nin Avrupa kapitalizminin yarı sömürgesi halinde yaşadığı günlerin iç yüzünü de kısaca göstermiş oluyor. Memleketimizde o zamanki başlıca işletme ve fabrikaların büyük çoğunluğu Alman, İngiliz, Fransız, Belçikalı kapitalistlerin elinde olduğuna göre, o zamanki grevler bu sömürgecilere karşı yapılmış oluyordu.

Türk milleti, ATATÜRK'ün önderliğinde giriştiği ve başardığı "İstiklâl savaşı" ile, Türkiye'yi sömürgeleştirmek isteyen emperyalistlere, onların yerli ajanlarına en büyük tokadı indirmişti. Esasen ilk iş kanunu "İstiklâl Savaşı" sırasında 1921'de Zonguldak'taki kömür işçilerinin haklarını korumak üzere çıkarılmıştı.

Hüseyin Avni ŞANDA

I

Yabancı Kapitalizme Karşı İlk Direnişler

1908 işçi hareketlerinden söz açmadan önce, devletin sınıf yapısı üzerinde durmak, yabancı kapitalizmin Osmanlı İmparatorluğu ile olan bağıntılarına bir göz atmak faydalı olacaktır. Batı emperyalistleri, görünüşte pek tatlılıkla maliyeyi düzeltmek, borç para vermek, ticaret kanunlarında değişiklikler yapmak için çalışmıştı. Bu çalışmanın amacı aslında endüstri kapitalizmine, daha açıkcası fabrika mallarına pazar bulmaktan başka bir şey değildi. (1).

(1) Daha fazla bilgi için: Hüseyin Avni, Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi, 1932.

Tanzimatta başlayan reformlarla Osmanlı devleti, derebeyliğin engellerini ortadan kaldırmış, devlet teşkilâtını genişletmiş, mal ve can emniyetini sağlayarak, yabancı kapitalizmin Türkiye'de korkusuzca iş görmesi için elverişli bir alan meydana getirmişti. Yabancı ülkelerle ticaretin artması sonunda, böylece, kıyı şehirlerinde nüfus artarak buraları ticaret merkezleri haline gelmişti.

Bütün bu olaylara göz atarken esnaf kümelerinin yabancı kapitalizme karşı koyduğuna da rastlıyoruz.

Bu karşı koymanın en belirli bir hareket haline gelişi en çok 1863 - 1864 yıllarında görülür. Bu devirde, batı memleketlerinden gelen malların piyasayı doldurması, yerli endüstri üzerindeki tesirleri bir felâket şeklini almıştı. Esnaf kurumları batı kapitalizminin bu yayılışını durdurmak için çareler arıyordu. Emperyalist batı kapitalizminin, yerli endüstriyi kökünden yıkacak olan bu korkunç yayılmasına karşı, yerli esnaf grupları arasında birleşme zorunluğu ortaya çıkmıştı. Hergün müşteri kaybeden, gittikçe yıkılan tezgâh sahipleri Babıâliye dilekçeler vererek yerli endüstrinin düzenlenip, desteklenmesini, batı endüstrisi derecesine çıkabilmek için devletin yardımlarını istiyorlardı.

Yabancı kapitalizmin Türkiye pazarlarını ele geçirmesi en çok demirci, dökmeci, mumcu, dokumacı, debbağ esnafını sarsıyordu. İşte bu grupların sürekli uğraşmalarından sonra yerli endüstriyi geliştirmek amacıyla 1864'de bir «Islah-ı Sanayi» komisyonu kuruldu.

Bu komisyon, el sanatlarının, batının fabrika endüstrisi karşısında yaşayamayacağını kavramış, el tezgâhlarının fabrikalaştırılmasını zorunlu bulmuştur. Yerli endüstrinin, batı kapitalizmine karşı durabilmesi için şu dört çareye başvurulması gerektiğini ileri sürmüştü:

1 — Gümrük resmini arttırmak,

2 — Esnaf kümelerini birleştirip şirketler kurmak,

3 — Sanat okulları açmak,

4 — Sergiler düzenleyerek halka yerli malları tanıtmak. (2).

Ama bu tasarılar, kâğıt üzerinde kaldı, tezgâh sahiplerinin çabaları boşa çıktı.

1963'de Avrupa bankalarına bir milyar frank borcu olan Osmanlı İmparatorluğu, yerli sermayecilerin endüstrileşme hareketlerine dayanan bir devlet olamamıştı. Devlet daha ziyade Avrupa kapitalizminin yarattığı, ithalâtçı tüccar, komisyoncu, bankerler ve büyük toprak ağalarının çıkarlarını koruyan bir mekanizma haline gelmişti. Avrupa kapitalistleri birçok devlet adamlarını da rüşvet yoluyla satın alarak istediklerini yaptırtma yolunu bulmuşlar ve böylece Osmanlı İmparatorluğunu yarı sömürgeleri haline getirmişlerdir.

Saray adamlarının, devletin üst basamaklarına tünemiş paşaların batı emperyalistlerinden komisyonlar alarak imtiyazlar verdikleri olağan işlerdendi. Mesela, bir nâzırın, yabancı bir silâh fabrikasının komisyoncusu ile iş birliği ettiği ve satın alınan her mavzer başına bir kuruş aldığı görülmüştür.

Böylece Avrupa kapitalizminin ajanlarıyle rüşvetçi devlet adamlarını içinde toplayan bir sınıf meydana gelmişti. Bu sınıf sermayesini emlâk üzerine kapatan yeni bir rantiye sınıfıdır. İstanbul semtlerindeki han, apartman ve köşk adları bu sınıfın canlı tanıklarıdır.

En yüksek gelişmesini Abdülhamid II. zamanında bu-

(2) Ne kadar acı bir gerçektir ki, bu anlayışın üstünden yüz yıla yakın bir zaman geçtiği halde, bugün de yeterli endüstri, yabancı kapitalizmin baskısı altında yıkılmak tehlikesi karşısındadır. Günümüzde «Ortak Pazara» girerek Türkiye'nin kapılarını ardına kadar yabancı kapitalizme açmak için can atanlar var.

lan bu sınıf, endüstri sermayeciliğine, büyük teşebbüslere girmek isteyen yerli burjuvazinin uyanış hareketlerine, ekonomik çıkarları dolayısıyle engel oluyordu. Anonim şirketlerin kuruluşunu bile "padişaha karşı bir toplantı yeri olan bir dernek" diye göstererek yasaklıyordu. Devletin siyasî kudretinden faydalanan bu zümre için istibdadın devamından daha elverişli bir durum olamazdı. Bu devirde devlet yerli endüstriye karşı büyük bir ilgisizlik gösteriyordu.

İstanbul ticaret odasındaki sermayeciler tarafından arasıra ileriye sürülen endüstrileşme isteklerine karşı gösterilen ilgisizliği şu örnekle gösteririz: 1889 yılında İstanbul Ticaret Odası iç gümrüklerin kaldırılması için Ticaret ve Nafia Nezaretlerine başvurmuştu. Öte yandan makarna fabrikatörleri, iç gümrükler yüzünden fabrikalarının beş yıl içinde kapanacağı yolunda, Ticaret Odası eliyle, Ticaret Nezaretine bir dilekçe vermişlerdi. Uzun yıllar süren bu şikâyetlerden, elle tutulur bir sonuç elde edilmedi.

Yerli endüstrinin doğması, hatta evvelce kurulmuş fabrikaların gelişmesi, yabancı kapitalizme simsarlık eden ve yarı koloni münasebetlerinin sürüp gitmesini isteyen böyle bir sınıfın zararına sonuç verebilirdi.

Kaldı ki yerli endüstrinin gelişmesini, gümrük kapılarının yabancı mallarına kapanmasını doğru bulmayan devlet adamlarının yanı sıra bazı profesörler de vardı. Çünkü emperyalizm ustaca, koloni ya da yarı sömürge haline getirdiği ülkelere, sermayesiyle birlikte, dünya pazarlarını eline geçirme yolunda çok etkili bir silâh olarak kullandığı liberalizm ideolojisini, kendi ekonomi ve hukuk teorilerini de sokuyordu.

2

Türkiye'deki Işçi Tarihine Kısa Bir Bakış

YARI KÖYLÜ İŞÇİLER :

Çok az incelenmiş kapalı bir alan olan memleketimizin işçi tarihine göz atmamız da gerekir. Şüphesiz, böyle bir tarihin ana hatlarını bile çizmek, kapitalizmin etkisi altında işçileşme olaylarına bakmak, başlı başına bir konudur. Biz burada, elde bulunan ve incelenmesi mümkün olan vesikalara dayanarak Türkiye'de işçi sınıfının doğuşu ve gelişmesiyle ilgili olaylara kısaca temas edeceğiz.

Bizde Adana bölgesinde, başkasının hesabına alınteri dökerek, kazma sallıyan pamuk işçileri, endüstri işçilerinden daha önce ortaya çıkmıştır.

Endüstri alanında işçi toplanışı daha sonraları II. Mahmut zamanında kurulmaya başlayan savaş endüstrisinde, daha sonraları maden ocaklarında ve demir yollarında görülür.

Adana bölgesinin kapitalizmin etkilerine daha önce giren bir bölge olduğunu biliyoruz. Şüphesiz, daha ondört ve onbeşinci yüzyıllarda Silifke, Adana ve Suriye'den Avrupaya pamuk gönderildiği bilinmektedir. Fakat Adana. bölgesinin pamuk tarımı bakımından başa geçmesi 1820 yılından sonradır ve bu tarımın gelişmesi 1864'de Mısırdan 165 bin okka pamuk tohumu getirildikten sonra artmıştır.

Pamuk üretiminin artışıyle birlikte, Adana'ya işçi akını başlar. Daha 1834 yılında bile Kavalalı İbrahim Paşa işçilerle ilgili bazı meselelerle uğraşmıştı. Bunlardan biri de tarlalardan şehire dönerken soyulan işçilerin, gündeliklerini şehirden almasını sağlamış olmasıydı. Bunun için işçiler, Pazartesi günleri öğleye kadar çalışacak, öğleden sonra şehire inerek gündeliğini alacaktı; bu süre için işçilerden para kesilmeyecekti.

Adana'da toplanan tarım işçileri, daha çok yarı köylü mevsim işçileriydi. Burada işçilerle, toprak sahipleri arasında derebeylik artığı usuller göze çarpmaktadır. Pamuk tarlalarında çalışan işçilere "tutma" adı veriliyordu. Kış tutmaları emeklerine karşılık, toprak sahibinden bir mevsim için altı batman kadar pamuk tohumu alırlardı.

Adana'nın mevsim işçileri Amerika zencileriyle Mısır'ın fellahlarından farklı olmayan şartlar içinde çalıştırılıyordu. Pamuk tarlalarında çalışacak işçileri bulan aracılara «elcibaşı» deniliyordu. Eski bir Adana valisinin yazdığına göre tarlalara doğru ilerleyen bir işçi kalabalığı

içinde başında şemsiyesi, elinde kırbacı ve çok kere göbeğine kadar sarkan gümüş saat kordonuyle elcibaşıyı ayırt etmek çok kolay olurdu (3).

İstanbul Ticaret Odası Mecmuası'nın Ağustos 1932 tarihli sayısında da Galip Bahtiyar işçilerin nasıl sömürüldüğünü şöyle anlatır:

"Mutavassıtlar (yani elcibaşılar) bu zavallıların sırtından geçinirler, zengin olurlar; amelenin iş müddetindeki hayat şartları, herhalde bunları ziraate bağlayacak bir halde değildir. Bunların istirahat yerleri mezarlıklardır. Ücretleri azdır. Yemeklerin fenalığından dolayı kavga eksik değildir."

Daha sonraları demiryollarının yapıldığı yerlerde de bu çeşit mevsim işçileri topluluğu meydana gelmiştir. Eskiden Anadolu Demiryollarında çalışan işçilerin durumu da, bu pamuk işçilerininki kadar kötüydü. İşçilere saat başına para veriliyor, dinlenme zamanında gündelik işlemiyordu. İşçileri bu biçimde sömüren Alman şirketinin müdürlerinden Fon Kölman: «Türk işçisi bir lokma kuru ekmek, iki çürük zeytin ile geçinebilir» demişti. Bu söz, Anadolu'da iş yapmak isteyen emperyalist Avrupa kapitalistlerinin maliyet fiyatı hesaplarında pek işe yaramıştır.

(3) Adana Valisi; «Adana Pamuk Amelesi» 1925 pamuk kongresi raporu, (İstanbul Ticaret Odası Kitaplığı.)

3

Maden Ocaklarında Çalışanlar

Mevsim işçileri dışında, en çok sürekli işçi kitlesi, maden ocaklarında göze çarpmaktadır. Zonguldak kömür havzasında, işçilerin nasıl toplandığını ve bu toplanmanın nasıl geliştiğini şöyle özetleyebiliriz: Başlangıçta burada işçiler, ortaçağdaki angarya usullerine benzeyen bir biçimde çalıştırılıyordu. Zonguldak'ta valilik etmiş bulunan Dilâver Paşa angarya usulüne dayanan bir çalışma tüzüğü hazırlamıştı. Bu tüzüğe göre Zonguldak köylüsü 13 yaşından 50 yaşına kadar bir ayda onbeş gün tarlada, onbeş gün de madenlerde çalışmak zorunda tutuluyordu. Ahmet Naim; «Uzun Mehmet'ten Bugüne Kadar Zonguldak

Havzası» adlı kitabında bu tüzüğe göre Zonguldak köylülerinin maden ocaklarında nasıl çalıştırıldığını şöyle anlatır:

«İş saatleri gün doğumu, gün batışı diye hesap ediliyordu, amele kulübelerinin yanı başındaki ahırlar, sıhhî şeraite daha uygun tarzda yapılmıştı. Ameleye mahsus hastahane, hatta doktor bile yoktu, hastalanan amele, bir ata bindirilerek köyüne gönderilirdi.»

Zonguldak havzasından çıkarılan kömür arttıkça angarya usulüne göre çalıştırılan işçiler yetmez olmuştu.

Bu durum karşısında zorla ve yalnız Zonguldak bölgesinden işçi çalıştırma usulü kaldırılarak, memleketin her tarafından gelecek köylülerin de ocaklarda işçi olarak çalışmasına ihtiyaç duyuldu. Bunun için tüzüğün değişmesi gerekmişti. İşçi bulamayan maden sahipleri, devlete başvurarak zorla işçi çalıştırma usulünün kaldırılmasını istemişlerdi. Madenciliğe girişen mabeyin paşalarından Ragıp Paşa da bu düşüncede idi.

Nihayet hükümet **«umum Osmanlıların madenlerde çalışması icap edeceğini ve eskisi gibi kazalar ahalisine inhisar ettirilmemesini»** ilgililere bildirdi.

Böylece, Anadolu'nun öteki illerinden de şehire göç etmek zorunda kalan köylüler de Zonguldak havzasına akın etti. Bunun sonucunda, burada işçilik, derebeylik devrindeki angarya sisteminden çıkarak, kapitalizm usullerine uymuş oluyordu.

Devamlı işçi tiplerini demiryollarında da bulabiliriz. Anadolu'da ilk demiryolu İngiliz kapitalistleri tarafından 1856'da kurulmuştu. Bundan sonra, ayrı kapitalist grupları tarafından kurulan demiryolları etrafında önemli denecek kadar büyük bir işçi kalabalığı toplanmıştı. Bu bakımdan demiryolu işçileri, bizde harp endüstrisi işçisi eski bir tarihi olan işçi grubudur.

4

Demiryollarındaki Sömürme Şekilleri

1908 yılında **«Anadolu - Bağdat Demiryolları İdaresinin İçyüzü»** adlı bir kitap yayınlanmıştı. Bu kitabın yazarı "Anadolu Osmanlı Demiryolları Cemiyet-i Uhuvetkârisi" (Kardeşlik derneği) başkanı Doktor Arhankelos Gavrili'dir. Dr. A. Gavrili, demiryollarında çalışan memurlar ve işçileri bir araya toplayarak sendika kurmaya da çalışmıştı. Bu yüzden, demiryollarının Alman idarecileri, kendisinin şirketteki doktorluk görevine son verdiler.

Dr. Arhankelos Gavrili, adı geçen kitabında Alman

kapitalizminin Bağdat demiryolları üzerindeki bütün dalaverelerini, eline geçirdiği gizli belgelere dayanarak anlatmaktadır. Bundan öğrendiğimize göre:

1 — Demiryollarında gündelikle çalışan gardöfren, makasçı, ateşçi, geçit bekçisi, hat bekçisi gibi kimseler, çok tehlikeli işlerde çalıştıkları halde, çok az ücret almaktaydılar. Bunlar emeklilik sandığına giremezlerdi. Bu, bir tüzükle önlenmişti.

2 — Emekli Sandığına girebilen memurlardan, görevinde on yılı doldurmadan —emeklilik ödeneğini aksatmadan ödemiş olsa bile— iş sırasında sakatlanır veya çalışamayacak hale gelirse, sandık, kendisine hiç bir yardımda bulunmaz.

3 — Memurlar ve görevlilerle şirketin emekli sandığı arasında bir anlaşmazlık çıkarsa bir hâkem heyeti kurulur. Bu heyete, çalışanlarla, şirket bir hâkemle katılırlar. Sonra bu ikisi, üçüncü bir hâkem seçerler. Bu da hâkem kurulunun başkanı olur. Şayet, bu seçimde uyuşmazlık çıkarsa, başkan seçimini İstanbul'daki Alman konsolosu yapacaktır.

Dr. A. Gavrili kitabında, Alman kapitalistleri tarafından idare edilen bu şirkette memurların ve işçilerin uğradıkları haksızlıklar konusunda, birçok örnekler veriyor. Bunlardan birkaçı:

1 — Memurlardan biri ölmek üzere olan babasının baş ucunda bulunmak üzere sözlü izin istemiş. Bunu yazı ile yapmadığı için 30 (4) kuruş para cezasına çarptırılıyor.

2 — İş başında bir vagon tekerleri arasında ayağını kaybeden bir memurun hastanede yattığı üç ay süresince şirket maaşını kesiyor. Bu memur, uzun uğraşmalardan sonra ancak hastane parasını alabiliyor.

(4) O zamanlar bir okka ekmeğin okkasının 1 kuruş olduğu düşünülürse bu cezanın ağırlığı anlaşılır.

3 — Bir işçi de trenin altında kalır, derisi yüzülür, kaburga kemiklerinden iki üç tanesi kırılır, bu yüzden uzun zaman hastanede yatmak zorunda kalır. Buna da hastanede yattığı süre para verilmez.

4 — Demiryollarında yirmi yıl çalışmış olan bir memur hastalanır, hasta memurun işine son verilir; bu memur iyileştikten sonra tekrar eski işine alınmasını ister. Ama yirmi yıllık emeğinin üstünden sünger geçirilerek 25 kuruş gündelikle çalıştırılır, görevli memur sırasından çıkarılır.

Doktor Arhankelos, Alman sömürgecilerinin bu yoldaki zalimce haksızlıklarına daha birçok örnekler verdikten sonra, bütün bunların etkisiyle işçilerde, demiryolları idaresine karşı saygı değil, kin duygusunun doğduğunu ve bu duyguların çalışanların yüreklerinde birike birike bu kinin «bir gülle gibi patlamasına ufacık bir sebep» arandığını yazmakta ve sebebin de grevler sırasında ortaya çıktığını belirtmektedir.

5

1908'deki Grevler Nasıl Başladı, Nasıl Yayıldı?

Bağdat demiryollarında grev nasıl başladı, nasıl bitti? Bu konuyu incelemeden önce Türkiye'nin o zamanki durumuna göz atmak faydalı olacaktır.

«İttihat ve Terakki» partisi, iktidar koltuğuna sağlamca yerleşmek için, bütün halk kitlelerini arkasından sürüklemek üzere elinden gelen propagandayı yapıyordu... «İttihat ve Terakki» Partisinin çığırtkanları meydan nutuklarında durmadan:

«... **Abdülhamid'in otuzüç senedenberi milleti esaret**

içinde bıraktığı... Artık bundan sonra herkesin hür olacağı...» nı tekrarlayıp duruyor. **«Vatandaşlar! Otuzüç yıl süren bu istibdat artık yıkılmıştır, şimdi nura kavuştuk hep kardeş olduk»** diye müjdeler savuruyorlardı.

Hocalar, papazlarla **«kardeş olduk!»** diye öpüşüyor, **«Geceler gündüz oldu...»** diye türküler söyleniyordu. Gazeteler, hırsız paşalar, jurnalcılar aleyhine ateş püskürüyor, Abdülhamid'in iri burunlu karikatürü her köşe başında satılıyor, Namık Kemal'in, Mithat Paşa'nın resimleri hürriyet babası diye köy kahvelerinin duvarlarına bile asılıyordu.

İşte böyle bir hava içinde, hürriyet, adalet, müsavat diye her tarafta nara atıldığı bir sırada, işçi kitlesi de hakkını istemek, soyulmaktan kurtulmak için ayaklandı.

İlk grev haberleri Rumeli'den geliyordu. 1908 yılının Ağustos ayında çıkan gazetelerde birbiri ardından şu haberler yayınlanmıştır:

«Alatini tuğla fabrikası işçileri, yüzde elli zam istemiş, kabul edilmediği için grev yapmışlardır.»

«Selânik'te iki tütün ticarethanesi işçilerinin istedikleri yüzde 30 zam kabul edilmediği için grev yapmışlardır.»

«Varna'da işçiler grev yaptığı için bütün ticari muamelât durmuştur.»

«Selânik'te Rumeli şimendiferlerinde grev başlamıştır. Grev Manastır hattına da sirayet etmiştir.»

«Demirkapı - Metroviçe hattı ile Üsküp hattında da memurlar ve amele işi terketmişlerdir.»

Ağustos'un 18'inde Aydın demiryolları işçileri, hatta bürolarda çalışan küçük memurlar da grev yapıyordu.

Rumeli demiryollarının Selânik hattındaki grev, bütün demiryollarındaki işçi hareketlerinin ilki olmuştu. Bu grevde işçiler ve memurlar kitle halinde demiryolları-

na baş vurarak gündeliklerinin ve aylıklarının arttırılmasını istemişlerdi. Bu grev hareketi Bulgaristan şimendifer işçilerine, Edirne'ye kadar da yayıldı.

İstanbul'daki, Şark Demiryolları (Sirkeci - Avrupa demiryolları) da bu grev hareketine az sonra katılıyordu. Şark demiryollarındaki işçi ve memurların başlıca istekleri sendika kurmaktı. Şirket işçilerin isteklerini kabul etmediği için, 5 eylül günü grev başladı.

Sendika, işçilere yayınladığı grev bildirisinde, isteklerinin kabul edilmemesi yüzünden üzüntü duyarak işi bırakmak zorunda kaldıklarını bildirerek şu direktifleri veriyordu:

«Telgraf alâtı sendika azâsı tarafından muhafaza edilecektir. Hat boyundaki bekçiler alât ve edevatı muhafaza edeceklerdir. Bütün arkadaşlara sükûn ve itidal tavsiye ederiz. İntizam hiç bir veçhile ihlâl edilmemelidir. Yaşasın ittihat...»

Görülüyor ki Türk işçisi daha 54 (*) yıl önce, kendi hakkını savunurken giriştiği harekette büyük bir olgunluk göstermişti.

Bütün memleketi saran grev hareketi 14 Eylül günü Ereğli kömür havzasında genel bir hal almıştı.

Anadolu - Bağdat demiryolları işçilerinin isteklerinin yerine getirilmesi yolunda giriştikleri hareket de daha 1908 yılının Ağustos ayı içinde başlamıştı. Nitekim «Bağdat Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyeti Uhuvvetkârisi» Ağustos'un 17'sinde genel müdürlüğe isteklerini bildiren bir dilekçe vermişlerdir. Dr. Arhankelos kitabında işçilerin ve memurların bu dilek ile karanlık birer yoksulluk yuvası olan evlerinin şenlendirilmesini, dayanılmaz bir hal alan hayatlarına bir parça refah saçılmasını istediklerini anlatıyor ve «Bu eninü istirhamata karşı idare tamamiyle sağır ve dilsiz kalmıştı.» diyor.

(*) Kitabın 1962'deki basımına göre. (Gözlem Yayınları)

Yalnız şu da var ki, Anadolu - Bağdat demiryollarının işçileri, sızlanmak ve yalvarmakla yetinmeyerek grev yapmıştı.

Anadolu - Bağdat demiryolları işçilerinin sömürgeci Alman şirketlerden başlıca istekleri şunlardı:

1) İşçiler Derneğinin şirket tarafından tanınması.

2) Şube müdürleri erkânından başka bütün memurlara bir aylık tutarında ikramiye verilmesi, aynı zamanda memurlara kıdemleri nispetinde zam yapılması.

3) Yol işçileri gibi her dereceden işçilerin gündeliklerine 3 kuruş zam yapılması;

4) Gündelikçi memurlara ve uzman işçilere 4 kuruş zam yapılması, iş süresi dışında çalıştırılmamaları,

5) Geceleri çalışanlara iki misli gündelik verilmesi;

6) Hasta olan memurların işten çıkarılmaması;

7) Memur tüzüğünün değiştirilmesi, aylığından yüzde bir buçuk kesilen her memur ve ailesi parasız tedavi edilmeli, ilâç verilmeli, memurların hastane masrafı şirkete ait olmalı.

Demiryolları İşçi Derneği memurlara ve işçilere yapılacak zam nispetlerini gösteren bir liste de vermişti. Buna göre aylığı 1500 kuruş olan memurlardan beş yıla kadar hizmet etmiş olanlara ayda 100 kuruş, on yıllıklara 150 kuruş, onbeş yıllıklara 200, bundan fazla hizmeti olanlara da 5 kuruş zam isteniyordu.

Gündelikle çalışan işçilerden üç yıl hizmeti olanlara günde 3 kuruş, beş yıllıklara 4 kuruş, daha fazla hizmeti olanlara da 5 kuruş zam isteniyordu.

İşçiler Derneği; bu istek listelerinin birer örneğini de Babıâliye, Alman elçiliğine ve Doyçe Bank'a (Alman

Bankası) vererek bu isteklerinin yerine getirilmesine yardımlarını istemiştir.

Alman sömürgecileri Türk işçilerinin bu isteklerinden gocunmuşlardı. Nitekim o zaman Berlin'de çıkan **"Berlinertageblatt"** gazetesinin 17 Ağustos 1908 **tarihli** sayısında yayınlanan bir yazıda Alman çevrelerinde, işçilerin bu isteklerinin hiç de iyi bir tesir bırakmadığı yazılıyordu. Gazetenin İstanbul muhabiri de işçilerin yakında grev yapacağını bildiriyordu.

Netice böyle oldu, istekleri kabul edilmediği için işçiler 14 Eylül günü greve başladılar.

İkdam gazetesi 15 Eylül 1908 tarihli sayısında bu grevi şöyle anlatıyordu:

«Haydarpaşa - Ankara - Eskişehir - Konya - Bulgurlu hatlarıyla bütün şuabatındaki (şubelerindeki) **memurin ve amele** (memurlar ve işçiler) **grev yapmışlardır. Dün amele önlerinde mızıka ve ellerinde bayraklarla Kadıköy ve civarını dolaşmışlar, tezahürat** (gösteri) **yapmışlardır. Bu gezintiden sonra, Haydarpaşa istasyonunun kapısına astıkları bir beyannamede, akşam trenlerinin vürudundan** (gelişinden) **sonra tekmil memurinin terki eşgal edecekleri** (işi bırakacakları) **yazılıyordu.»**

Yine bu gazetede grevlerin tesirleri hakkında çıkan haberde Göztepe, Erenköy gibi uzak yerlerde oturanların, trenlerin işlememesi yüzünden, çok sıkıntı çektikleri, birçok iş adamının araba da bulamadıkları için şehire inemedikleri anlatılıyordu.

Rumeli ve Şark demiryolları, Anadolu - Bağdat demiryolları işçilerinden sonra İstanbul Tramvay şirketi, Şirketi Hayriye (5) de çalışan işçiler de bütün memleketi saran greve katılmışlardı.

Yaşamak yolundaki isteklerini ileri sürmüşler ve bu

(5) O zamanki Boğaziçi vapur şirketi.

yolda dilekçeden greve kadar her türlü medenî haklarını kullanmışlardır. Ama yine ne kadar yazık ki, uzun baskı ve terör devirlerinden sonra memlekete hürriyet getirdiklerini söyleyenler, yeminlerini ve vaatlerini çiğneyerek bu hareketleri çeşitli şiddet yollarına başvurarak bastırmışlardı. Nitekim 1908 yılında Hürriyet marşlarına inanarak, yaşamak hakkını savunan Türkiye işçilerinin, çoğu emperyalist yabancı, kapitalizme karşı olan hareketleri, o zamanki yarı sömürge hükümeti tarafından bastırılmıştı.

6

1908 Grevleri Nasıl Bastırıldı?

Grevlerin bu kadar yaygın bir hale gelmesi yabancı kapitalistleri olduğu kadar, tüccarları ve hükümeti tasalandırmıştı.

Aydın hattında, incir sevkiyatı yüzüstü kalmış, mallar develerle İzmir'e taşınmıştı. Grevler süresince ticaret-merkezlerinden hükümete gelen bir sürü telgrafta ürünlerin bozulacağı, ticaretin altüst olacağı bildiriliyordu.

Bu arada İstanbul'da çıkan İkdam gazetesi de Türk işçisine karşı yabancı kapitalistlerin çıkarını savunarak

«Grevler ve netayici» (6) adlı bir yazısında şunları yazıyordu:

«**İki ay evveline kadar, sahaif-i matbuata** (gazete sayfalarına) **geçirilemediği için grev kelimesinin ne demek olduğu bilinemediği gibi, grev dediğimiz halet yani terk-i eşgal** (işleri bırakma) **dahi mecburen gayrı vaki idi. Grevler adetâ bir illeti müstevliye** (salgın hastalık) **halini aldı, grev yalnız şirketle amele arasında tahaddüs** (meydana gelen) **eden bir ihtilâf** (anlaşmazlık) **olmakla kalmaz Memleketin ahvali iktisadiyesi üzerinde tesir yapar.**

Bundan maada memleketimizde mevcut cesim sanayi ecnebi sermayelerile vücude gelmiştir. Demek ki grevler dolayısile, itibar-ı mâlimiz üzerinde tesir icra eder. Şirketlerin hisse senedatı düşer.»

Yine o günlerde İstanbul Ticaret Odası Gazetesi de grevler aleyhine yayınladığı bir yazıda, Türk işçisine hakaret etmekten çekinmeyerek, **«yerli amelenin ecnebi amelesi** (yabancı işçiler) **seviyesinde olamayacağını»** yazıyor ve şöyle diyordu: **«Seviyesi haklarını müdafaa ve muhafazadaki kudretleri bizimkilere kat kat faik olduğundan yerli amelenin politika manevracılarına kolaylıkla kapılacakları derkâr bulunduğundan ecnebi ameleleri derecelerinde metalebatta bulunmaları** (yabancı işçiler gibi isteklerde bulunmaları) **gayrı caizdir.»**

İşte, bir yandan yabancı sömürgecilerin, bir yandan da, bunların yerli ajanlarının baskısı altında, o zamanki hükümet — yani bütün vatandaşlara hürriyet ve eşitlik vaadeden İkinci Meşrutiyetin ilk hükümeti — grevleri bastırmak için harekete geçti.

Anadolu demiryollarında grev başladığı gün, harbiye nezaretinden Haydarpaşa'ya askerî bir kıt'a gönderilmiş, işçilerin işgâl ettiği telgraf dairesi ve öteki daireler

(6) İkdam, 16 Eylül 1908.

askerin eline geçmişti. Öte yandan asayişin korunması için de Üsküdar Mutasarrıflığına emir verilmişti.

O zamanki Zaptiye Nazırı Sami Paşa da Haydarpaşa'ya gelerek Anadolu - Bağdat Demiryolları Genel Müdürü Hüknen'le görüşmüştür.

Grev devam ettiği müddetçe, hükümet sözleşme gereğince, kilometre başına daha fazla teminat akçası verecekti. Zaptiye Nazırı işçi temsilcilerine hükümetin bu işten ziyan edeceğini, işe başlamalarını, başlamazlarsa grevcilerin büyük cezalara çarptırılacağını söyledi. Bu baskı üzerine grev üç gün sonra durmuş, işçi derneğinin hukuk müşaviri, işçilerin haklarını kanun yolundan aramaya koyulmuştu. Bu da aylarca sürmüştür. Hükümete verilen dilekçe üzerine, Şirketi Hayriye'de kaptanlar, makinistler zam istemişler, şirket bu isteklerini kabul ederek zam yapmıştı. Fakat Hasköy'de fabrika amelesinin dilekleri kabul edilmediği için işi bırakmışlardır.

O günlerde Balya - Karaaydın hattı işçileri grev yapıyordu. Bundan başka Adana'da da bir iki pamuk fabrikası işçileri tarafından işgal edilmişti.

Memleketi bir uçtan öbür uca saran bu işçi hareketleri mağazalara kadar yayılmıştı. Buna bir örnek: Orozdibak (7) mağazasında çalışanlar direktöre bir dilekçe vererek aylıklarının arttırılmasını istemişlerdi. Direktör, çalışanların temsilcisini odasından kovmuş, bütün çalışanları da kapı dışarı edeceğini söylemişti. Bu olay üzerine burada da grev başlamıştır.

Anadolu - Bağdat demiryollarındaki işçilerle memurların toplu halde giriştikleri greve son verilmesi için hükümet işçilerle şirket arasındaki anlaşmazlığı halletmek istemişti. Genel Müdür Hüknen işçileri kabul etmiş, memurlara birer maaş ikramiye verileceğini, işçilere bir miktar zam yapılacağını vaat etmişti. Aradan birkaç gün geçtikten sonra Berlin'deki Maliye Komitesinin bu istekleri kabul etmediği ileri sürülmüş, sözleşme de Hüknen tarafından imza edilmemiştir. Bu sırada grev komitesi ikiye ayrılmış, memurların bulunduğu grup greve son verilmesini ileri sürmüş, işçilerle, gündelikçi küçük memurlar greve devam edilmesinde ayak diremişlerdir.

(7) Bahçekapı'da, şimdiki Yerli Mallar Pazarının yerindeki büyük mağaza.

Bundan sonra memurlardan ve işçilerden 900 kişilik bir grup, Ticaret ve Nafia nezaretine bir dilekçe vererek haklarının yerine getirilmesini rica etmişlerdi.

Memur ve işçilerin temsilcileriyle, şirket temsilcileri Nafia Nazırı Hallaçyan'ın başkanlığında toplandılar. Konuşmalar, birkaç gün sürdü, karar Hüknen'in Almanya'dan dönmesine bırakıldı. Böylece Anadolu - Bağdat demiryollarında başlayan grev dilekçeler, ricalar derecesine indi, sonunda da sönüp gitti.

Öte yandan, Şark Demiryollarındaki grevi bastırmak daha güç olmuştu. Yine bir asker birliği Şark Demiryollarının en önemli bürolarını, telgrafhaneyi işçilerin elinden almak üzere gönderildi.

Zaptiye Nazırı Sami Paşa işçi sendikasına şu ihtarnameyi göndermişti:

"Geçen Cuma günü saat altıda başlayarak, şark demiryolları işletme kumpanyası hatlarındaki hizmetinizi terk ve tatil eylediniz. Bu hâl hükûmeti seniye ile ahalinin menafiine iras-ı mazarrat etmekte olmasına mebni tatil-i eşgalin devamı tecviz olunamayacağından herkesin yevm-i mezkûrda terkeylediği vazifesi başına gitmesi ihtar olunur."

Bir yandan yabancı kapitalizmin bekçiliğini yapan bu Osmanlı hükûmetinin baskıları, bir yandan da sendika-

nın toplu parası olmaması, hükümetin asker göndererek hatları işgal ettirmesi işçi arasında paniğe meydan vermişti. Bunun sonucu olarak Şark Demiryolları, grevi de 10 Eylülde sona erdi.

Şirketi Hayriye fabrikası işçilerinin grevini de bastırmak kolay olmamıştı. Grevciler Sirkeci'deki müdürlük binasını abluka etmişler, içerideki memurları dışarı çıkartmamışlardır. Bundan başka, işçilere zam yapılmasına karşı duran idare meclisi başkanının şirketten atılmasını istemişlerdir.

Bunun üzerine grevcileri dağıtmak için olay yerine atlı polisler gönderilmiş ve grev ancak bundan sonra sona ermiştir.

Eylülün başlarında Zonguldak havzasındaki grev de genel bir hal almış, limanda bütün işler durmuş, vapurlar kömür alamamış, Ereğli Fransız şirketi, öteki şirketler bu olay üzerine Babıâliye başvurmuşlardı. Ereğli şirketi Zonguldak'taki sermayesinin tehlikede olduğunu Fransız elçiliğine de haber vermişti. Ereğli şirketi ocaklarında işçilerle polis arasında kavgalar olmuş, işçilerden 15 kişi maden ocaklarından kömür taşıyan lokomotifleri tahrip etmişti. Böylece büyüyen grevi bastırmak için, Nevşehir gambotuyle Zonguldak'a asker gönderildi.

BALYA — KARAAYDIN'DA :

Balya — Karaaydın madenlerindeki grevler de oradaki hükümet kuvvetleri tarafından bastırılmıştı. Balıkesir mutasarrıfı, oraya giderek bu bastırma hareketini idare etmişti.

AYDIN'DA :

Aydın hattındaki grevde de karışıklıklar olmuş, işçiler Develü köyü istasyonunda lokomotifi durdurarak yoldan çıkarmışlardı.

PUNTA İSTASYONUNDA :

Öte yandan Punta istasyonundaki depolar da yakılmıştır. Bu yüzden jandarmalar olay yerine gelmiş, grevcilerin daha çok tahribat yapmalarına engel olmuşlardır. Punta istasyonundaki işçi kitlesi bir gün önce hapse atılan arkadaşlarını kurtarmak istemişler, bu arada jandarma ile işçiler arasında çarpışma olmuş, birkaç kişi yaralanmış, bir işçi de ölmüştür.

Bu olaylar karşısında İzmir Vâlisi daha fazla kuvvete ihtiyaç olduğunu Babıâliye bildirmişti. Bunun üzerine Mecidiye zırhlısı İzmire giderek karaya asker çıkartmıştır.

7

İşçi Hareketlerine Karşı Kanunlarda Yapılan Değişiklikler

Bu olayların tesiriyle devlet adamları tatil-i eşgal (grev) kanununu yeni baştan değiştirmek gereğini duymuşlardı. Doktor Arhankelos'un «Anadolu ve Bağdat Demiryolları İdaresinin İçyüzü» adlı kitabında yazdığına göre, bu Alman şirketinin genel müdürü Hüknen, Adliye nezaretinde uzman olarak bulunan Kont Ostrorog'la görüşmüş, kanuna, işçi hareketlerini önleyici hükümler koydurmuştur.

Kanunun 8'inci maddesinde sendika kurulmasının yasak olduğu da belirtiliyordu. Doktor Arhankelos, sendika

diye yorumlanan bu hayır kurumunun amacını şöyle anlatır:

"Programında iane sandıkları tesis ederek hasta, sakat, âlil kalan memurine şirketçe muavenet; içlerinden vefat eyleyenlerin evlât ve âyaline teavün ve onları tahsil ettirerek atilerini temin gibi maksatlar vardı. Şimendifer memurinine mahsus bir kooperatif şirket teşkil eylemek, ucuz ücretle ekmek tedarik etmek üzere şimendifer memurlarına mahsus fırınlar kurmak, mutedil fiatlarla mahrukat tedarik etmek..."

Pek saf bir adam olan Doktor Arhankelos, başında bulunduğu derneğe inen darbenin doğruca Hüknen'den geldiğini sanıyor, bunun kapitalist sömürme sistemiyle olan bağıntısını bir türlü kavrayamıyordu.

İŞÇİ VE ESNAF DERNEKLERİ:

Milleti her alanda hürriyete kavuşturmak vaadleriyle aldatarak adım adım iktidarı eline geçirdikten sonra, korkunç bir tek parti diktatörlüğü kuran «İttihat ve Terakki» partisi, işçi ve esnaf derneklerini de sıkı bir cendere içine almıştı. Zaten, sendika kurulması, Alman kapitalistlerinin teşviki ve Adliye nezaretinde müşavirlik eden Alman Kontu Ostrorog'un aracılığıyla, kanunlarda yapılan değişiklikle önlenmişti. İşçilerin yardımlaşma dernekleri de sendikaya benzetilerek ya kapatılıyor ya da başlarına «İttihat ve Terakki» partisinin adamları getiriliyordu.

Yukarıda örneklerini verdiğimiz derneklerden sonra İstanbul'da 1911 yılında bütün vapurlarda çalışan çarkçı ve makinistler «Makinistler Cemiyeti» adıyle bir dernek kurmuşlardı. Bu derneğin tüzüğünde, grev yapıldığında, öteki işçi dernekleriyle birlikte çalışılacağı ve grevcilere cemiyet kasasından para verileceği yazılıydı.

KADIN VE ÇOCUK İŞÇİLER :

Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından hazırlanan istatistiklerde belirtildiğine göre çocuklar çok kötü sağlık şartları içinde çalıştırılmaktaydı. Çocuklara verilen gündelik te iki kuruştan ibaretti. Bizde endüstride çocukların sömürülmesi, o zaman Avrupalıların elinde bulunan tütün tekelinde (reji) başlamıştır denebilir.

Yine bu istatistiklerden öğreniyoruz ki: 1913 yılında birkaç fabrikada kadın işçi vardı. 1915'de bunların sayıları artmıştır. Adı geçen istatistiklerin bildirdiğine göre 1915'de erkek işçilere günde 10-13; kadın işçilere 4-6; çocuklara da 2-4 kuruş gündelik verilmekteydi. 1916'dan sonra, o zamana kadar kadın işçi kullanmayan Feshane ve İzmit fabrikalarına da kadın işçi alınmaya başlanmıştır. Daha sonraları tütün ve tekstil endüstrilerinde çalışan kadın işçi sayısının hızla arttığını görüyoruz. Bunda Birinci Dünya Savaşında ölen erkek işçilerin yerini doldurmak zorunluğu ile birlikte, gittikçe artan hayat pahalılığı karşısında kadının da, kocasıyle birlikte çalışmak zorunda oluşu etki yapmıştır.

8

Yerli Kapitalizmi Kalkındırma Çabaları

İkinci Meşrutiyet devrinde de yarı sömürge şartları devam ediyordu. Hürriyet, adalet müsavat fikirleri ve bunların etrafında koparılan gürültülerin çalışan kitlelere, dar gelirlilere ve işçi sınıfına bir şey getirmediği az sonra anlaşıldı.

Buna karşılık Meşrutiyet, ötedenberi gelişmek isteyen ve istibdat devrinin tekelci gruplarının boyunduruğu altında gelişemeyen yerli kapitalizme, bazı serpilme ümitleri getirmişti. Bu devirde sermaye birikimi için, halkı ano-

nim şirketlere hissedar yapmaya çalışan gruplar ortaya çıktı. Hergün gazetelerde anonim şirketlerin faydalarından bahsediliyordu.

"Devr-i sabıkta, terakkiyat-ı iktisadiyece lüzûm ve faydası inkâr edilmeyen anonim şirketlerin tesisi kabil olmuyordu. Halbuki şimdi bu mâni bertaraf olmuş, memleketimiz ise anonim şirketlerin teşkiline son derecede müsait ve imara muhtaç bulunmuş olduğundan bu hususta gayret edelim" (8)

«İttihat ve Terakki» kulüplerinde de bu yolda konferanslar veriliyordu. Çok geçmeden şurada burada küçük küçük sermayeli millî bankalar, anonim şirketler mantar gibi, meydana çıkmaya başladı. İttihatçıların ileri gelenleri bunlardan çoğunun başına kendi adamlarını getiriyorlardı.

İstibdat devriyle meşrutiyet devri arasındaki ayrılık şöylece belirlenebilir:

İstibdat devrinde, göğüsleri nişan dolu sakallı rantiye paşalar, Avrupa kapitalistlerinin yerli simsarlarıyle işbirliği eden devlet adamları sahneden çekilmişler, bunların rollerini hürriyet kahramanı geçinen İttihat ve Terakki kodamanları almıştı. Bu parti de bir yandan yerli yeni zenginler, Bulgurpalas milyonerleri yaratırken, öte yandan da Avrupa sömürgecileriyle işbirliği ederek Türk köylüsünü, işçisini şehirlerdeki fakir halkı sömürmek yolunu tutmuştu.

Alman emperyalizminin emrinde Türk milletinin kanını dünyanın dört bucağında sebil gibi akıtan bu türedilerin yarattığı yeni zenginler, halk ekmek yerine süpürge tohumu yediği günlerde, Beyoğlu'nun lüks otellerinde şampanya ile sarhoş olup, yabancı dansözlerin cigaralarını, binlik banknotlarla yakıyorlardı.

---

(8) Ticaret ve Sanayi Odası Gazetesi: 30 Ağustos 1908.

II

YARI MÜSTEMLEKE OLUŞ TARİHİ

İlk olarak 1932 yılında «Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi» *adıyla yayınlanmıştır. O zamandan bu yana yeni bir baskısı yapılmayan bu kitabın elinizdeki yeni basımı, ilk baskısı esas alınarak hazırlanmıştır. Ancak bu yeni basımda, temel kavramların dışında eskiyen bazı sözcükler değiştirilerek sadeleştirilmiş ve adı* «Yarı Müstemleke Oluş Tarihi» *olarak kısaltılmıştır.*

hüseyin avni şanda

YARI MÜSTEMLEKE OLUŞ TARİHİ

1

Avrupa Sermayedarlığının Derebeylikle Mücadelesi

DEREBEYLİK DEVRİNDE KÖY EKONOMİSİ

Derebeylik üretim ilişkilerinin egemenliği zamanlarında, köylü kendi ihtiyaçlarını bulunduğu yöreden sağlayabilirdi. Örneğin : Bir köy ağası kendisinin ve ırgatlarının bir senelik yiyecek ihtiyacı için ziraat yaptırır, hayvan besletirdi. Giyecek eşyasını, evlerde dokunan kumaş ve bezlerle elde etmek mümkündü. Bu, çeşitli şekillerde olabilirdi. Bazı aileler yün veya pamuklularını ya kendileri dokurlar veya dokuyuculara verirlerdi. Erzurum ve çevre vi-

layetlerde «çulha» denilen dokuyucular ailelerden emeklerine karşılık yün alarak, kumaş, çarşaf dokurlardı.

Anadolu'da çoğu yerlerde toprak sahipleri giyecek ihtiyaçları için de pamuk, keten ziraati yaparlardı. Kısacası, her bölgede yetişen hammaddelere göre kurulmuş ev sanayii vardı. Köylü ailesi ayakkabı ihtiyacını da gene köy çevresinden sağlayabilirdi; hemen hemen her köyde, her kasabada bir dere kenarında deri imalâthaneleri vardı. Aydınlatma için o yörede yetişen bitkisel yağlardan yararlanılırdı. Bunu yakmak da pek bir mesele değildi, köylerde çakmak taşı ile, barutlu pamuğu tutuşturmak yoluyla kibrit ihtiyacı da sağlanırdı. Bu ihtiyaçlarını elde edemeyen, yani bir senelik yiyecek ve giyecek eşyası için tarla ve hayvan sürülerine sahip olamayan insanlar, bey ve ağaların yanında boğaz tokluğuna çalışırlardı. Bunlara ırgat derlerdi. Bütün ömürlerini bu bey ve ağaların yanında geçirirlerdi.

Bunlar üretim unsuru olduğu gibi, ağanın tarla ve hudut kavgalarında kullandığı bir araçtı. Ağa ırgatlarını alet gibi kullanarak diğer ağalarla çarpıştırır, bu yolla onlardan yararlanırdı.

EL TEZGÂHLARI NASIL KAPANIYORDU?

Sanayi sermayesinin gelişmeye başlamasıyle, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'yla olan ticarî ilişkisi gittikçe artıyordu. Bu artış daha çok yabancı sermayenin lehineydi. İngiltere'nin ve Fransa'nın fabrikaları, Osmanlı İmparatorluğunda aynı cinsten yapılan giyecek eşyasına rekabet ediyordu. Yukarıda yazdığımız gibi, Osmanlı İmparatorluğunda el tezgâhları yerel ihtiyacı karşılamaya yeterliydi; hatta Halep, Musul, Şam, Ankara gibi sanayi merkezleri Avrupa'ya bile dokuma ihraç ediyordu. Fakat makineli üretim müesseseleri, bu el tezgâhlarındaki mallardan daha ucuza mal satıyordu. Bu olaylar, Osmanlı İmparatorluğundaki esnaf loncalarını birer birer kapatıyordu.

Bunu açıklamak için Ankara tiftik sanayii hakkındaki şu fıkra iyi bir örnektir.

ANKARA TİFTİK İMALÂTHANELERİ

Ankara'da tiftik işlenip, bükülmüş bir hale geldikten sonra öteki memleketlere gönderilirdi. Geriye kalan tiftik miktarı da yerli imalâthaneler tarafından dokunurdu. Bunlardan en çok sof (yünlü) kumaşlar yapılırdı. Ankara sofları pek meşhurdur. Avrupa ülkelerine bile ihracat yapılırdı. Avrupa'da en büyük sof müşterisi Felemenk'ti. Ankara imalâthaneleri 1821 senesine kadar eski yerlerini koruyabilmişlerdi. Bu seneden sonra, Ankara'da ham tiftik satışlarına önem verilmiştir. İstanbul ve İzmir'den gelen tiftik alıcıları, köylüden uygun şartlarla tiftik almaya başlamışlardır.

Zaten Avrupa kumaşlarına rekabet edemeyen Ankara imalâthaneleri, bu kez ilkel maddeler bulmakta güçlük çekmişlerdir.

Böylece Ankara, tiftik sanayii yeri olmaktan çıkarak, Avrupa'ya ham tiftik satan bir pazar haline girmiştir. İmalâthaneler kapanmış bunların yerlerini İstanbul ve İzmir'deki ihracat evlerine tiftik satan tüccarlar almıştır. Avrupa sermaye hareketi Anadolu içinde genişledikçe, öteki kasabalardaki, giyecek eşyası dokuyan el imalâthaneleri de birer birer kapanmıştı.

Yabancı sermayenin, loncalarda oluşan ustalık ve çıraklık devrini yaşayan sanayi müesseselerini ortadan kaldırması yeterli değildi.

Pazar ile pek az ilişkili olan geniş bir köylü kitlesi vardı. Bu köy-aile sanayiini ezmek, köylüyü de Avrupa fabrikatörlerine müşteri yapmak gerekiyordu.

YABANCI ELÇİLERİN ŞİKAYETLERİ

Osmanlı İmparatorluğunda ıslahatın tamamıyle yerleşmesinden önce devletin idarî ve malî durumunu şu şekilde özetlemek mümkündür.

Eyaletler yetkileri geniş bir takım paşaların elindeydi. Bunların içinde, hükümet merkezini zaman zaman tanıyanlara bile rastlanırdı.

Bir eyalet paşası, bir adamı astırır, malına zorla el koyabilir, istediği işkenceyi yapabilirdi. Vergilerde birlik yoktu. Hıristiyan unsurlar, haraç, cizye gibi vergiler vermeye zorunluydu. Vergiler iltizam usulüyle toplanırdı. Bir eyalet paşası, bir eyaletin vergisini, aşarını bir mültezime satardı. Çoğu yerlerde toplanan vergiler, devlet hazinesine gitmez, eyalet paşalarıyle mültezimlerin ve derebeylerin elinde kalırdı .Öte yandan, devlet para bulmak için Galata Sarraflarından borç para alırdı. Şer'i mahkemelerde Hıristiyanların şahitliği kabul edilmezdi. Sonuç olarak devlet idaresinde birlik olmaması, vergilerin iyi toplanamaması yüzünden ortada bir emniyetsizlik ve güvensizlik hissediliyordu.

İngiliz ve Fransız elçileri, Osmanlı İmparatorluğundaki bu idare biçiminden şikâyet ediyorlardı. Elçiler bu şikâyetlerinde daha çok Hıristiyan unsurların himayeye muhtaç olduklarını iddia ediyorlardı. Memleketin çeşitli yerlerindeki konsoloslar da elçilere verdikleri raporlarda daima Hıristiyan unsurların durumunu açıklamaya çalışıyorlardı.

Örneğin; Köstence'nin İngiliz konsolosu, bir Hıristiyanın ne hukuk, ne de ceza davalarında bir Müslüman aleyhinde hakkını almaya muvaffak olamadığına ilişkin rapor bile vermişti. Ve bunun gibi Rumeli'nde konsolosların, mahkemelerin para kuvvetiyle görevlerini suistimal ettiğini gösteren raporları vardır. Bu raporlarda, Hıristiyan unsurların bir vatandaş hukukundan yoksun olduklarına ilişkin kayıtlara rastlanıyordu.

İngiliz ve Fransız elçileri, bu gibi olaylara dayanarak Osmanlı Hükümetinin ıslahat yapmasına ihtiyacı olduğunu iddia ediyorlardı.

İngiliz ve Fransız elçi ve konsolosları, Osmanlı İmparatorluğundaki Hıristiyan unsurların yerini abartarak tanımlıyorlardı.

Oysa ki, Hıristiyan unsur arasında sarraf ve tüccar zümresi bile vardı. Ekonomik durumları itibariyle, elçilerin iddia ettikleri kadar fena bir durumda değildiler.

HİMAYE İSTEKLERİNİN İÇYÜZÜ

İngiliz ve Fransız elçileri, insanlık adı altında Hıristiyan unsurların hukuk eşitliğinden sözediyorlardı. Bu himaye isteklerinin içyüzünü, asıl sebeplerini şu şekilde açıklayabiliriz.

İngiliz ve Fransız elçileri ıslahattan söz ederek, kendi memleketlerinde gelişen sermayedarlığın Osmanlı İmparatorluğunda yarı sömürge ekonomik ilişkilerini kurmaya çalışıyorlardı. Bu ilişkilerin kurulması için de Hıristiyan unsurların hukukî ve siyasî yerini sağlamlaştırmak gerekiyordu.

Bu unsurlar, Osmanlı İmparatorluğunda yabancı sermayedarlığının ajanı durumundaydılar.

Avrupa ile ticarî ilişkilerimizin arttığı zamanlar, Hıristiyan unsurlar Avrupa mallarının ithalât tüccarı olmuşlardı. Hatta bu yüzden piyasada Hayriye Taciri, Avrupa Taciri diye bir ayrım vardı. Hayriye Taciri, İslâm tüccarlarıdır. Bunlar memleket içinde yetişen malların ticaretiyle uğraşırlardı. Avrupa Tacirleri, Hıristiyanlardan ibaretti. Avrupa mallarının, Osmanı İmparatorluğunda daha fazla satılması ve buranın Avrupa fabrikaları için

tam ve emin bir pazar haline gelebilmesi için, bu ithalât tüccarlarının durumunu kuvvetlendirmeye ihtiyaç vardı. Avrupa ithalâtının ta köylere kadar girmesi için, memlekette emniyet ve sükûn isteniyordu.

Örneğin; bir İngiliz fabrikası İstanbul'daki tüccara malı gönderiyordu. Bu mal gene kredi yoluyla Anadolu'daki tüccarın eliyle halka ve köylüye satılıyordu. Bu *arada, Hıristiyan bir manifatura tüccarı alacağını ala*mazsa, veya bir paşanın keyfî idaresiyle hapsedilirse, bundan Manchester'deki fabrikatörün etkileneceği çok doğaldı.

Bundan başka, ceza, ticaret usul muhakemat kanunları da düzenlenmemişti. Varolan hukuk müessesesi yeni şartlara uygun değildi. Ticarî ilişkinin emniyet ve selâmetini temin için, ticaret kanunları, İngiliz ve Fransız kanunları gibi kanunlara ve bunları bilen avukatlara ihtiyaç vardı.

Vergileri toplama şeklini değiştirmek gerekiyordu. İltizam usulü, bütün devlet gelirlerini toplamak için kullanılan bir yol halini almıştı. Örneğin İkinci Mahmut devrinde İstanbul ve Beyrut dışında bütün gümrükleri, bir ticarethane iltizam usulüyle elde etmişti. Bütün bu derebeylik şartlarının ortadan kalkması ve Osmanlı İmparatorluğunun sermayedarlığın ekonomik ve yarı sömürge şartlarına girmesi gerekiyordu.

ISLAHAT FERMANI

İngiliz ve Fransız elçileri ıslahata doğru devletin adım atmasını Reşit Paşa'ya tavsiye etmişlerdi. Bütün bu temaslardan, hatta zorlayıcı tekliflerden sonra, en sonunda 1839'da Gülhane Hattı, okunmuştu. Bu padişah buyruğunun içeriği şöyle özetlenebilir.

Osmanlı memleketinin daha iyi idaresi için yeni kanunların hazırlanmasına (konmasına) lüzum görülmektedir. Bu kanunların esası, mal ve canın korunmasıdır.

Gene bu kanunlara göre, vergi koyma ve toplama usulleri de bir düzene bağlanacak, iltizam usulü kaldırılacaktır. Askerlik hizmeti için bir süre saptanacak ve askerlik zorunluluğu bütün halkı kapsayacaktır.

O ZAMANDA BABIÂLİ ADAMLARI

Gülhane Hattındaki bu temeller içinde harekete geçilmişti. Yeni kanunları inceleme ve görüşmek için Meclis-i Ahkâm-ı Adliye (Adalet İşleri Meclisi) oluşturulmuş, bir süre sonra ceza kanunu çıkarılmıştır. Bu konuda Fransız hukukçularının yardımları görülmüştür. Çıkarılan yeni ceza kanunu, başkalarının malına zorla el koyan memurlar hakkında ağır şartları içeriyordu. Vergilerin iltizam usulüyle alınması kaldırılmış, maliye memurları aracılığıyla toplanması kabul edilmişti.

ISLAHAT NE YANKILAR UYANDIRMIŞTI?

Bu olaylar, ulema mültezimler ve eşraf arasında endişe ve heyecanla karşılanmıştı. Ulemaya göre, bu gibi kanunlar yapmak günahtı!

İltizam usulünün yürürlükten kaldırılmasının da köy ayanının (ileri gelenlerinin) ve mültezimlerin hoşuna gitmemesi pek doğaldı. Çünkü, eyalet paşalarıyla el ele verip köylü kitlelerini baskı altında tutan, ellerindeki malları, toprağı zorla alan bu zümrenin çıkarları bozulacaktı.

Derebeylik unsurlarının ıslahat aleyhindeki fikirleri gittikçe kuvvet kazanıyordu.

Hıristiyan unsurların Müslümanlar gibi aynı hukuka sahip olması, bu derebeylik zümresinin hiç işine gelmiyordu. Bir takım softalar, toprak sahibi eşraf, mültezimler bunu bir küfür olarak kabul ediyorlardı. Şehirlerdeki

esnaf loncalarının başlarında bulunan kâhyalar, kabzımallar, aslında Avrupa ithalâtından memnun değillerdi. İthalâtçı zümreyi oluşturan Hıristiyan unsurlara bu gibi haklar verilecek olursa durumları daha kötü olacaktı. Zaten el imalâthaneleri, esnaf loncaları, Avrupa ithalâtından etkileniyordu. Avrupa malına olan rağbet gittikçe artmaya elverişliydi.

Bu suretle sarraflar, mültezimler, din müessesesinin etrafında toplanan softalar, kadılar ıslahatla mücadele ediyorlardı.

Sonunda, 1842'de eyalet gelirlerinin toplanması askerî kumandanlara bırakıldı vergiler iltizama verildi. Bu, derebeylik zümresinin mücadeledeki başarısıydı. Gülhane Hattında bir çok şeyler vaat edildiği halde, daha uygulanmamıştı. Bu yüzden İngiliz ve Fransız elçileri, Babıâli ricaline baskı yapıyorlar, Gülhane Hattındaki esasların uygulanmasını istiyorlardı. En sonunda padişaha bir ferman daha okutmuşlardı. Bu fermanda askerî ıslahattan başka bir şey yapılamadığından söz edilerek daha önce Gülhane Hattında okunan maddeler tekrar edilmişti. Fermanda fazla olarak «ulum ve fünun ve sanayi tedrisine mahsus mekteplerin tesisini en müstacel işlerden addederim» diye bir kayıt vardı. Bir eğitim programı yapmak için bir kurul oluşturulmuştu.

Bu ıslahat mücadeleleri yıllarca sürdü. Daha doğrusu Avrupa sanayi sermayedarlığı, Osmanlı İmparatorluğu içinde aradığı şartları kurmak için bu gibi zorluklarla karşılaşmıştı. Islahat isteyen elçilerle, ıslahat yapmak isteyen sadrazamlar aynı safta bulunuyorlardı... Yabancı sermaye içeriye girmek, iyi bir pazar kurmak, köye sermayesini sokmak için derebeylik unsurlarıyla çarpışıyor; kendi ajanlarının ticarî yerlerini sağlamlaştırmak istiyordu. Yukarıda yazdığımız gibi, İngiliz ve Fransız elçileri,

Hıristiyanlık ve insanlık adı altında, Hıristiyan unsurların hukukî eşitliğinden söz ediyorlardı.

AMAÇ HİLAFET VE SALTANATI YAŞATMAKTI

Babıâli ricalinin, bu işlerde yabancı elçilerin tekliflerini kabul etmeleri kaçınılmazdı. Bunda, o zamanki siyasî durumun etkilerini de kabul etmek gerekir.

Babıâli ricali Osmanlı İmparatorluğunun geniş sınırlarını korumak *hilafet ve din müessesesini yaşatmak* istiyordu. Daha önceden, imparatorluğun dayandığı askerî derebeylik kuvveti yıkılmış yerine de kuvvetli bir askerî müessese kurulmamıştı.

Bundan başka devlet vergileri iyi toplanamıyor, şunun bunun elinde kalıyordu. Ortada para yoktu. Bu durum karşısında Babıâli dış politikada pek zayıftı, siyasî olaylara, bir savaşa meydan vermemek, büyük devletleri gücendirmemek gerekiyordu.

Büyük devletlerin imparatorluk topraklarına saldıran bir tavır almaları olasılığı pek çoktu. Malî sıkıntı içinde bulunan devletin geniş sınırları koruyabilmek için çok yüksek bir savaş bütçesine ihtiyacı vardı. Bu yüzden devlet harcamalarının en çoğunu ordu giderleri oluşturuyordu. Fakat bu orduların savaşa girmesi ve Avrupa'nın yeni savaş silâhlarını alması için gerekli parası yoktu.

2

Kırım Savaşı ve İlk Devlet İstikrazı

Bu devirde, Avrupa memleketlerinde sermayedarlık daha çok gelişiyordu. İngiliz ve Fransız devletleri sömürge elde etmek için birbirleriyle yarışır durumdaydılar. Çarlık Rusyasında sermayedarlık harekâtı gittikçe gelişiyor, kendisine gerekli olan pazarları arıyordu. Çarlık Rusyası bu ihtiyaç üzerine Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına saldırmıştı.

İngiliz ve Fransız devletleri, Çarlık Rusyasının yakın doğuyu istilâ etmesinden endişeye düşmüşlerdi. Çarlık

Rusya sermayedarlığı Osmanlı İmparatorluğuna baskı yapıp Boğazları alacak olursa, Akdeniz pazarına egemen bir yer elde edecek, İngiliz ve Fransız sermayedarları için tehlikeli bir durum oluşacaktı. Bu devletler, Kırım Savaşı dolayısıyle Osmanlı İmparatorluğuna yardım etmişler, Osmanlı ordusuna asker ve donanma göndermişlerdi. Yukarıda yazdığımız gibi, devletin kendisini savunabilmesi için parası yoktu. Devlet savaş harcamalarını karşılamak için İngiliz ve Fransız devletlerinden borç para istemişti. İngilizlerin aracılığıyle Londra'da Palmers Bankasından 3 milyon İngiliz Lirası istikraz yapılmıştı (borç alınmıştı).

Bu, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa bankalarından yaptığı ilk istikrazdır. Bu istikrazın faizi yüzde 6, karşılığı da Mısır vergisi 60 bin kese altındı.

Bu para, Kırım savaşındaki harcamalara yetmemişti. Hatta ordu subaylarının ve memurlarının birkaç aylık maaşları bile verilememişti. Aynı zamanda paranın harcamasında yolsuzluklar olmuş, parayı dağıtan kimseler madeni parayı saklayıp, yerine kaime (kâğıt para) vermişlerdi. Bu idare yüzünden hükümetin bütçesinde 6 milyona yakın bir açık görülmüştü.

Bu durum karşısında ikinci bir istikraza daha ihtiyaç görülmüştü. Gene İngiliz ve Fransız devletlerinin yardımıyla 1855'de Londra'da Rothschild Bankasından 5 milyon İngiliz Lirası istikraz yapılmıştı. Bunun şartlarına göre de, Mısır vergisinin geriye kalan kısmı, İzmir ve Suriye gümrükleri borca karşılık gösterilmişti.

Bu suretle Avrupa'da embriyon halinde bulunan mali sermayedarlık yüksek faizler ve ağır şartlarla, devlet istikrazları şeklinde içeriye giriyordu.

PARİS ANTLAŞMASINDA ISLAHAT SORUNU

Osmanlı İmparatorluğunda ıslahat yapılması, İngiliz

ve Fransız elçileriyle Babıâli ricali arasında bir sorun olmuştu. Aynı sorunlar, Kırım savaşını izleyen Paris Antlaşmasında da Babıâli delegeleriyle, yabancı devletler arasında yapılan görüşmelerin temel konusunu oluşturmuştu.

Paris Antlaşmasıyla «Osmanlı İmparatorluğu Avrupa devletler sistemine girecek ve Avrupa genel hukukundan yararlanacaktı.» İngiliz ve Fransız delegeleri, Babıâli delegelerine bu şerefi bağışlıyorlardı. Fakat buna karşılık, görüşmeler sırasında, büyük devletler yıllardan beri Osmanlı İmparatorluğunda oluşturmak istedikleri şartları ileriye sürmüşlerdi. Bunların arasında Hıristiyan unsurların hukukî eşitliği de sözkonusu olmuş, kısacası bir hükümetin içişlerine müdahale eden birçok sorunlara değinilmişti.

ÖZEL MÜLKİYETE SAYGI VE EŞİTLİK FİKİRLERİ

Paris Antlaşmasında kabul edilen esaslar dahilinde 1856'da bir ıslahat fermanı daha okunmuştu. Bu ferman da şöyle özetlenebilir.

Herkesin kanun önünde eşitliği-Mahkemelerde şahitlik eşitliği-Özel mülkiyete saygı-Suç işleyenlerin malına el konmaması - Vergilerde eşitlik - İltizam usulünün kaldırılması-Karma mahkemelerin oluşturulması-Avrupa kanunları gibi kanunların düzenlenmesi.

Paris Antlaşması ve 1856 Fermanındaki ıslahat esasları, Avrupa sermayedarlığını tatmin eden bir anlaşmaydı.

Bu suretle Avrupa sanayi sermayedarlığı, yıllardan beri Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan derebeylik unsurlarıyla mücadelesinde başarılı olmuş, imparatorlukta yaşayabilmek için gerekli olan şartları kurabilmişti.

AVRUPA SERMAYEDARLIĞININ BABIÂLİYE BASKISI

Özel mülkiyet hukukunu sağlıyan kanunlar yapılmış, iltizam usulü kısmen kaldırılmıştı. Fakat Babıâli 1856 yılında okunan fermandaki ıslahat esaslarını bütünüyle uygulamaya olanak bulamamıştı. O zaman iç isyanlar ve bunlardan doğan siyasi sorunlarla meşguldü. Yabancı elçiler, fermandaki ıslahat maddelerinin uygulanması için Babıâliyi sıkıştırıyorlardı.

Sonunda 1859'da Paris Antlaşmasını imzalayan devletler, Babıâliye ortak bir teklifte bulunmuşlardı. Bu teklifte 1856 fermanındaki esaslar hatırlatılmış, Osmanlı İmparatorluğunun ıslahat girişimlerinde pek yavaş hareket ettiği açıklanmıştı.

Babıâli, Avrupa sermayedarlarının güvenini kazanmak için bazı idarî çarelere başvurmuştu. Bu yüzden, düzgün bir bütçe hazırlamak için bir malî meclis oluşturulmasına karar verilmişti. Elde edilecek vergilerle jandarma örgütü kurulacak ve karma mahkemeler kurulacaktı. Öte yandan, İngiltere hükümeti, hazine gelirlerinin artması için Babıâliye bir proje vermişti. Bu projede yabancıların emlak satın almaları da teklif edilmiş, vakıfların da kaldırılması istenmişti. Gene bir projede, malî idarenin uluslararası bir komisyon tarafından kontrol edilmesi isteniyordu. Bu teklif bazı değişikliklerle kabul edilmiş, padişahın emriyle, malî meclise üç yabancı delege alınmıştı.

Bu yabancılar, Osmanlı İmparatorluğuna borç para vermek sermayelerini yüksek faizle işletmek için, Osmanlı hükümetine yeni yeni vergi kaynakları aramıştı. Özellikle vergileri toplama usullerinin ıslah imkânları incelenmişti. Bununla birlikte, malî meclislerin projeleri tamamiyle uygulanamamıştı.

İNGİLTERE'NİN SÖMÜRGE POLİTİKASI

Öte yandan, İngiltere hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu idaresi hakkında konsoloslardan aldığı bilgilere dayanarak Babıâliye bir teklifte bulunmuştu. İngiliz elçisi bu teklifle ilgili olarak öteki yabancı elçilere de bilgi vermişti. Bu teklif şöylece özetlenebilir: «Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Tanzimat birleştirilerek, yerine yeni bir meclis oluşturulmalıdır. Bu meclisin hem yürütme hem de adlî yetkisi olmalıdır.

Bu meclis en yüksek memurlardan seçilmek ve bazıları Hıristiyan olmak üzere beş sene süreyle görev yapmalıdır ve on iki üyesi olmalıdır.

Meclis üyelerinden bir kısmı fevkalâde komiser olarak vilayetlerde bulundurulacaktı. Bu komiserler geniş yetkiyle belirli bir bölgeyi idare edeceklerdi.

Öteki üye de İstanbul'da oturacak, öteki üyelerin çalışmaları hakkında görüşlerini bildirecekti.

Bu meclis her şeyden önce, iyi bir zabıta kurulu oluşturacak, mahkemeleri düzeltecekti. Bundan başka aşar usulünü de kaldıracak, her yerde valilerin emrinde Hıristiyan müsteşarlar bulunacaktı. Bunlar mezheplerinin dilek ve şikâyetlerini açıklamak üzere üç ayda bir rapor vereceklerdi. **Elçilikler şikâyet ettikleri memurların yargılanmasını bu meclise bırakacaklar, soruşturma sırasında elçilik tercümanları bulunacaktı.**

İngiliz sermayedarlığı Osmanlı İmparatorluğunu tam bir sömürü bölgesi haline getirmek için içişlerine bu dereceye varan müdahaleye cesaret etmişti.

Bu teklif, Babıâli'de telâş ve endişeyle karşılanmıştı. İngiltere hükümeti, bu teklif konusunda Babıâli'ye üç ay süre tanımıştı. Öteki devletler de bu sorunun bir konferansta görüşülmesinden yanaydılar. Babıâli, yabancı hükümetleri yatıştırmak, Avrupalıların siyasî kontrolünden kurtulmak gayesiyle ıslahat yapmak zorunda kalmıştı, bu baskı karşısında 1861 yılında bir ıslahat projesi yapmak zorunda kalmışlardı. Bu projede aşar usulünün değiştirilmesi, köy vergilerinin tahsil ve toplama usulleri kontrol edilecekti. **Bu yolla, köylü, derebeylik ve köy eşrafının elinden kurtulmuş olacak, vergiler daha muntazam toplanacaktı.**

YABANCILARIN TOPRAK SATIN ALMASI

Bu sıralarda Abdülmecit ölmüş, yerine Abdülaziz padişah olmuştu. Birkaç gün sonra Babıâlide sadrazama hitaben yazdığı fermanda, devletin malî itibarının sağlanacağını, ayrım gözetmeksizin her din ve mezheptekilere eşit adalet sağlanacağını ve ıslahata önem vereceğini bildiriyordu.

Yabancı elçilerin yıllardan beri şikâyet ettikleri idare tarzı değiştirilmiş, 1864'de vilayet teşkilâtı yapılmıştı.

Avrupa devletleri, Osmanlı İmparatorluğununda ıslahat isterken, arazi kanunlarına da değişiklik yapılmasını öne sürüyorlardı. Mevcut arazi kanunları şeriatla ilgili hükümlerin etkisiyle düzenmişti. Bu yüzden yabancıların emlak satın almaları yasaktı.

Avrupa sermayedarlığının, Osmanlı İmparatorluğunda ekonomik girişimlerde bulunmak, yani demiryolu, maden işletmek, antrepo, liman yapmak için pek doğal olarak toprak satın alması gerekirdi.

Avrupa sermayedarlığı için, Osmanlı İmparatorluğu arazi kanunlarının, derebeyliğin ve şeriata ait hükümlerin etkisinden kurtulması gerekiyordu.

Yabancı elçiler ıslahat projelerinde bu noktayı Osmanlı hükümetine bildirmişlerdi. Yabancıların emlak satın alması ve mülkiyet hakkının tanınması ve Avrupa arazi kanunlarının aynen uygulanması isteniyordu.

Böyle tekliflere çok ihtiyaç vardı.

Örneğin, Ereğli havzası Abdülmecit vakıflarındandı. Hiç bir yabancı bu havzadan maden işletmek için toprak satın alamıyordu. Arazi kanunları bu şekilde Avrupa sermayedarlığının içeriye girmesine engel oluyordu.

Yabancı elçilerin teklifleriyle bu ihtiyaç 1856 yılındaki fermana bir madde olarak eklenmişti. Bu maddeye göre, yabancılar emlak satın alabileceklerdi. Bundan iki yıl sonra, Arazi Kanununda bazı değişiklikler yapılmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu Arazi Kanunlarında Avrupa Kanunlarını aynen uygulamaya cesaret edemiyordu. Çünkü toprağın bir kısmı dinî müesseselerin elindeydi. Bazı tekkelerin yüzlerce köyü bile vardı.

Vakıflar yüzünden geçinen bir zümre yaşıyordu. Vakıflara ait toprakta köklü ıslahat yapılmasıyla bu zümrenin ekonomik çıkarları bozulacaktı. Bu zümre Osmanlı İmparatorluğunun bu alandaki yenileşme hareketlerine din perdesi altında engel oluyordu.

1861 yılında yabancı elçiler, yabancıların emlak satın alması sorunu üzerine Babıâliye ortak bir teklifte bulunmuşlardı. Bu teklifte, 1856 fermanındaki madde hatırlatılarak, Arazi Kanunlarında Avrupa kanunları gibi değişiklik yapılmasını istemişlerdi.

En sonunda beş yıl sonra, yani 1867'de Osmanlı İmparatorluğu, büyük Avrupa devletleriyle bu sorun için bir protokol yapmıştı. Bu protokol gereğince yabancıların yerli halk gibi şehir ve köylerde emlak ve toprak sahibi olabilecekleri kabul edilmişti.

Bu suretle Avrupa sermayedarlığı, yarı sömürge şartlarının oluşmasına engel olan Arazi Kanunlarında değişiklik yapmayı başarmıştı.

SERMAYEDARLIĞIN SÖMÜRGELERLE OLAN SİLAH TİCARETİ

Islahat girişimlerinin sonucu olarak devlet kadrosu

da genişlemişti. Şer'iye Mahkemelerinin yanı başında yeni mahkemeler ve okullar kurulmuş, yeni yeni daireler açılmıştı.

Devletin en büyük harcamasını düzenli ordular oluşturuyordu. Bu ordular için kışlalar, harp malzemesi ve eşya depoları yapılıyordu.

Askerin giyecek eşyası da Avrupa'dan geliyordu. Avrupa'da sanayiin gelişmesiyle top, tüfek gibi araçlar da daha mükemmel bir hale giriyordu. Osmanlı İmparatorluğu orduları, Avrupa ordularından geri kalmamak için bu harp malzemesini satın almak zorunluluğundaydı.

Öte yandan, devlet vergileri, gittikçe artan bu harcamaları karşılamaya yeterli değildi. Aslında Avrupa ithalâtının artması yüzünden, memleket dışına daha çok para veriyordu. Bu durum karşısında, memlekete dışarıdan para girmesinden başka çare görülmüyordu. Babıâli adamları malî sıkıntıyı ortadan kaldırmak için dışarıdan para bulmayı büyük bir başarı olarak kabul ediyorlardı.

Piyasada karşılığı olmayan bir sürü kâğıt para vardı. Bunları tedavülden kaldırmak amacıyle **1858 yılında gene Londra bankalarından 5 milyon İngiliz lirası borç almışlardı.**

Bunun da şartları ağırdı İstanbul gümrükleri ve Oktruvası (Ayakbastı gelirleri) borca karşılık gösterilmişti.

Bu para ile piyasadaki kaimelerin bir kısmı tedavülden kaldırılabilmiştir. Bundan başka, Harbiye Nezaretinin, Baruthanesinin, Bahriye Nezaretinin kısa vadeli borçları da vardı. Bu paraların çoğunu Galata bankerleri vermişlerdi. Hükümet dairelerinin bu parayı ödeyememesi piyasadaki sıkıntıyı arttırıyordu. Bu kaimeleri ortadan kaldırmak için bir banka sermayesine ihtiyaç vardı. Sadrazam bulunan Âli Paşa Avrupa'da istikraz için yaptığı geziden eli boş olarak dönmüştü.

DEVLET KUVVETLİ BİR BANKA ARIYORDU

Piyasada böyle kaimelerin bulunması, Avrupa'yla ticaret yapanların işine engel oluyordu. Bu şartlar altında ticaret yapmaya imkân yoktu. Bu kâğıtların tedavülden çekilmesi gerekiyordu. Fakat bunun için devletin bu paraları ortadan kaldırmaya malî gücü yeterli değildi. Bu sıralarda kuvvetli büyük bir bankaya dayanmak gerekiyordu. Fakat bu bankanın bu şartlar altında işe girişmesi için de kaimelerin piyasadan toplanması gerekiyordu. Nitekim, 1862'de **İstanbul'daki Bank-ı Ottoman aracılığıyla ve Londra bankalarından 200 milyon Franlık bir istikraz yapılmıştı.** Bu borcun karşılığı olarak da tuz, damga, tütün vergileri gösterilmişti. Babıâli bu parayı aldıktan sonra kaimeleri ortadan kaldırmaya girişti.

Avrupa bankaları bir yandan Osmanlı İmparatorluluğuna ağır faizle para veriyorlar öte yandan ise bu paralar top, tüfek, satmak yoluyla gene Avrupa silah fabrikatörlerinin kasasına giriyordu.

OSMANLI BANKASI VE AVRUPA SERMAYEDARLIĞI

Kırım savaşı dolayısıyle İngiliz sermayedarlarının Osmanlı İmparatorluğuna borç para verdiğinden sözetmiştik. Bu sıralarda İstanbul'da Ottoman Bank diye bir İngiliz bankası kurulmuş, devlete borç para da vermişti. Devlet gelirleri çoğunlukla aşar, ağnam gibi tarımsal gelire dayanıyordu. Bu yüzden vergi tahsili tarımsal şartlara bağlıydı. Gelirlerin olmadığı aylar, devlet maliyesi bankalardan borç almaya zorunluydu. Bütün bu işlemleri büyük bir bankayla yapmak gerekirdi. Babıâli adamları bu malî sıkıntıdan kurtulmak için 1863 yılında Osmanlı Bankasına bir imtiyaz vermişlerdi. Bu bankanın

sermayedarlarından bir kısmını da Fransızlar oluşturuyordu.

Bu tarihten sonra Osmanlı İmparatorluğundaki başlıca sermaye hareketleri, bu malî kuruluş tarafından yönetilmişti.

Osmanlı Bankası :

1 — Devlet maliyesiyle sıkı bir şekilde ilgilenmiş,

2 — Avrupayla ticari ilişkinin gelişmesine yardımcı olmuştur.

3 — Osmanlı İmparatorluğuna demiryolu ve bayındırlık işleri için yabancı sermaye getirmiştir.

Banka devlete birçok kereler borç verdiği için imtiyaznamesini daha ağır bir şekle sokmuştu. İmtiyazname gereğince banka devletin hazine yöneticiliğini yapacak, devlet kâğıt para ihracı hakkını bu bankaya verecektir. Bundan başka bütün rüsum ve vergilerden muaf olacaktı.

Bu nedenle yabancı sermaye, devlet maliyesi üzerinde hakim bir yer elde etmişti.

Osmanlı Bankası Avrupayla ticari ilişkileri de arttırmıştı. Avrupa fabrikatörleri Osmanlı İmparatorluğunda yeni bir vekil, ajan aramak istedikleri zaman Osmanlı Bankasından bilgi alırlardı.

Bu yolla banka ithalâtçı tüccarlar zümresini arttırmış, bunlara kredi ve avans vererek ticarî durumlarını desteklemişti.

3

Pamuk Fabrikatörleri ve Sömürgelerin İşgali

Osmanlı İmparatorluğu yalnız ticari alanda değil, aynı zamanda tarımsal alanda da yarı sömürge sistemine uyuyordu.

Batıda gelişen sanayi sermayedarlığı fabrikaların mamul maddelerini Osmanlı İmparatorluğuna sattıkları gibi bunun yerine fabrikaların ihtiyacı olan hammaddeyi alıyordu.

Aslında batı memleketlerinde sanayi geliştikçe hammadde almak ihtiyacı da gittikçe artıyordu.

Batıdaki büyük üretim müesseseleri bu mübadele ihtiyacına göre kuruluyordu.

Örneğin; İngiltere'de pamuklu dokuma sanayii dev adımlarla ilerliyordu. 1843 yılında 1.819 fabrika vardı. Bu miktar 1856'da 2.210 olmuştu. Sonunda bu fabrikaların sayısı 1874 yılında 2.655'e çıkmıştı.

Doğal olarak İngiliz pamuklu dokuma fabrikatörleri ucuz hammadde bulmak, üretimi daha çok arttırmak için çalışıyorlar, pamuk yetiştiren memleketleri birer birer ellerine geçirmek istiyorlardı. Bu ele geçiriş çabası, bu hammadde memleketlerini ya tam, yani siyasi bir sömürge haline getirmiş ya da iktisaden yarı sömürge bir duruma sokmuştu.

İNGİLİZ FABRİKALARI VE ADANA PAMUKLARI

Osmanlı İmparatorluğundan İngiliz piyasasına ilk pamuk partisinin ne zaman arzedildiğini belirlemek güçtür. Yalnız 1862-1863 yıllarında çıkan gazetelerde, İngiltere'yle Osmanlı İmparatorluğu arasında pamuk ticareti ilişkilerine ait bazı haberlere rastlanmaktadır. Bunlardan Tercüman-ı Ahval gazetesinde çıkan haberlerde, İngilizlerin Adana ve İzmir'den pamuk satın alımı için şirketler kurulduğu yazılmaktadır. En önemli şirketlerden biri, 1279 (1863) yılında Manchester'de Osmanlı Pamuk Şirketi adıyla kurulan şirkettir. Şirketin amacı Osmanlı İmparatorluğundaki pamuk üretimi ve ticaretini arttırmaktı.

Bu gibi ticarî kuruluşlar, Adana ve İzmir'de birer ajan, komisyoncu bulundurmak suretiyle pamuk alımına girişmişlerdi.

Manchester'deki pamuk şirketi, 1280 (1864) yılında Adana, İzmir, Selanik taraflarında pamuk üretimini art-

tırmak amacıyla toprak sahiplerine 6.000 ton pamuk tohumu satmıştı.

Aynı senelerde, Mısır'dan 165 bin okka tohumluk getirilmiş, Adana taraflarındaki çiftçilere dağıtılmıştır. Öte yandan, Ticaret ve Ziraat Nezareti de pamuk üretimine önem vermiş, pamuk ekimi konusunda bir yönetmelik yapmış bunu 14 bin adet bastırarak vilayetlere dağıtmıştı.

Adana ve İzmir bölgesinde pamuk alan ticaret evleri, Osmanlı Bankası gibi malî bir müesseseye dayanarak toprak sahiplerine kredi vermeye başlamıştı. Bu kredi yardımları, çiftçiyi pamuk ekimine teşvik eden en önemli nedenlerden biri olmuştu.

Bu yolla, Adana pamuk bölgesinde, pamuk tarımı artmış, toprak işleri üzerinde yabancı sermaye hareketlerinin egemenliği başlamıştı.

Bu geniş çapta pamuk tarımı yüzünden Adana'ya Maraş, Ayintap, Niğde, Kayseri, Sivas, Konya, Antakya, Lazkiye gibi yerlerden işçi akını başlamıştı.

Bundan başka, Adana'ya civar vilâyetlerden iş adamları da gelmiş, bunlar da toprak satın alarak pamuk tarımına girişmişlerdi.

Adana'da pamuk ücretlerinin artmasında, dış olayların da etkisini aramak gerekir.

Amerika'da kuzey ve güney vilayetleri arasındaki savaşlar yüzünden, Amerika pamuk üretimi durmuştu. Avrupa pamuklu dokuma fabrikaları, Amerika pamuklarının da alıcısı durumundaydı. Amerika'daki pamuk üretimindeki buhran dünya pamuklu dokuma sanayiine olumsuz yönde etki ediyordu. Fabrikatörler pamuk elde edebilmek için ciddi bir endişeye düşmüşler, İngiliz ve Fransız sermayedarları kendi sömürgelerinde pamuk ekimini arttırmaya çalışmışlardı. Pamuğa karşı dünya talebinin

bu şekilde artması, Adana'da pamuk üretiminin artmasına yol açmıştır.

PAMUK TARIMI VE TABAKALAŞMA HAREKETLERİ

Derebeylik ekonomisi devrinde, yerel ihtiyaç için pamuk yetiştiren Adana, bu kez dünya talebi ve İngiliz ve Fransız fabrikaları hesabına üretim yapmaya başlamıştı. Yukarıda yazdığımız gibi, bu yüzden Adana pamuk tarımına sermaye hareketi girmiş, sonuç olarak:

1 — Mersin, Adana gibi büyük şehirlerde bir tüccar unsuru,

2 — Zenginleşen büyük ziraat erbabı doğurmuştur.

3 — Pamuk işçisini yöneten elcibaşı diye bir sınıf da türemişti.

Bunlar bir yandan çiftlik sahibine işçi bulduğu için komisyon alır, öte yandan da işçilere iş bulduğu için işçi gündeliğinden bir ücret keserlerdi. Bu yüzden işçi ile çiftlik sahibi arasındaki bu aracılar da kısa sürede zengin olmuşlardı.

Öte yandan, işçiye borç para veren ve bunu haftalıklarından kestiren bir tefeci unsuru da meydana gelmiştir.

Köylünün 11-12 saat yalnızca pamuk tarlasında işçilik yapması, onu başka işler yapmaktan alıkoymuştu.

Oysa ki eskiden köylü, yalnız bir tek iş üzerinde üretim yapmaz, öteki ihtiyaçları için de çalışırdı. Özellikle kadının da, tarlaya girmesi, köylünün ekonomisinde büyük bir değişme yapmıştır. Örneğin, köylü kadını, giyecek eşyayı dokumaya vakit bulamamış, yalnız işçilik yapmak zorunda kalmıştır.

Bu yüzden köylü, ihtiyaçlarının çoğunluğunu çarşı ve pazardan sağlamak zorundaydı.

Yani köylü, pamuk tarlasından aldığı gündelikle, tüccarlardan ayakkabı gibi giyecek eşyası satın almaya başlamıştır.

Bu mübadele zorunluluğu yüzünden yabancı ithalât eşyası köylü evine kadar girmiştir.

Köylü beş on kuruş gündelik alan biri haline gelmiş, özellikle işçi şeker, petrol, gibi eşyanın alıcısı olmuştur.

Bu yolla Adana pamuk bölgesi, Avrupa'nın hammadde kaynağı, ve mamul madde pazarı haline gelmiştir.

Adana pamuk tarımındaki bu olay, özü açısından öteki üretim alanlarında da aynı şekilde olmuştur.

4

Demiryolu Sermayesi ve Köy Ekonomisi

Osmanlı İmparatorluğuna yabancı sermaye en belirgin şekillerde şu kanallardan içeriye girmiştir:

1 — Emtia (Mallar) ihracatı şekliyle
2 — Devlet istikrazları
3 — Bankalar
4 — Demiryolu ve öteki bayındırlık *işleri*
5 — Madenler

Şimdiye kadar devlet istikrazları, banka ve ticaret sermayesinin Osmanlı İmparatorluğuna ne şekilde girdi-

ğine değinmiştik. Osmanlı İmparatorluğunda sermaye hareketini incelerken demiryollarına büyük bir yer ayırmak gerekir.

İLK DEMİRYOLU SERMAYESİ

Osmanlı İmparatorluğunda demiryolu işine ilk sermaye yatıranlar İngiliz sermayedarlarıdır.

Anadolu'da ilk olarak İzmir'de Dinar arasında bir hat kurulmuştur. Bu hat 1856 yılında işletmeye açılmıştır. Birkaç yıl sonra, başka bir İngiliz şirketi İzmir-Kasaba arasında bir hat yapımına başlamıştır. 1894 yılında bu hatla Fransızlar ilgilenmişlerdir.

Bu hatlar, sömürgelerdeki, ihraç limanlarından hinterlanda doğru uzanan kısa hatlardan farksızdı.

Bu hatlarla İzmir-Aydın-Kasaba çevresindeki nakliye işlerine büyük sermaye hareketi egemen olmaya başlamıştı. Bu yolla İzmir hinterlandıyla İzmir limanı arasında daha sıkı ve daha hızlı bir ilişki başlamıştır. Bu şekildeki ilişkiler yabancı sermaye lehine gelişmiştir.

HİNDİSTAN YOLU VE AVRUPA SERMAYEDARLARI

Suriye'den Bağdat'a demiryolu yapımı dünya demiryolu ölçüsünde önemli bir sorundu. Batı sermayedarları bu sorun etrafında birbirleriyle rekabet ediyorlardı.

İngiltere, Hindistanı daha iyi sömürmek için Avrupa ile Hindistan arasında kısa bir karayolu arıyordu. Bu düşünce yıllarca Avam Kamarasında bir mesele olmuştu.

İskenderun körfezinden Kuveyte kadar bir hat yapma düşüncesi vardı. Bu düşünceyi uygulayabilmek için 1851'de bir şirket kurulmuş fakat şirket teminat karşılığı bulamadığı için işe girişememişti.

Bundan başka Suriye sahillerinden başlıyarak Fırat sahilini takip ederek Bağdat'a bir hat yapmak düşünülmüştü.

Fakat İngiliz sermayedarları Süveyş Kanalındaki bütün hisselere sahip olduktan sonra bu düşüncelerden tamamiyle vazgeçmişlerdi. Çünkü Hindistan yolu üzerinde en önemli bir yer olan Süveyş Kanalı tamamiyle İngiliz sermayedarlığının eline geçmişti.

Suriye sahillerinden Bağdat'a hat yapımı Fransız Sermayedarlarını da meşgul etmiştir. Bir projeye göre Suriye sahillerinden başlıyarak, Halep-Bağdat-Basra'ya kadar bir hat yapılacaktı. Fakat bu düşüncenin de uygulanmasına imkân bulunmamıştı.

Alman Sermayedarlığı, Bağdat hattı için İngiliz ve Fransızlar gibi Akdeniz sahillerinden başlayan bir hat kurulmasını düşünmüyorlardı.

Onlar Bağdat yolunun Haydarpaşa'dan başlamasını daha uygun bulmuşlardı.

ALMAN SERMAYEDARLARI VE BAĞDAT HATTI

Bu düşünce, o zaman Osmanlı devlet ricalinin de hoşuna gitmişti. Zaten 1880 yılında, bir Nafia Nazırı Anadolu'yu baştanbaşa kateden bir demiryolu tasarısı hazırlamıştı. Fakat ortada devlet sermayesi olmadığı için, bu büyük tasarının uygulanmasına imkân olmamıştı.

1888 yılında Deutsche Bank, Stuttgart bankaları adına hareket eden M. Kaulla, Haydarpaşa-Eskişehir-Ankara arasında bir hat yapımı için hükümete bir teklifte bulunmuştu.

Bu teklif kabul edilmiş, 1899'da da yapımına başlanmıştı. Tabii Alman sermadeyarlarının amacı yalnız Haydarpaşa-Ankara arasında şimendifer işletmek değildi. Bunların amacı, Ankara-Kayseri-Sivas-Diyarbakır yoluyla

Bağdat'a kadar hat yapmaktı. Bu amaca ulaşmak için M. Kaulla 1893'de Ankara-Kayseri İmtiyazını almıştı.

ALMAN SERMAYEDARLARI VE ÇARLIK RUSYASI

Alman sermayedarlarının doğu vilayetlerine kadar hat uzatması Çarlık Rusya'sını endişeye düşürmüştü. O zamanlar Çarlık Rusya'sında gelişen sermayedarlık İran'ın kuzeyini ve doğu vilayetlerini bir pazar haline getirerek buralarını sömürüyordu. Rusya, Alman sermayedarlığının kendi pazarlarına doğru demiryoluyla ilerlemesini hoş göremezdi. Bu sorun, İstanbul siyasi çevrelerinde önemli bir durum almıştı. Ankara-Kayseri-Sivas-Diyarbakır imtiyazı üzerine, Çarlık elçisi Berlin Antlaşmasındaki savaş tazminatı sorununu ileriye sürerek bununla Babıâli devlet adamlarını tehdide başlamıştı. Sonunda Babıâli, bu Rus elçisinin tehdidini dikkate alarak doğu vilayetlerinde yapılacak demiryollarında Rusların rüçhan hakkı (üstünlük hakkı) olacağına ilişkin Rusya'ya bir güvence vermişti.

Alman sermayedarlığı, Rusların nüfuz bölgesindeki yerini bu nedenle kaybetmişti.

Bundan sonra, Alman sermayedarları, Eskişehir-Konya Adana yoluyla Bağdat'a varılacağına inanmışlardı. Bunda da başarılı olmak için Eskişehir-Konya hattının da imtiyazını almışlardı.

RUMELİ DEMİRYOLLARI VE BARON HİRSCH MACERASI

Osmanlı İmapatorluğunun malîye tarihinde Rumeli demiryolları sorunu uzun ve karışık bir hikâyedir. Avrupa'yla Osmanlı İmparatorluğunu bir demiryoluyla birleştirmek için bir demiryolu hattı yapılmasını Babıâli ricali de düşünüyordu. 1869'da Baron Hirsch isminde bir sermayedara bu hattın imtiyazı verilmişti. Demiryolu yapımı çok uzun yıllar sürmüş, sonunda 1888 yılında Avrupa hatlarıyle birleştirilmiştir. Fakat bu iş Osmanlı maliyesine çok pahalıya malolmuştur. Konuyla ilgili incelemelere bakılacak olursa, bu işlemde hükümet 800 milyon frank borca girmiş, Baron Hirsch de 65 milyon franka yakın para kazanmıştır.

DEMİRYOLU İMTİYAZLARININ ŞARTLARI NASILDI?

Babıâli ricali yabancı sermayenin her ne pahasına olursa olsun memlekete girmesini arzu ediyordu. Memlekete gelen yabancı gruplarının ağır şartlarına, tekliflerine karşı kolaylıklar gösteriyordu.

1888'le 1898 yılları arasında Babıâli 530 kilometrelik iki hat Rumeli'de, 4.820 kilometrelik 14 hat da Anadolu'da olmak üzere toplam 5.350 kilometrelik 16 demiryolu imtiyazı vermiştir. Bunlardan yalnız 4 tanesi uygulanamamıştı. Bu hatların teminat akçeleri çok ağırdı. 1899 yılında Avrupa'da çıkan Osmanlı gazetesi teminat akçelerinin ağırlığı üzerine bir makale yayınlamıştır. Bu makalede, rüşvet işlerinden sözedildikten sonra, Osmanlı hükümetinin demiryolu hatlarına yılda 1 milyon küsur lira kadar teminat akçesi verdiği belirtilmektedir. Bu toplama Bağdat demiryolları dahil değildir. Bununla birlikte 1315 (1899) yılında yayınlanan bir demiryolu raporunda hükümetin teminat akçelerine ne verdiğini daha iyi anlamak mümkündür.

Bu raporda, o tarihe kadar Osmanlı İmparatorluğunda yapılan demiryollarına 1 milyar küsur frank harcandığı, yılda bu hatların 52.430.798 frank gelir getirdiği yazılmaktadır. Bu gelirin 37.081.851 frankı işletmeden, 15.349.947 frankı da teminat akçesi olarak hükümet tarafından veriliyordu.

Osmanlı devleti demiryollarına yalnız teminat akçesi vermek yoluyla yardım etmiyordu. Bu demiryollarına birçok vergi muafiyetleri ve imtiyazlar sağlıyordu. Örneğin; Bursa-Mudanya hattı yapılırken sözleşmenin 6'ncı maddesinde, hattın beşer kilometrelik iki yanında devlete ait topraklar içindeki taş, kum ocaklarının imtiyaz sahipliği verilmişti. Hatta devlete ait toprak parasız olarak verilecek, dışarıdan gelen kömürden gümrük vergisi alınmayacaktı. Gelir kilometre başına 8 bin frank oluncaya kadar devlet, damga vergisi, toprak, sermaye ve aletler üzerinden vergi almayacaktı.

DEVLET, DEMİRYOLLARINDAN NE YARAR UMUYORDU?

Bununla birlikte o zamanki devlet adamları, memleketin demiryolu ağlarıyle örülmesinden pek memnun oluyorlardı. Ta Abdülmecit devrinden beri «demiryolları bir memleketin kan damarlarıdır» diye herkesin ezberlediği bir demiryolu edebiyatı vardı. **Gerçi memleket bu kan damarlarıyla örülüyordu, fakat damarların kanını yabancı sermayedarlar emiyordu.** Acaba devlet, demiryollarından ne şekilde yararlanıyordu. Bunu anlamak için Nafia Nezaretinin Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuasında çıkan bir raporunu okumak yeterlidir. Bu raporu şöylece özetleyebiliriz:

«Anadolu demiryollarının Ilgından Konya'ya müntehi (sona eren) kısmı hitam bularak (biterek) resm-i küşad (açış töreni) icra edilmiş, payitahtı saltanat-ı seniyeleriyle Konya şehri demiryolu ile kesbi irtibat etmiştir. (bağlantı sağlanmıştır.)

Demiryollarının Memalik-i Osmaniyenin (Osmanlı ülkesinin) asayiş ve emniyet dahiliyesi noktasından pek çok faideleri görülmüştür. Beyrut-Şam hatları Cebeldürüz hadisesinde çok işe yaramıştır. Dersaadet (İstanbul) Selanik hattından da Yunan muharebesinde askerî nakliyat hususunda pek çok istifade edilmiştir.»

İşte devlet adamları askerî ve idarî yararları düşünerek, yabancı gruplarına avuç dolusu teminat akçesiyle demiryolu imtiyazı veriyorlardı.

BAĞDAT DEMİRYOLLARI VE ZİRAAT DAİRESİ

Demiryollarına yatırılan yabancı sermaye memleket ekonomik yaşamında büyük değişiklikler yapmıştır. Demiryolu birçok ticaret yollarını değiştirmiş, yeni hatlar üzerinde tarımsal bir gelişmeye yol açmıştır. Bunun en büyük örneğini Bağdat demiryolu hattında görmek mümkündür. Alman emperyalizmi yarım kalan Hindistan yolu üzerinde tümüyle amacına erişememiştir. Fakat Haydarpaşa-Ankara-Konya hatları üzerinde büyük çıkarlar sağlamıştır.

Anadolu Demiryolları şirketi, yalnız bir nakliye şirketi olarak kalmamıştır. Bu şirket, hattın çevresindeki tarım işleriyle de ilgilenmiştir. Bunu sağlamak için demiryolları idaresinde Ziraat Dairesi kurulmuştur. Bu dairede Alman tarım memurları, hat çevresindeki toprakları iyiden iyiye incelemişler, köy ekonomisiyle yakından ilgilenmişlerdir. Alman demiryolu şirketi, nakliye işlerini arttırmak için hat çevresindeki üretimi arttırmaya çalışmıştır. Bu amaca erişmek için Alman şirketi, Almanya'dan Erget markalı pulluklar getirmiş, bunları en çok Eskişehir'le Konya arasındaki toprak sahiplerine krediyle dağıtmıştır. Gene demiryollarındaki Ziraat Dairesi, Adapazarı'nda patates tarımının gelişmesine de çalışmıştır. Demiryolları Müdürü M. Hükne, patates dağıtımıyla ilgili olarak bir dostuna «bir yıl önce köylüye üç vagon patates dağıttığını, ertesi yıl 100 vagon patates taşıyarak verdiği pata-

teslerin parasını çıkardığın
yolları Ziraat Dairesi Eskiş
mesine yardım etmiştir.

Bu arpalar Alman bir
alınıyordu. Demiryolu ida
şerbetçiotu yetiştirmek içi
etmiştir. Oraya bu nedenle
da getirmiştir. Polonya'lı
kişi Eskişehir'de iyi kaliteli
şarılı olmuştur.

Öte yandan, demiryolu
lıklar yetiştirilmesine de ç
fidanlığı kurulmuştur.

Sonuç olarak, Alman
akçeleriyle Anadoluda tren
mayeden aşırı kâr sağlamış

Öte yandan Alman fal
mek için hat boyunda elind

5

Avrupa Bankaları ve Anadolu'nun Zenginlik Kaynakları

OSMANLI İMPARATORLUĞUNA SERMAYE AKINI

Avrupa sermayedarları için Osmanlı İmparatorluğuna borç para vermek, teminat akçeleri karşılığında demiryolları yapmak pek kârlı bir işti. Bilhassa Baron Hirsch başarısından sonra Viyana para piyasası da Osmanlı İmparatorluğu ile ilgilenmişti. Galata Bankerleri, Londra, Paris, Viyana para piyasalarından sermayedar çekmeğe çalışıyorlardı.

1882 yılında Avusturya-Türk ve Avusturya-Osmanlı

diye iki banka daha açılmıştı. Bunlar Galata para piyasasında hazine bonoları ve devlet istikrazları işleriyle uğraşan spekülasyon bankasıydı. Avrupa'nın sermayedarları Asya ve Afrika memleketlerinde yüksek faizle para işletmek için halkı teşvik ediyorlar, bu yolla servet sermaye sahiplerinin elinde toplanıyordu. Osmanlı İmparatorluğunda demiryolları ve banka işlerine sömürgeci bir sermaye akıyordu. Osmanlı Maliyesi her aldığı borç için bir varidatı karşılık gösteriyordu.

Öte yandan İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde isyanlar çıkıyordu. Babıâli bu isyanları bastırmak için büyük harcamalar yapıyordu. Nitekim 1875'de Bosna ve Hersek isyanı yüzünden devlet bütçesinde 5 milyon liralık bir açık çıkmıştı. Sonuç olarak Babıâli maliyesi borçlarını ödeyemeyecek bir hale gelmişti.

DEVLET BORÇLARINI VEREMİYOR

Hükümet 1875 yılında malî durum hakkında gazetelerde resmî bir bildiri yayınlamıştı. Bu resmî bildiride iç ve dış borçların faiz ve resülmal itfa bedellerinin beş yıl süreyle yarısı, öteki yarısının da on senede imha edilmek taahhüdüyle yüzde 5 faizli tahvilat itasına karar verildiği ilân ediliyordu.

Bu haber İngiliz ve Fransız para piyasalarında endişeyle karşılanmıştı.

ÇARLIK RUSYASININ SÖMÜRÜ VE ARUPA SERMAYEDARLARI

Avrupa sermayedarları en çok 1877 Rus savaşında endişeye düşmüşlerdi. Bilindiği gibi Alman-Fransız savaşından sonra Fransa'nın doğudaki nüfuzu kırılmıştı. Bundan cesaret alan Çarlık Rusya'sı Paris antlaşmasındaki şartlardan ayrılmak fırsatını kaçırmamıştı. Çarlık Rusya'sı

antlaşma gereğince Karadeniz'de tersane yapamayacaktı. Rus sermayedarlığı doğudaki çıkarlarını sağlamak için Osmanlı İmparatorluğuna savaş ilân etmişti. Ve sonuçta Ayastefanos Antlaşması gereğince Osmanlı İmparatorluğundan 60 milyon lira savaş tazminatı istiyordu. İngiliz ve Fransız, Avusturya ve Macaristan gibi **emperyalist devletler Çarlık Rusya'sının bu derece genişlemesinden korkuyorlardı. Osmanlı İmparatorluğunun bu kadar ağır borçlar altına girmesi İngiliz ve Fransız bankalarını ve sermayedarlarını de düşündürüyordu.** Çünkü İmparatorluğu Çarlık Rusya'sı bu kadar sömürecek olursa bunların Osmanlı İmparatorluğundaki alacakları, sermayeleri de tehlikeye girmiş olacaktı.

Büyük devletler bu yönü gözönüne alarak Almanya'nın aracılığıyla Berlin'de bir kongre toplanmasını sağlamışlardı.

BANKALAR BERLİN KONGRESİNDE NELER İSTİYORDU?

Kongre arifesinde Osmanlı İmparatorluğuyla ilgili bankalar kongreye katılacak delegelere bir muhtıra vermişlerdi. Bu muhtıradaki esaslar şunlardır:

1 — Kendi alacaklarının Rus savaş tazminatından önceye alınması,

2 — Osmanlı İmparatorluğunda ayrılan yerlere Düyun-i Umumiyenin taksimi,

3 — Osmanlı maliyesi üzerine bir müdahale yapılması,

Berlin kongresine katılan İngiliz ve Fransız delegeleri, bankalardan aldıkları bu direktife göre savunma yapmışlardı.

Kısacası bir yandan Çarlık Rusya'sı, bir yandan da İngiliz ve Fransız emperyalizmi Osmanlı İmparatorluğunu sömürmek için birbirleriyle çarpışmıştır. Hepsi bu memlekete yatırdığı sermayenin ağır faizlerini kaçırmamak için ortaya siyasi şekiller sürüyordu Sonuçta Osmanlı İmparatorluğu Çarlık Rusyasına yılda 350 bin lira vermeye mahkûm edilmişti.

DÜYUN-İ UMUMİYE NASIL KURULDU?

Osmanlı hükümeti Avrupa'daki alacaklılarına iyiniyet içinde olduğunu belirterek, alacaklıları bir anlaşma yapmaya çağırmıştı. Bunun üzerine 1881 yılında İstanbul'da İngiliz ve Fransız alacaklılarıyla bir görüşme yapıldı. Fransız delegeleri, alacaklarını sağlama bağlamak için «Düyun-i Umumiye» diye bir vergi dairesi kurulmasına karar vermişlerdi. Muharrem ayında verilen bu karara göre Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa sermayedarlarına 190.753.650 İngiliz lirası verecekti. Düyun-i Umumiye Dairesi bu borç ödeninceye kadar Osmanlı İmparatorluğunda kalacaktı. Bu ağır borca karşılık Düyun-i Umumiye idaresi şu gelir kaynaklarına el koymuştu:

1 — Tuz resmi (vergisi)

2 — Damga (pul) resmi

3 — Müskirat (ispirtolu içkiler) resmi

4 — Sayd-i Mahi (Balık avı) resmi

5 — Harir (İpek) aşarı

6 — Ticaret anlaşmalarında değişiklik yapıldığı zaman gümrük hasılatındaki gelir fazlalığı

7 — Tömbeki resmi

Bunlardan başka Berlin antlaşması gereğince Kıbrıs adasının gelir fazlası, Doğu Rumeli vergisi, Sırbistan, Karadağ, Yunanistan, Bulgaristan borç hisseleri, Bulgaristan Beyliği vergisi gibi bütün vergileri de Düyun-i Umumiye alacaktı.

Berlin Antlaşması gereğince, Bulgaristan hükümeti

9.898.662 lira, Sırbistan 2.107.457 lira, Yunanistan 2.130.870 lira, Karadağ 98.986 lira devlet borcu vereceklerdi. İngiltere hükümeti Kıbrıs adası gelir fazlasını 1854 yılında yapılan istikraza karşı bir teminat olarak göstermiş bu parayı vermemişti. Öte yandan Balkanlarda Çarlık Rusyasının ajanı olan Bulgaristan ne Düyun-i Umumiye hissesini ne de vergisini vermiştir. Sırbistan, Karadağ, Yunanistan da büyük devletlerce himaye görmüşler ve hisselerini vermemişlerdi.

Bu şekilde bütün borçların ağır yükü Osmanlı İmparatorluğunun üzerine yıkılmıştı. Bu şartlar altında borçların ödenmesi pek güçtü. Aslında Düyun-i Umumiye idaresi memleketin en iyi gelir kaynaklarını ele geçirmişti.

MALİ BUNALIMLARA ÇARE : İSTİKRAZLAR

Osmanlı İmparatorluğu mali bunalımdan yakayı kurtarmak için memleketin öteki gelir kaynaklarını da karşılık göstererek istikrazlar yapıyordu. Örneğin, 1896'da Osmanlı Bankasıyla 1899'da Deutsche Bank'la yaptığı istikrazlara karşı birçok vilayetlerin ağnam (koyun-keçiler) resmi, hububat aşarı, Düyun-i Umumiye hissesine dahil olmayan balık rüsümunu da teminat göstermişti.

Böylece yeni yapılan istikraz şartları Düyun-i Umumiye'nin yerini daha da sağlamlaştırmıştı.

DÜYUN-İ UMUMİYE VE KÖYLÜNÜN SIRTI

Memleket içindeki bütün gelir kaynakları aşağı yukarı Düyun-i Umumiye eline geçmişti. **Anadolu çiftçileri bir yandan devletin maliye nezareti ile bir yandan da yabancı sermayenin vergi dairesiyle karşılaşıyordu.** Düyun-i Umumiye'nin memur sayısı maliye bakanlığından daha büyüktü. 1912 yılında Düyun-i Umumiye idaresi 8.931 memur kullanıyordu. Oysa ki aynı yıllarda maliye bakanlığının 5.472 memuru vardı. Ve bu kuruluşun yıllık harcaması 403.943 liraydı. Her sene büyük memurlarına da 80.000 liralık ikramiye dağıtıyordu.

6

Tütün Tekeli ve Tütün Tarımı

Osmanlı İmparatorluğunun en önemli üretim maddelerinden bir de tütündü. 1894 yılında Osmanlı Bankasının aracılığıyla tütün tekeli 30 yıl süreyle bir yabancı gruba verilmişti. Bu süre Trablusgarp savaşının hemen öncesinde bitmişti. Fakat Osmanlı Imparatorluğu Reji'den yüzde 6 faizle 10 milyon liralık bir istikraz yapmış, süreyi 15 yıl daha uzatmış, 40 yıl tütün üretimine egemen olmuştu.

Bu sıralarda yabancı sermayenin birçok üretim da-

lında nüfuzu artmıştı. Fakat Reji sermayesi devletten aldığı yasal haklarla tütün üretimine daha çok nüfuz ediyordu. 1884 yılında Osmanlı İmparatorluğunda 140.000 çiftçi tütün ekimiyle uğraşıyordu. Bu çiftçi kitlesi Reji sermayesinin egemenliği altına girmişti.

Reji ilk işe başladığı zaman Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerindeki üretimi sınırlamıştı. Bu sınırlama, çeşitli yerlerde tütün eken toprak sahiplerinin şikâyetine neden olmuştu. Hatta o zamanlar memleketin çeşitli yerlerinden hükümet konağına kadar şikâyetler, dilekçeler gönderilmişti. Fakat Reji hükümetle yaptığı anlaşma gereğince bütün bu işleri yapmaya hak kazanmıştı. İstediği yerde tütün ekimi yaptırır ve istediği toprak sahibini tütün ekiminden menedebilirdi.

Tütün ekecek kimseler, Reji idaresinden izin belgesi almak zorundaydı. Bu izin belgesi hemen verilmezdi. Tütün ekilecek toprak incelenirdi. Toprak sahibi günlerce bu işlerin bitmesini beklerdi. Bu arada para cezası veren kimseye tekrar izin belgesi verilmezdi.

Tütünün üretilir üretilmez, bir an önce Reji ambarlarına taşınması zorunluydu fakat her yerde ambar olmadığı için çiftçi tütünü Rejiye ucuza satmak zorunda kalırdı.

Sonuç olarak Reji idaresi yaptığı yönetmelikler, tüzüklere çiftçiden ucuz tütün almayı başarmıştı. **Yukarıda yazdığımız gibi 140.000 tütün çiftçisi Reji sermayedarlığının işçisi ve bu işçinin çalıştığı 192.000 dönümlük toprak da Reji'nin tarlası haline girmişti.**

REJİ NE KADAR PARA ALIYORDU?

Reji idaresi her yıl bu çiftçi kitlesi sırtından net kâr olarak 2 milyon altın liradan fazla para alıyordu. Reji idaresinin istatistiklerine göre bu kuruluş **30 yıl içinde Osmanlı İmparatorluğu tütün üretiminden 67.734.693 altın lira gelir elde etmiştir.** Bunun 37.375.688 altın lirası masraf ve 30.359.005 altın lirası da kârdır. Harcama bölümünün 23 milyon küsuru da Düyun-i Umumiye'ye verilmişti.

Reji, hissedarlarına her yıl yüzde 12 faiz veriyor, kurumda çalışan memurlara da 20 bin liralık ikramiye dağıtıyordu.

KAÇ BİN ADAM ÖLDÜ?

Reji sermayedarları bu geliri elde etmek için çiftçiyle, özellikle tütününü Reji'den gizli satan kimselerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Reji idaresi, Reji'den gizli olarak tütün satışlarının önüne geçmek için zabıta teşkilâtı kurmuştu. Devletle arasındaki sözleşme gereğince, gerektiğinde hükümetin jandarması ve polisi de Reji'nin zabıta kuvvetlerine yardım ediyordu. Bu yolla zabıta kuvvetleri ve hukuk müessesi de yabancı sermayedarlığının sömürgeciliğine yardım ediyordu. Reji idaresinin 30 yıl içinde Osmanlı İmparatorluğundan kac milyon lira aldığını yukarıda belirtmiştik. Bu paranın toplanmasında Reji kolcu teşkilâtının da büyük hizmeti olmuştu. **Yapılan bir istatistiğe göre, bu kolcular Osmanlı jandarmasıyla birlikte kaçakçılarla yaptıkları çarpışmalarda 20 binden fazla adamın ölümüne neden olmuşlardır. Bu 20 bin kayıp her iki yana aittir.**

TÜTÜN TİCARETİNE GİREN AMERİKA SERMAYESİ

Reji idaresinin kuruluşu üzerine, Osmanlı İmparatorluğunda bulunan sigara imalathaneleri kapanmış, bunların sahipleri yabancı ülkelere gitmişlerdi. Örneğin, Samsun'da Eskenazi isminde bir tütün yapımcısı Amerika'ya giderek orada sigara yapımına başlamıştır. Es-

kenazi'nin Amerika'da Samsun tütününden yaptığı sigaralar Amerika piyasasında büyük rağbet görmüş, Amerika sermayedarları da Samsun'dan tütün alıp sigara yapımına girişmişlerdir. Aşağı yukarı 1890'la 1900 yılları arasında bir Amerika doğu kumpanyası Samsun'a gelerek tütün satın alımı için bir şirket kurmuşlardı. **Bu yolla Samsun, İzmir gibi tütün bölgelerine dışarıdan Amerikan sermayesi de girmeye başlamıştı.**

7

Emperyalizm ve Osmanlı İmparatorluğu Köylüsü

TRÖSTLER VE DÜNYANIN PAYLAŞILMASI DÖNEMİ

Osmanlı İmparatorluğunu ekonomik açıdan yarı sömürge bir hale getiren yalnız Düyun-i Umumiye ve Reji müesseseleri değildi. Bu müesseselerden başka her alanda fiilî tekeller oluşmuştu.

Aslında bu müesseselerin oluştuğu dönemlerde sermayedarlık dünyanın her yanında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunda da tekelci bir rol almıştı. Yani kapi-

talizm 1890-1900 yılları arasında daha sömürücü bir şekilde gelişmiş, emperyalizme (mali sermayenin egemenliğine) dönüşmüştü.

Avrupa ve Amerika'nın büyük birkaç bankası bütün dünyanın ekonomik yaşamıyla oynuyordu. **İngiliz, Fransız, Alman, Amerika, Belçika bankaları biribiriyle rekabet edercesine bütün dünya sömürgelerini aralarında paylaşmışlardı.** Bu emperyalizmin özelliklerini şu şekilde açıklayabiliriz.

Sermaye birikimi o derece gelişmişti ki, Amerika ve Avrupa'da tröstler ve karteller ve tekelci birlikler doğmuştu. Örneğin petrol ticareti bir iki tröstün eline geçmişti.

A — Bu tröstler dünya pazarlarını, mal satmak yönünden kendi aralarında bölüşmeye başlamışlardı.

B — Öte yandan, hammadde alıcılığı da gene birkaç bankanın ve tröstün tekeline geçmişti.

Emperyalizm, Asya ve Afrika memleketlerini banka sermayesi, ordu ve donanma kuvvetleri, papaz okulları ve misyoner kuruluşları gibi araçlarla birer sömürge haline getirmişti.

Osmanlı İmparatorluğu, İran, Çin; bunlar da birer yarı sömürge haline girmişlerdi. İran, kuzeyden, Çarlık sermayedarlığı, güneyden İngiliz sermayedarlığının ekonomik nüfuzu altındaydı.

DEUTSCHE BANK VE ADANA PAMUKLARI

Osmanlı İmparatorluğunda açık olarak İngiliz ve Fransız, Alman ve Çarlık Rusya'sının ekonomik nüfuzu göze çarpıyordu.

Bunların arasında Alman emperyalizmi öteki rakiplerine karşı daha geniş bir yer almış, Osmanlı İmparatorluğunun üretim bölgelerini sömürerek, malını satmakta pek ileriye gimişti. Adana, Alman sermayesinin egemen olduğu bir pamuk bölgesiydi. Burada Deutsche Bank'ın

oluşturduğu bir pamuk şirketi vardı. Bu şirket Alman sanayiinin ihtiyacı olan pamuğu ucuza sağlayabilmek için Adana'nın pamuk tarımıyla ilgilenmişti. Alman şirketi bu yüzden 1906 yılında çiftçiye 2 milyon franktan fazla krediyle tarım makineleri satmıştı.

Adana pamuk tarımının gelişimi için bu bölgeye Alman tarım memurları, sulama ve suya kandırma mühendisleri de gelmişlerdi. Bu amaçla Adana'da Alman Umur-u İktisadiye Cemiyeti diye bir kuruluş vardı. Bir zamanlar topluluğun başında bulunan doktor Kömig isminde biri Adana'nın sulama ve suya kandırma işleri hakkında yaptığı incelemeleri Almanya'daki pamuklu dokuma fabrikalarına göndermişti.

Alman emperyalizmi; Adana pamukçuluk alanını o kadar sömürüyordu ki o bölgenin gelişmesini, üretiminin artmasını Osmanlı Ziraat Nezaretinden daha çok istiyordu.

FINDIK TİCARETİNDE TEKELCİ SERMAYE HAREKETİ

Karadeniz fındık üretimi de Hoştraser denilen bir İsviçre müessesesinin ekonomik egemenliği altına girmişti. Bu müessese, mevsim gelmeden bahçe sahiplerine para dağıtır, ürün alınacağı zaman ağır faizlerini de bu paraya ekleyerek ucuza mal alırdı.

Yerli tüccar ve bahçe sahibi, fındığın dünya piyasalarında hangi fabrikalar tarafından satın alındığını bilmiyordu. Bu müessese bir elden ucuza mal olarak bunları Avrupa ticaret evlerine, fabrikalarına pahalı olarak satardı.

Son zamanlarda bu müesseseye rakip olarak Pijani diye bir müessese daha türemişti. **Sonunda fındık ticaretinde iki tane fiilî tekel oluşmuştu.**

ESKİŞEHİR'DE İNGİLİZ VE ALMAN SERMAYEDARLIĞI

Yukarıda demiryolu işletmeciliği konusunda yazdığımız gibi, Eskişehir arpa ürünü alıcılığı tekeli Alman emperyalizminin tekeline geçmişti.

Öte yandan İngiliz sermayesi de bu hammaddeyi sağlayabilmek için Alman sermayedarlığıyla rekabet ediyordu.

Bir İngiliz şirketi, Eskişehir'in Muttalip köyündeki arpaların tek alıcısı durumuna girmişti. Yine aynı İngiliz ihracat şirketi, Anadolunun tiftik ürününü bir elden satın alarak, bir elden de Bradford piyasasına sunuyordu.

Üzüm, incir, afyon ihracatı tekeli de bir iki yabancı ticarethanenin eline geçmişti.

Böylece, Anadolu'nun hammadde kaynakları tekelci malî sermayedarlığın paylaşımına uğramıştı.

ALMAN, İNGİLİZ PAZAR KAVGALARI

Emperyalist sermayedarlık Osmanlı İmparatorluğu pazarını ele geçirmek için birbiriyle boğuşuyordu.

Alman, Avusturya, Fransız ve İngiliz fabrikatörleri arasındaki bu rekabet İstanbul ve İzmir gibi büyük piyasalardaki ithalât tüccarları arasında ortaya çıkıyordu.

Alman ve Avusturya fabrikatörleri rakiplerine ucuz mal satmakta büyük başarı göstermişlerdi. Alman malı getiren tüccarlar, İngiliz malı getirenlerle rekabet ediyorlardı.

Almanlar, ticaret usullerinde daha pratik hareket ediyorlar, ta Anadolu içlerine kadar seyyar memurlar aracılığıyla örnekler gönderiyorlardı.

Alman sermayedarlığı, doğuda İngiliz sermayesinin karşısına tehlikeli bir rakip olarak çıkmıştı.

1306 (1890) yılında yayınlanan bir istatistiğe göre, Osmanlı İmparatorluğunun en çok ticarî ilişkide bulunduğu yer İngiltere'ydi. 1306'da İngiltere bize 9.922.780 liralık mal ithal etmiş, buna karşılık İngiltere'ye 4.813.020 liralık mal ihraç edilmiştir. Oysa ki aynı yılda Almanya'nın bize olan ithalâtı 63.260 lira bizim ona olan ihracatımız ise 116.600 liradır.

Fakat aradan çok yıllar geçmeden Almanya dış ticaretimizde birinci sırayı işgal etmişti.

Örneğin Alman demircileri Anadolu, Mısır, Suriye ve İngilizlerle rekabet etmek için bir sendika kurmuşlardı. 73 ticaret evinin katıldığı bu sendika az sonra İngiliz demir ithalâtını etkilemişti.

Bundan başka Alman pamuklu malları İngiliz mallarına karşı rekabete başlamıştı. Bu tarihlerde, İstanbul'da İngiliz elçisi hükümetine yazdığı bir raporda İngiliz ticarethanelerinin yakın doğudaki müşterilerini kaybetmek tehlikesinde olduğunu bildiriyordu. Elçi raporunda Alman ihracat evlerinin müşteri sağlama konusunda buralara kadar memurlar gönderdiğini, İngiliz tüccarlarının haberleşme yoluyla müşterilerle ilişki kurmasının bir yararı olmayacağını da eklemekteydi.

Sonuç olarak ticaret şehirlerine eskisine göre fazla mal sunulmuş, bu malların çoğu uzun vadelerle ürün alındığı zaman parası alınmak şartıyla tüccarlar tarafından köylülere dağıtılmıştı.

İthalât eşyasının başında manifatura eşyası bulunuyordu. 1306 yılındaki bir istatistiğe göre 2.077.000 liralık manifatura ithalâtı olmuştu. İkinci derecede şeker gelmekteydi. Aynı yılda 1.514.000 liralık şeker, 113.100 liralık pamuk ipliği ithal edilmişti.

Aynı yıl süresince Osmanlı İmaratorluğunun 2.291.434 liralık ithâlatı, 1.283.470 liralık ihracatı olmuştu. Arada yarı yarıya bir fark olduğu görülmekteydi.

Bu şartlar altında, üreticiler bir eliyle hammadde sa-

tın alan tekelcilere ucuza mal veriyor, diğer eliyle tüccarlardan pahalıya mal alıyordu.

EKONOMİK GÖÇLER

Köylü ve halk kitlelerinin yaşam şartları darlaşmıştı. Köylü kitlesi, tüccar unsuruna, bankaya, tefeciye karşı ağır borçlarla bağlanmıştı. Köylünün borcunu ödemesi için tarlasında çalışması yeterli değildi. Köylü üretim mevsimini geçirdikten sonra başka iş bölgelerine akın etmek, oralarda para kazanmak zorundaydı.

Bu köylü akınlarını iç ve dış olarak ikiye ayırmak mümkündür.

Örneğin, doğu vilayetlerindeki köylüler, özellikle Rize, Trabzon vilayetindeki fakir köylüler, Kafkasya şehirlerindeki fabrikalarda, sınai müesseselerde işçilik ederler ve buralarda biraz para arttırdıktan sonra tekrar köylerine dönerlerdi.

Harput, Diyarbakır vilayetlerinden Ermeni ve Kürt köylüler Amerika'ya kadar iş aramaya gitmişlerdi.

Karadeniz sahillerindeki köylüler de Kafkasya'dan başka, öteki yabancı memleketlere kadar yayılmışlardı. Sahil halkından yabancı vapur şirketlerinde işçilik edenler bile vardı. Yine bu sahil halkı Romanya ve Bulgaristan'da balıkçılığa giderlerdi.

Köyünde ekonomik şartları darlaşan köylü memleket içinde İstanbul, İzmir gibi büyük ticaret şehirlerine akın ediyordu. Bunlar, bu şehirlerde işçilikten başka seyyar esnaflık, hamallık, han-apartman kapıcılığı gibi işler de yapıyorlardı.

8

Ereğli Havzasında Büyük Sermaye Hareketi

EREĞLİ ŞİRKETİNDEN ÖNCE KÖMÜR DURUMU

Ereğli şirketi kurulmadan önce, havzada kömür üretimi küçük sermayedarlar elindeydi. Üretim daha çok donanma ihtiyacı içindi. Hatta hükümet bu ihtiyacı sağlamak amacıyla havzada bir maden dairesi kurmuştu. Fakat üretilen kömür, ihtiyacı karşılamaya yetmiyordu.

Örneğin, 1888 yılında İngiltere'den Osmanlı İmparatorluğuna 275.000 ton kömür geliyordu. Ereğli havzasın-

daki ocaklar ancak 70-80 bin ton kömür çıkarabiliyordu.

Ereğli şirketi büyük sermayeyle Zonguldak'ta işe başladığı zaman, küçük sermayedar durumunda bulunan ocaklar birer birer kapanmaya mahkûm olmuşlar, Fransız şirketi yanı başında bulunan ocakları, kendi sermayesinin sınırları içine almıştı. **Havzada büyük sermaye hareketi başlayınca işçinin şekil ve niteliği de tümüyle değişmişti.** Bu dönemden önce, havzada geniş işçi kalabalığı yoktu. Hatta Ereğli çevresindeki köylerden havzaya zorla işçi yollanırdı.

Havzada Maden Nâzırı bulunan Dilaver Paşa bunu sağlamak amacıyla 1863'de bir Maden Talimatnamesi yapmıştı. Yüz maddeden oluşan bu yönetmeliğin birinci bölümü kömürün aranması yolunu, ikinci bölümü toprak sahipleriyle ocak sahipleri arasındaki anlaşmazlıkların nasıl çözümleneceğini gösteriyordu. Yönetmeliğin öteki maddeleri işçi sağlama ve çalıştırma şartlarıyla ilgiliydi.

Bu yönetmeliğe göre Kastamonu vilayetine bağlı 14 kazanın köylüsü 15 gün tarlada 15 gün ocakta çalışmak zorundaydı. Bu şartlar altında havzada zorla işçi çalıştırma yolu geçerliydi.

Ereğli Fransız şirketinin kurulduğu dönemde köylüyü zorla tarlasından ayırıp ocağa sokmaya pek gerek yoktu. Aslında köylü yeni ekonomik nedenlerin etkisiyle tarlasından ayrılmak zorundaydı. Fakat kömür tekel sahası dar olduğu için buraya akın etmeye olanak yoktu. Bundan başka, burada çalışmak hakkı da Kastamonu vilayetinin köylülerine verilmişti.

Yukarıda açıkladığımız gibi emperyalizmin köylü kitlesini sömürmesi yüzünden köylerde bir tabakalaşma hareketi olmuş, bu arada birçok köylü fakirleşmiş, tarlasından ayrılmak zorunda kalmıştı.

Emperyalizm bu kez, bu köylü tabakasını sanayi işçisi sıfatıyla kömür üretimi alanında sömürmeye başlamıştı.

FRANSIZ ŞİRKETİ İŞÇİYİ NASIL SÖMÜRÜYORDU?

Fransız sermayedarlarının işçi çalıştırma şekilleri pek ilkeldi. Sömürgelerde zenci işçiyi kullandıkları gibi, Ereğli havzasına gelen köylülere de aynı işlemi yapıyorlardı. Bu işçinin yaşamını şöyle anlatabiliriz.

1 — Kömür havzasında çalışan işçi, devamlı işçi değildi. Aslında köylü köydeki borcunu ödemek amacıyla buraya iş aramaya geliyordu. Bunlar devamlı çalışan kalifiye işçi haline getirilmemişti. İşçilere göre bir işçi mahallesi yapılmamıştı.

İşçiler çoğunluk camı bile olmayan barakalarda elbiseleriyle yatarlar, ertesi sabah güneş doğar doğmaz ocaklara girerlerdi.

2 — Besleme şekilleri iyi değildi. İşçiye sıcak yemek verecek genel bir mutfak kurulmamıştı. İşçi, barakalarda çoğunlukla mısır ununu zeytinyağıyla tavada pişirir, soğanla yerdi. Bu, işçinin her gün yediği yemekti.

3 — Sağlık teşkilâtı ihtiyacı karşılamıyordu. İşçi ancak kazalarda yaralanırsa doktora ve hastaneye yollanırdı. Sıtma, başağrısı gibi hastalıklar ocaklarda çalışma sırasında ayakta geçirilirdi.

4 — Bu gibi hasta işçiler ocakta az çalışırken, Fransız mühendisleri bunları tembel sanarak ücretlerini keser, hakaret eder, gerektiğinde de döverdi.

Öte yandan işçi sevk memurları, çavuşları başka işsiz bir köylüye para karşılığında iş vermek amacıyla ocakta çalışan bir işçiyi bir bahane ile atabilir, gündeliğini kesebilirdi.

Ay sonunda birkaç kuruş arttıran işçi, çevre şehir-

lerden gelen alacaklısıyla karşılaşır, aldığı parayı bu tefeciye kaptırırdı.

5 — Havzada çalışan binlerce işçi, geçici işçi oldukları için, bu bölgede gizli fuhuş evleri de kurulmuş bekâr işçi arasında hastalıklar artmıştı.

Fazla mesai, az gıda, kömür tozu ve gizli hastalıklar işçinin bünyesi üzerinde kötü etkiler yapmıştı.

Havzanın en eski işçisi olan Devrek köylüleri daha çok bu yaşama biçiminin etkisinde kalmışlardı. Kömür tozu solumak yüzünden antrekos hastalığına tutulan, kötü beslenen, güneş görmeyen bu işçiden, aptal ve hastalıklı çocuklar meydana gelmişti. Bu işçi nesli de 18-19 yaşlarına geldikleri zaman babaları gibi ocaklara girmişler aynı hayatı yaşamak zorunda kalmışlardı.

ZONGULDAK ŞEHRİNİN KURULMASI

Ereğli havzasına giren büyük sermaye hareketinin sonuçlarını, diğer alanlarda da incelemek gerekir.

1308 (1892) yılında Osmanlı Bankası aracılığıyla kurulan Ereğli Şirket-i Osmaniye'si Zonguldak'ta liman demiryolu yapımına girişmiş, Zonguldak'ta toprak satın alarak buralarda kömür yıkama fabrikaları kurmuştu.

Bu yüzden Zonguldak'a çevre bölgelerden çeşitli meslekte iş adamları gelmişler, toprak satın almışlar, binalar yaptırmışlardı.

Böylece, birkaç evden oluşan Zonguldak az zamanda Karadeniz'in en yoğun şehirlerinden biri olmuştu.

Zonguldak Fransız sermayesinin yalnız kömür ürettiği bir yer değildi, aynı zamanda burası Avrupa ithalât eşyasının da bir pazarı olmuştu.

İşçi şirketlerden aldığı parayı karşısında bulunan yabancı sermayeye bağlı tüccar unsuruna veriyordu.

Bu mübadele sırasında, Zonguldak'a birkaç kuruş

para ile gelen seyyar satıcılar, köy bakkalları oranın zenginleri arasına girmişlerdi.

Örneğin, işçiye hacı yağı satan Aksekili seyyar ıtriyat esnafı kısa sürede Zonguldak'ta emlâk ve toprak sahibi olmuşlardı.

Sonuç olarak Zonguldak-Ereğli havzasında sermaye hareketi şu şekilde bir sınıflaşma oluşturmuştur:

1 — İşçiye hazır elbise, erzak gibi eşya satan işçi bakkalları ve bu işçi bakkallarına mal veren tüccarlar.

2 — İşçi ile şirket arasında sevk memurları. Bunlar, Adana pamuk tarlalarında elcibaşıların yaptığı gibi hem işçiden, hem şirketten para almak yoluyla zengin olmuşlardır. Bundan başka işçinin başına çavuş ve liman kâhyası diye bazı adamlar geçmiş, bunlar da bu arada para sahibi olmuşlardır.

YABANCI SERMAYE VE AVUKATLAR

Şirketler ve ocak sahipleri tüzük gereğince kaza sırasında ölen işçiye tazminat vermek zorundaydılar. Tazminat miktarı da 400 liraydı.

Fakat bu dönemde bu parayı almak hiç bir işçi ailesine nasip olmamıştı. Şirket avukatları işçinin kaza sırasında ölmediğini iddia ederek işi mahkemeye düşürürlerdi. Doğal olarak Osmanlı mahkemeleri bu gibi davaları çabuk sonuçlandırmazlar dava aylarca sürerdi.

Bu arada, Zonguldak'a uzak vilayetlerin köylerinden gelen işçi aileleri davanın bu kadar uzun sürmesine dayanamazlardı. Pek doğal olarak bu fakir ailelerin para ile avukat tutarak haklarını savunmaya güçleri yetmiyordu.

Bu yüzden işçi aileleri Zonguldak'ta beklemeye dayanamazlar, şirketle aralarındaki davaların barış yoluyla halledilmesine razı olmaktan başka çare göremezlerdi.

Avukat, şirketle işçi ailesi arasındaki tazminat miktarını barış yoluyla 40-50 liraya kadar indirirdi.

İşçi ile şirket arasındaki bu şekildeki dava ilişkilerinde bazı avukatlar zengin olma imkânlarını elde etmişlerdir.

EREĞLİ ŞİRKETİ NE KADAR PARA KAZANIYORDU?

1308 yılında işe başlayan Ereğli şirketi elde ettiği kârlarla Zonguldak'taki tesislerini genişletmiş, sermayesini arttırmıştı. Şirket hissedarları 1910 yılında Paris'te Londra sokağındaki merkez binasında yıllık bir toplantı yapmışlardı. Bu toplantıda 10 milyon Franklık sermaye 10 milyon frank daha arttırılmıştı.

Şirket her yıl hissedarlarına yüzde 12 faiz dağıtıyordu. **Bu miktar, sermayenin en çok gelir getirdiği tefeci faizi miktarıydı.**

ZONGULDAK'TA FRANSIZ MAHALLESİ

Ereğli şirketi Zonguldak'ta müdürlerinin ve memurlarının ihtiyacı için bir mahalle yapmıştı. Bu mahallenin ismi Fransız mahallesiydi. Bir de papaz okulu açılmıştı. Bu Fransız mahallesi Zonguldak'ta bir Fransız kolonisiydi. Yerli halktan yalnız şirket tercümanlarının ve memurlarının bu koloni ile ilişkileri vardı.

HAVZA İLE ALMANLARIN İLGİLERİ

I. Dünya Savaşında Almanlar da kömür havzasıyla yakından ilgilenmişlerdi. O zaman Zonguldak'ta bulunan kömür komisyonunda Almanlarda bulunuyordu.

Zabıt adı altında, Alman jeoloji uzmanları ve mühendisleri havzada ciddi incelemeler yapmışlar, **Almanya'nın sömürge politikası için kömür hakkında bilgi toplamışlardı.**

HAVZADA İTALYAN BÖLGESİ

Havzaya İtalyan sermayesi de girmişti. Kozlu kömür ocaklarını bir İtalyan şirketi işletmeye başlamış, burası da İtalyan sermayesinin nüfuz bölgesi olmuştu.

Bu şirket Ereğli şirketinden daha sonra kurulduğu için onunla rekabet edebilmek ve kuruluş masrafını bir an önce çıkarmak zorundaydı. İtalyan şirketi bunu başarmak için işçiyi daha çok çalıştırıyor, daha çok sömürüyordu.

ZONGULDAK'TA FRANSIZ ASKERLERİ

Fakat Zonguldak'taki bu yabancı nüfuz bölgeleri Shanghai'daki gibi siyasi nüfuz bölgeleri şeklinde oluşmamıştı. Bu Fransız, İtalyan iş bölgeleri yalnız ekonomik bir nitelik taşımaktan ileri gidememişlerdi. Bu acıklı son yalnız mütareke yıllarında olmuş, Fransız hükümeti, Zonguldak'taki Fransız sermayesini korumak amacıyla burasını bir süre askeri işgâl altında tutmuştu.

9

Avrupa Sermayedarlığı ve Deniz Ticareti

YABANCI VAPURLAR ARASINDA REKABET VE TRÖST HAREKETLERİ

Avrupa sermayedarlığının deniz ticareti ile olan ilişkilerini şu şekilde sınıflamak gerekir.

1 — Vapur şirketleri ve bunlara bağlı acente müesseseleri.

2 — Rıhtım, fenerler, tahlisiye, kömür ve su şirket ve müesseseleri.

Osmanlı İmparatorluğunda limanlar ve deniz ticaretine egemen olan bu müesseseler de yabancı sermayedarların alindeydi.

Bilindiği gibi kabotaj hakkının Türk bandırası taşıyan vapurlara verilmesinden önce yabancı vapurlar Türk limanları arasında şeferler yapıyordu. Osmanlı imparatorluğunda en çok Fransız, Avusturya, İtalyan ve Rus vapur şirketleri faaliyet yönünden birinci planda kalmışlardı.

Bu şirketler Osmanlı İmparatorluğu limanlarında ilk defa işe başladıkları zaman aralarında rekabet vardı. Bazen bu rekabet, o dereceye kadar ileriye varmıştı ki, vapurlar yolcu ve eşya taşımak için fiyatları en düşük seviyeye indiriyorlardı.

Örneğin, 1863 yılında İstanbul limanından Trabzon'a gidecek olan bir Rus vapuru ile bir İtalyan vapuru birbirlerinin yolcularını almak amacıyla rekabete girişmişler sonunda Rus vapuru 5 kuruşa kadar Trabzon'a yolcu taşıyabilmiştir.

Bazı vapurlar arasında bu tür rekabet olaylarında yolculara birer de ekmek verildiği olmuştur.

Bizce bu yabancı vapurlar arasındaki rekabet olaylarının iç yüzünü incelemek mümkün olmamıştır. Yalnız bu türlü rekabetlerin nedenlerini genel bir kural ile anlamak mümkün olabilir.

Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa memleketleri ile olan ticarî ilişkisi arttıkça, limanlara vapurların nakledebileceği fazla eşya geliyordu. Bu fazla eşya ve yolcu bütün vapurların yük taşıma ihtiyacını karşıladığı için rekabete gerek olmamıştı.

Nitekim Osmanlı İmparatorluğunun Abdülhamit devrinde bu yabancı vapurlar yolcu ve eşya taşımak konusunda birbirleriyle anlaşmışlardır.

Örneğin, İzmir'deki yabancı vapurlar ihracat eşyasını pahalı taşımak için aralarında yüksek bir tarife yapmak

konusunda anlaşmışlardı. Sermayedarlığın tekelci bir rol oynadığı devirlerde deniz nakliye müesseseleri de bu şekilde ortak tarifeler ve anlaşmalar yapıyordu.

Emperyalizm döneminde yabancı vapurlar arasında genel olarak esaslı rekabet olaylarına rastlanamamıştır.

Yabancı vapurların bu şekilde Avrupa limanlarına pahalı eşya taşıması köylünün aleyhine bir sonuç veriyordu. Örneğin, İzmir'den, Avrupa piyasalarından birine nakledilecek afyon dünya fiatlarına uymak zorundaydı. İzmir afyonlarının dünya piyasası üzerinden satılması için köylünün elinden daha ucuza alınması gerekliydi.

Bu yüzden vapur işletmelerinin aldığı yüksek navlun farkını üreticiler az para almak suretiyle ödemiş oluyordu.

İSTANBUL LİMANININ FAALİYETİ VE ÇARLIK RUSYASI

Yabancı vapur şirketlerinin Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkilerinin artmasına Karadeniz'deki memleketlerin ekonomik durumu da etki etmişti.

Çarlık Rusyasında ticaret ve sanayiin gelişmesi, Avrupa'yla ilişkisinin artması, İstanbul limanının faaliyeti üzerine olumlu etkiler yapıyordu.

Romanya'da petrol ve kerestecilik sanayiinin gelişmesi, Romanya'daki deniz nakliye ticaretini de arttırmıştı. Bu memleketlerde sermayedarlığın gelişmesi Avrupa sermayedarlığı ile ilişkileri, İstanbul limanının transit faaliyetini arttırmıştı.

İstanbul limanının tonaj faaliyeti hakkında bir fikir edinebilmek için şu istatistiklere bakmak yeterlidir.

Yıl	Vapur Sayısı	Rüsum (vergi) Tonajı
1900	14.391	10.485.222
1901	15.182	12.718.188
1902	16.595	15.823.425
1903	17.122	16.798.690
1904	16.499	15.628.894
1905	16.310	15.291.821
1906	15.887	18.684.547
1907	15.522	15.208.280
1908	14.708	13.256.534
1909	17.792	16.214.974
1910	20.297	19.165.398
1911	21.331	20.169.166
1912	18.391	15.099.723
1913	18.496	17.427.732
1914	14.809	17.899.072

LİMAN GELİRLERİ KİMLERİN KASASINA GİRİYORDU?

Bu vapurların bir kısmı burada bir süre kalıp kömür, su, kumanya aldıktan sonra Çarlık Rusyasının Romanya'nın limanlarına gidiyorlar, oradan eşya alarak gene Akdeniz'e dönüyorlardı. Acaba bu vapur seferlerinden kimler yararlanıyorlardı.

İstanbul limanındaki müesseselerin yabancı sermaye ile ilgili olduğunu yukarıya kaydetmiştik. Şimdi de bu müesseselerin cinslerini, ve ne zaman ve ne şartlarla kurulduklarını açıklayalım.

İstanbul limanındaki yabancı müesseseleri arasında liman gelirlerinin aslan payını alan Rıhtım ve Antrepo Şirketi'ydi.

Bu şirket 1890 yılında Nafia Nezareti'nden Mişel Paşaya verilen bir imtiyazla kurulmuş, bir süre sonra Osmanlı Bankasının aracılığıyla bu işe Fransız sermayesi girmiştir. Şirketin imtiyaz ve sözleşmesi her yabancı şirkette olduğu gibi bunda da ağırdı. Şirket, imtiyazname gereğince Sirkeci, Unkapanı, Tophane, Azapkapı'ya kadar rıhtımlar yapacaktı. Bundan başka ticari ihtiyacı sağlamak için de antrepolar doklar inşa edecekti.

Şirket yalnız Galata, Sirkeci ve Tophane'ye kadar rıhtımlar yapmakla yetinmişti. Öte yandan şirket, sözleşme gereğince rıhtım olmayan yerlerden rıhtım vergisi almak yoluyla garip bir harekete girişmiştir. Oysa ki aynı sözleşmeye göre şirketin buralarda rıhtım yapması gerekiyordu.

Her nedense Osmanlı İmparatorluğu Nafia Nazırları ve devlet adamları, bu zorunluluğu şirkete yükleyememişlerdi. Bu yetmiyormuş gibi şirket, meşrutiyet devrinde hükümetin Fransa'dan istikrazda bulunduğu zamanlarda bir maliye nazırının mektubunu senet kabul ederek vapurdan vapura nakledilen ticarî eşyadan bile rıhtım vergisi almıştır!

İstanbul Ticaret Odası çeşitli zamanlarda Rıhtım Şirketinin ihtiyacı sağlayacak bir kuruluşa girişmediğini, Ticaret ve Nafia Nezaretlerine şikâyet şeklinde bildiriyordu. Bu şikâyetler üzerine ara sıra İstanbul Limanını Islah Komisyonu toplanıyordu. Aylarca görüşmelerden sonra «Rıhtımlar ihtiyaca göre uzatılmalıdır» diye raporlar yazıyordu.

Öte yandan rıhtım şirketi, rıhtım yapacağı yerde, Galata Rıhtımı üzerinde İstanbul limanından sağladığı sermaye ile hanlar yaptırıyordu. Bu şekliyle Rıhtım Şirketi han şirketi haline girmişti.

FENERLER İDARESİ

Fenerler İdaresi İstanbul limanında en eski bir yabancı müessesedir. Bu müessese 1850 yılında kurulmuştu. Meşrutiyet devrinde hükümete 500 bin liralık bir avans vererek süresini 1949 yılına kadar uzatmıştı.

İstanbul limanına gelen ve giden vapurlara su, kömür, kumanya veren müesseselerin çoğu yabancı müesseselerdi.

Kılavuzluk hakkı şimdiki gibi Seyr-i sefain idaresine ait olmadığı için, bu işi Rum kaptanları ve Rum sermayedarları yerine getiriyordu. Gerek kılavuzluk, gerekse deniz bakkallığı su, kömür ticareti yüzünden İstanbul'da gayrimüslim unsurların arasında zenginleşen ve bu sermayeyi çoğunlukla inşaat işlerine yatıran bir sınıf doğmuştu.

Öte yandan köyünde sıkışan ve borçlanan sahil köylüleri, İstanbul limanının deniz işçisi olmuştu.

Sonuç olarak İstanbul ve İzmir gibi büyük ticaret limanlarındaki geliri bir yandan:

1 — Yabancı vapur müesseseleri ve sigortaları,
2 — Rıhtım ve antrepo,
3 — Yabancı kömür ticarethaneleri,
4 — Fenerler İdaresi

gibi yabancı müesseseler alıyor bundan artan sermaye de:

1 — Su şirketleri ve müesseseleri,
2 — Deniz bakkalları,
3 — Kılavuzlar

gibi yerli sermayedar müesseselerin elinde toplanıyordu.

10

Mülkiyetini Kaybeden Köylü Tabakası

İŞÇİ KÖYLÜ, KÖYÜNE DÖNDÜĞÜ ZAMAN

Bundan önceki bölümlerde köylünün bulunduğu yerde borçlanıp başka iş sahalarına göç ettiğini anlatmıştık.

Fakirleşen köylü, Zonguldak, Balya-Karaaydın gibi maden bölgelerinde çalıştıktan sonra bir kaç kuruş biriktirebiliyordu. Bu büyük bir başarıydı. Ereğli bölgesinde tefecilerin veresiye ve pahalı eşya satan bakkalların ve öteki tufeyli adamların elinden kurtulmak büyük bir işti.

Köylü buradaki unsurlarla mücadele edip arttırdığı

para ile tekrar köyüne dönüyordu. Para arttıran küçük toprak sahibi olan köylüler, mallarını devlet borçlarından ve bunun sonucu olarak hacizden kurtarmaya çalışırlardı. Yani köylünün başka iş sahalarından sağladığı para, yine köy yöresinde zenginleşen alacaklıyla, devlet tahsildarının eline geçiyordu.

İşçilik yapan köylü, iş bölgelerinden bu unsurlara para taşıyan bir araçtan başka bir şey değildi.

İşten dönen köylü, borçlarını bu şekilde kısmen veya tamamen kapattıktan sonra yine borca giriyordu. Kuraklık ve sel, askerliğe davet, nakdi bedel (Askerlik yapmamak için para ödenmesi) vermek gibi olaylar köylünün daha çok borçlanmasına neden oluyordu. Bu olayların etkisiyle köylü ağır yükün altından kurtulmak amacıyla gene iş sahalarına, büyük şehirlere, maden ve demiryolu bölgelerine akın etmek zorundaydı.

Bu işte borcunu ödemeyen kimseler mallarını şehirdeki tüccar ve tefeci unsurlarına kaptırıyorlardı.

Bu yüzden toprağını kaybeden, fakirleşen köylü, tam işçi haline giriyor, öte yandan da köyde toprağı genişleyen büyük ziraat erbabı, zenginleşen tefeci unsurlar artıyordu.

Mülkiyetini kaybeden köylü tabakası hem tarım işçisi, hem de büyük şehirlerin ve sanayi bölgelerinin sanayi işçisi halini almıştı. Bu köylüler, ürün mevsimlerine göre büyük tarlalarda gündelikle çalışırlar, burada iş bittiği zaman bir inşaat işinde işçilik yaparlardı.

Böylece tarım, inşaat, seyyar esnaflık, maden işçiliği yapan, vilayetleri dolaşan bir kitle oluşmuştu. Bu kitle devamlı olarak bir işte çalışmaya ve kalifiye işçi olmaya imkân bulamamıştı.

ÜRETİCİ KÖYLÜ TUFEYLİ BİR UNSUR OLUYOR

Bu gibi insanlar daha çok büyük şehirlerde iş ara-

maya gelmişlerdi. Bir kısmı büyük şehirlerde hammallık ve seyyar esnaflık yaparak geçimlerini sağlıyorlardı. Bu işçiler büyük şehirlerin esnaf kuruluşlarında da ayrıca sömürülmüşlerdi.

Örneğin, bir hamal aldığı paranın bir kısmını başındaki hamal kâhyasına, kol başına, çavuşlarına vermek zorundaydı.

Anadolu köylerindeki ekonomik şartların bozulması İstanbul, İzmir gibi şehirlere böyle bir kalabalık doldurmuştur. İstanbul sokaklarında, çarşılarında meyve ve sebze satan yüzlerce seyyar esnaf oluşmuş, bunlar bir üretim unsuru olmaktan çıkmıştır. Seyyar esnafın artması yüzünden yiyecek eşyasının fiyatı da yükselmiş, tüketici ile üretici arasında bir takım gereksiz aracılar türemiştir.

Bu tabaka İstanbul, İzmir gibi yerlerdeki fakir halkın geçim şekline olumsuz etkiler yapmıştır.

11

Yarı Sömürge Tam Sömürge Olacaktı

YARI SÖMÜRGE OKULLARINDA NELER ÖĞRETİYORLARDI?

Osmanlı İmparatorluğundaki yabancı okullarla Avrupa sermayedarlığı arasında sıkı bir bağ ve ilişki bulmak mümkündür.

İlk bakışta bu okulların dinî mahiyette oldukları ve bu uğurda propaganda yaptıkları göze çarpmaktadır. Fakat karakterleri ve gördükleri hizmet yönünden yabancı okullar Avrupa sermayedarlığının Osmanlı İmparatorlu-

ğundaki müesseselerine dil ve ticaret kurallarını bilen aydınlar yetiştiriyordu. Avrupa sermayedarlığı Osmanlı İmparatorluğundaki hacmini genişlettikçe, bu tür okulların sayıları da artıyordu.

Bu okullarda çoğunlukla gayrimüslim unsurların çocukları okuyordu. Çünkü bu unsurlar ithalât tüccarı ve Avrupa sermayedarlarının komisyonucusu, iş adamı oldukları için çocuklarını da ekonomik çıkarları gereği bu okullara veriyorlardı. Yabancı müesseselerin, örneğin banka, demiryolu tramvay, rıhtım gibi müesseselerin bu okullardan yetişen gençlere ihtiyacı vardı. Bu gençler hem bulundukları çevrenin durum ve şartlarını biliyorlardı hem de o müesseseye göre dil ve ticaret kurallarını öğrenerek yetiştirilmişlerdi.

Yabancı okullar yalnız Osmanlı İmparatorluğundaki yabancı müesseseler için aydınlar yetiştirmiyordu. **Bu okullar terbiye ve öğretim usullerinde amaç olarak tam ve siyasi sömürgelere göre öğrenci yetiştiriyorlardı. Bu okullar doğal olarak kuruluşlarındaki mahiyet yönünden bağlı oldukları memleketlerin milliyet prensiplerine bağlanmışlardı.**

Bu prensipler ve milliyet amaçları bir takım istilacı fikirlerden oluşuyordu.

Örneğin, gittikçe gelişen ve kabına sığamayan Alman mali sermayedarlığı kendisine yeni yeni sömürgeler arıyordu. Almanya'da bir takım iktisatçılar yazdıkları eserlerde Almanya'ya Mezopotamya'yı ve Anadolu'yu da işaret ediyorlar, Alman sermayedarlığının bu genişleme ihtiyacı ve arzusuna göre fikirler hazırlıyorlardı. Doğal olarak bu fikirler Alman öğretim sistemine de geçmişti.

Osmanlı İmparatorluğundaki Alman okullarında okuyan çocuklara Alman emperyalizminin fikirleri aşılanıyordu. Bu çocuklar Alman emperyalizminin çıkarlarına göre dindar, vatansever birer aydın olarak yetiştiriliyordu.

İngiliz, Fransız, İtalyan ve öteki yabancı okullarda da aynı şekilde vatanseverlik öğretiliyordu.

Emperyalizm ilerdeki gelişme ve istilâ hareketlerinde kendi fikirlerine uygun bir zümre hazırlıyor ve bu yabancı okullardan çıkanlar bir yarı sömürge aydını oluyordu.

İşte Avrupa sermayedarlığı Osmanlı İmparatorluğunu yarı sömürge durumundan çıkarıp tam bir sömürge haline getirmek için böyle okullar kurmuştu.

ALMAN VE RUS DOĞU BİLİMCİLERİ

Avrupa sermayedarlığı bu amaca ulaşmak için Osmanlı İmparatorluğunu çeşitli sahalarda da incelemiştir. Örneğin Alman jeoloji ve maden bilimcileri Anadolu'yu karış karış gezmişler madenler ve bütün sömürülebilecek bölgeler hakkında eserler yazmışlardır.

Alman ve Avusturya doğu bilimcileri de Anadolu'nun halk edebiyatı, dil ve adetleri hakkında incelemeler hazırlıyorlardı.

Doğal olarak bir memleketin istilâsından önce o memleketin genel durumu, adetleri, işleri, yaşayış biçimleri konusunda inceleme yapmak yararlıydı. Alman Türkoloji bilimcilerinin yaptıkları bu hizmet, dolayısıyla Alman sermayedarlarının da işine yarıyordu. Hatta Almanya'da doğu memleketleriyle ilgilenen sendikalar, tröstler böyle inceleme yapan kuruluşlara malî yardımlarda bulunuyordu.

Örneğin Hamburg ticaret odası Şark Mecmuasının parasını veriyordu.

Öte yandan Çarlık Rusya'nın bilim adamları Anadolu'yu incelemekten geri kalmamışlardı. Bunlar arasında Anadolu'nun jeolojik yapısı ve tarım alanlarıyla ilgili değerli eserlere rastlamak mümkündür. Bundan başka Anadolu'nun haritasını, tarihi ve coğrafyasını yapmak konu-

sunda Çarlık Rusya'sı bilim adamlarının hizmetleri olmuştur.

Bütün bu incelemeler Çarlık Rusya'sının istilâ politikasına iyi bir malzeme sağlamıştır.

12

Liberalizm ve Osmanlı Aydınları

Osmanlı İmparatorluğu ekonomik yarı sömürgesindeki yabancı müesseseler ve sermaye hareketi, Osmanlı İmparatorluğu müesseseleri üzerine ne gibi etkilerde bulunmuştur.

Bunu çeşitli yönlerden incelemek uzun ve ayrı bir konu olabilir. Yalnız burada liberal ekonomi fikrinin, eğitim sistemimize olan etkisine kısaca değinmek yararlı olacaktır.

Avrupa sermayedarlarının ekonomik çıkarlarına göre

kurulmuş liberal ekonomi sistemi doğal olarak hammadde memleketlerinin aleyhine bir sonuç veriyordu.

Avrupa'daki liberalizm sistemi öteki memleketleri her zaman şu şekilde görmek istiyordu: Bu memleketler hammadde yetiştiren tarım memleketleri olarak kalmalıydı. Buralara yabancı sermaye kolayca girmeli, emin ve ağır şartlar içinde yüksek faizler almalıydı.

Gümrükler açık kapı olmalıydı; Avrupa fabrikalarının yaptığı mamûl maddeler bu kapıdan içeri girerken en az vergiyi vermeliydi. Ve bu tarım memleketlerinde fabrikalar ve her çeşit sanayi haraketine meydan verilmemeliydi.

Avrupa sermayedarlığı kendi ekonomik yapısını yaşatmak için bu fikirlerin en büyük yandaşı olmakta haklıydı.

Osmanlı aydınları, Darülfünun müderrisleri, iktisatçıları, politikacıları bu fikri hiç değişmez bir iktisat ilkesi olarak kabul etmişlerdi. İmparatorluğun yüksek okullarında öğrenciye iktisat dersi verilirken liberalizm sisteminin yararları açıklanıyordu.

Meşrutiyet devrinin maliye bakanları da bu fikrin adamıydılar. Memlekete yüksek faiz ve ağır şartlarla yabancı sermaye getirmişlerdi. Bundan başka eskiden kurulmuş ve imtiyaz süresini tamamlamış şirketlerin sözleşmeleri de daha ağır şartlarla tazelenmişti.

Osmanlı aydınları arasında Avrupa sermayesinin girişine yandaş olan ve memleketin ekonomik çıkarını burada gören kimseler vardı. Avrupa sermayedarlığı hesabına bu iyi bir fikirdi. Sermayedarlık, hükümette bu fikri taşıyan devlet adamlarını görmek isterdi.

Liberalizm sisteminin Türkiye için en sağlam ve uygun bir sistem olduğuna hâlâ inananlar vardır.

Hatta 1930 senesinde kurulan bir siyasî parti liberalizm davasını müdafaa bile etmişti!

13

Sonuç ve Özet

SERMAYEDARLIK VE YARI SÖMÜRGE EKONOMİK İLİŞKİLER SİSTEMİ

Şimdiye kadar Osmanlı İmparatorluğuna yabancı sermayenin ne yolla girdiğini en açık şekliyle anlatmaya çalıştık.

Bu kitabın baş taraflarında da yazdığımız gibi, yabancı sermaye içeriye girmeden önce Osmanlı İmparatorluğundaki derebeylik şartlarıyla mücadeleye girişmişti. Yabancı elçilerin ıslahat teklifleri bu mücadeleyi açıklamaya yeterlidir.

Bunlar ne istiyorlardı?

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa kanunlarını kabul etmeliydi.

Vergilerde iltizam usulü kaldırılmalı, vergiler devlet tarafından toplanmalıydı.

Yabancılar emlâk ve toprak satın almalıydı.

Mahkemeler ıslah olunmalı, herkes kanun önünde eşit olmalıydı. v.s...

Osmanlı İmparatorluğunda ıslahat girişimleri bu temellere dayanıyordu. İlk bakışta, bu ıslahat adımlarıyla Osmanlı İmparatorluğunun sermayedarlık rejimi şartlarına uyduğu sanılır. Fakat buraya kadar Osmanlı İmparatorluğunda yabancı müesseselerin ne şekilde kurulduğunu ve nasıl çalıştıklarını açıklamamış olsaydık böyle bir fikre kapılmak mümkündü.

Avrupa sermayedarlığının Osmanlı İmparatorluğuna girerken burada bütün şartları ile oluşmadığına, burada yarı sömürge kurmaya çalıştığına çeşitli bölümlerde değindik. Bunlar yeterli derecede bir fikir verebilmiştir.

Sonuç olarak, görülüyor ki 19. asrın ortalarında, hammadde memleketleri, Avrupa'da gelişen sermayedarlığın ekonomik çıkarlarına göre bir yapısal değişikliğe uğramışlardır. Böylece sermayedarlık rejimi, yarı ve tam sömürgeler ilişkisi diye ortaya bir ekonomik sistem çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda sermayedarlık rejiminin yaptığı ekonomik devrim de yarı sömürge ekonomik ilişki sistemiydi.

Bu sistem Osmanlı İmparatorluğunda şu şekillerde bir sınıflaşma hareketi doğurmuştur: Fakirleşen ve borçlanan köylüyle, bunun yanı başında zenginleşen büyük ziraat erbabı v.s....

İthalât tüccarı ve Avrupa fabrikalarına hammadde satan ihracat tüccarı, bunların komisyoncuları v.s....

Bu ilişkiler büsbütün fakirleşen ve ağır şekilde borçlanan köylüyü, maden işlerine ve bayındırlık girişimlerine işçi olarak sürüklemiştir.

Örneğin: Ereğli, Balya-Karaaydın, manganez, bakır gibi maden bölgelerine işçi akını buralarda da zenginleşen bir tabaka yaratmıştı.

SANAYİ SERMAYEDARLIĞI NEDEN OLUŞAMADI?

Osmanlı İmparatorluğunda büyük ziraat erbabı, sınıflaşma ve ticaret sermayedarlığı kurulduğu halde sanayi sermayedarlığı bir türlü oluşamamıştı. Bunun nedenlerini uzun uzadıya araştırmadan önce, sermayadarlık ve yarı sömürge ilişkisi sisteminin şekil ve özüne dikkat etmek yeterlidir.

GÜMRÜK KAPILARI AÇIKTI

Osmanlı İmparatorluğunda sanayi müesseselerinin kurulmamasına neden olarak yalnız gümrükler ve kapitülasyon şartları gösterilmiştir. Gerçi o zamanki gümrük sistemi mahalli sanayiî koruyan bir sistem değildi. Gümrüklere göre Osmanlı İmparatorluğu açık bir kapıydı. Bu şartlar altında büyük Avrupa fabrikalarına karşı hiç bir fabrika rekabet edemezdi. Nitekim Osmanlı İmparatorluğunda bu devirlerde şişe, kibrit, kâğıt fabrikaları açılmış, Avrupa fabrikalarının rekabetine dayanamayarak birer birer batmışlardı. Yalnız Feshane, Hereke gibi ordu ihtiyacını sağlayan devlet fabrikaları Avrupa sermayesinin istilâsından kurtulabilmişti. Osmanlı İmparatorluğu gümrük tarifeleriyle yerli sanayii koruyamadığı gibi içerdeki gümrük vergileriyle bu müesseselere baskı yapıyordu.

Örneğin 1306 yılında İstanbul'da bulunan makarnacılar, Avrupa'dan gelen makarnalara rekabet edemiyorlardı. İstanbul'dan memleket için nakledilen makarnadan yüzde 6 gümrük vergisi alınıyordu. Oysa makarnacılar dışarıdan aldıkları irmik için yüzde 8 vergi vermişlerdi. Bu şartlar altında dışardan gelen makarnalar da-

ha ucuza satılıyordu. Bu durum karşısında değirmencilik sanayiî de zordaydı. Bu konu hakkında İstanbul Ticaret Odası, Ticaret ve Nafia Nezareti nezdinde çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Hükümet gümrük himayelerini uygulasa bile değirmenciler gene ucuz un satamayacaklardı.

DEMİRYOLLARININ ROLÜ

Demiryolu kumpanyaları buğday nakliyesinden ağır ücret alıyordu. Bu yüzden Eskişehir'den İstanbul'a buğday gelemiyordu. İşin bu yanı Anadolu Demiryollarını pek ilgilendirmezdi. Çünkü nakliyat ne kadar azalırsa azalsın Osmanlı İmparatorluğu kilometre başına teminat akçesi vermeyi taahhüt etmişti. Böylece demiryolları yapımına sermaye yatıran yabancı müesseseler ucuz nakliye tarifelerine önem verip nakliyatı arttırmayı hatırlarına getirmezlerdi. Onlar hükümetin milletten vergi olarak aldığı teminat akçelerine dayanıyorlardı. Bu şartlar altında Eskişehir'de buğday çıktığı halde İstanbul halkı Marsilya unu yiyordu.

DÜYUN-İ UMUMİYE'NİN ETKİSİ

Hükümet gümrük gelirlerini arttırsa bile bundan devlet maliyesi yararlanamayacaktı. İstikrazların şartları gereğince gelir fazlası Düyun-i Umumiye'nin kasasına girecekti. Aslında arttırmak da mümkün olamazdı. Bu sözkonusu olduğu zaman alacaklılar ikide bir avansları öne sürüyorlardı. Çünkü Osmanlı hükümeti sıkıştığı zaman bankalardan avans alıyordu.

Yabancı sermayedarlar avans vermeyeceklerini ileri sürerek gümrüklerin artmasına engel oluyorlardı.

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu yarı sömürgesindeki yabancı müesseselerin yapısında yerli sanayiin gelişmesine yardımcı olacak unsurlar yoktu. Bu müesseseler, kuruluşlarının özü gereği Avrupa sermayedarlığının çıkarlarına bağlıydılar. Bu nedenlerle Osmanlı İmparatorluğu yarı sömürge halinde yaşamıştı.

YARARLANILAN KİTAPLAR VE DERGİLER

Türk Tarihi, III. Cilt, Türk Tarih Encümeni
Türkiye ve Tanzimat Tarihi, E. Engelhardt, Çev. Ali Reşat
İktisat, İbrahim Fazıl (Pelin), 1927
İktisat Tarihi, (Conrad) Konrad
Düyun-i Umumiye Tarihi, Kirkor Kömürcüyan
Tarih-i Malî, Aynizade Hasan Tahsin
Cihan İktisadiyatında Türkiye, Şevket Süreyya, (1931)
Elli Yıllık Oda Hayatı, Hakkı Nezihi, İstanbul Ticaret Odası Yayınları
İstanbul Limanı, Ahmed Hamdi
Adana Pamuk Amelesi, (Nafia Vekili) Hilmi
İstanbul Ticaret Odası Gazetesi Koleksiyonları, 1300 - 1326 (1884 - 1910)
Demiryolları Mecmuası
Gümrük İstatistikleri
Reji İstatistikleri
Reji Hükümet Komiserliği Raporları
Ticaret ve Nafia Nezareti Mukavelat Mecmuaları
Düyun-i Umumiye Neşriyatı
Tercüman-ı Ahval
Ruzname
Ceride-i Havadis
Osmanlı Gazeteleri Koleksiyonları

III

SEÇME YAZILAR

Bu bölümde Hüseyin Avni Şanda'nın 6 yazısı yer almaktadır. Bu yazılar, yazarın İstanbul Ticaret Odası Mecmuası'nda yayınlanan çeşitli yazıları arasından konu bütünlüğü göz önüne alınarak seçilmiştir. Türkiye tarihiyle ilgili belgelere dayanılarak hazırlanan ve Osmanlı İmparatorluğunda para problemleri, esnaf loncaları, ilk tüccarlar, Türkiye'deki ilk sermaye şirketleri gibi konuları ele alan bu yazılar yayınlandıkları dergilerden aynen alınmıştır.

hüseyin avni şanda
SEÇME YAZILAR

1

Osmanlı İmparatorluğunda Para Problemleri

I — AKÇE SİSTEMİ

Bilindiği gibi ilk para, akçe olarak (*) Bursa'da, Orhan Gazi zamanında basılmıştır. İstanbul Darphanesi'nin madenî paralar müzesinde bulunan bu gümüş paranın ağırlığı 1.50 dirhem, genişliği de 22 milimdir. Bir para biri-

(*) Akçe kelimesinin etimolojisi hakkında kısaca şu bilgileri vermek kabildir: Eski Türkçede, AKÇE demek gümüş demektir. Aynı zamanda «beyaz para» manasına da gelmektedir. «Ak akçe» tabiri de bu paranın gümüş para olduğunu belirtmektedir. Hâlâ lisanımızda «AK AKÇE KARA GÜN İÇİNDİR» tabiri kullanılmaktadır.

mi olan akçenin, parçalarını da MANGIR denilen bakır paralar teşkil ediyordu. 8 mangır, 1 akçeye karşılıktı.

Osmanlı parası komşu ülkelerde sağlam bir para olarak itibar görmüştür. Bu sağlam durumunun ne kadar sürdüğünü bilmiyoruz. «Netayic-il Vukuat» sahibinin dediği gibi (1) Osmanlı Devletinin kuruluşundan, Kanunî zamanına kadar devletin gelir ve giderlerine ait bir defterde bir kayda tesadüf edilmemiştir. Bu bakımdan bu devreye ait akçe değerinin değişip değişmediği hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz.

Bahis konusu devreler «Fütuhat Devri» diye bilinmektedir. O zamanlar her ülkede paranın değeri, hazinenin dolup boşalmasına dayanıyordu. Eğer yeni bir ülke elde edilir, bir anlaşma ile haraca ve yıllık vergilere bağlanır ve devlet hazinesi altın ve gümüşle dolup taşarsa, paranın değeri yükselirdi. Bunun aksi de olabilir, hazine karşı tarafın da eline geçebilirdi.

AKÇENİN DEĞERİ

Her halde uzun bir süre akçenin değerinde bir değişiklik olmamıştı. Madenî paralar hakkında araştırma yapan bir maliyeciye göre (2) akçenin ilk basıldığı zamandan 1444 yılına kadar, ağırlığı ve ayarında bir değişiklik yapılmış değildi. O yıl, hazinedeki gümüş sıkıntısından dolayı, akçenin ayarında (*) bir krat nisbetinde bir indirme yapılmıştı. Böylece noksan para basmak suretiyle, paranın değeri azalmıştı.

Hazinedeki servetin azalıp çoğalması ve bundan meydana gelen istikrarsızlıklar, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra düzene girebilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman devrinde ise, yalnız Sektuvar seferine çıkıldığı zaman, olağanüstü masraflara ihtiyaç hasıl olmuş, saraydaki altın ve gümüş takımlar Darphane'de eritilerek para basılmıştı. Bu suretle paranın değerini tutmak ve hacmini artırmak kabil olmuştur (Demek oluyor ki, saraylardaki altın ve gümüş takımlar, zamanımızdaki Devlet bankalarının kasalarındaki altın rezervleri gibi kullanılmıştır.)

ZÜYÛF AKÇE

Hazinede para sıkıntısı başgörterdiği zaman, akçedeki gümüş nispetini indirmek bir usul haline girmiştir. Bu yüzden ortaya «Züyûf akçe» (**) diye bir problem çıkmıştı. Bir çok maddî imkânsızlıklar karşısında, bahis konusu olan bu problemi çözmek kabil olamamıştır. Meselâ 1596 yılında bir dirhem gümüşten 8 akçe, bir süre sonra da, aynı miktardaki gümüşten 10 akçe basılmıştır.

Devletin malî itibarı bozulduğu için, halk ve esnaf hangi parayla alış veriş yapılabileceğini şaşırmış, sağlam paralar ise, o zamanın sarrafları tarafından ortadan kaldırılmış, bu spekülâtif hareketler bir zümrenin zenginleşmesine sebebiyet vermiştir. 1650 yılında, karışık para meselesinden canı yanan esnaf, toplu bir halde ayaklanmış, Sarayın önüne kadar giderek gördükleri zulümden feryat etmişlerdir. Evliya Çelebi (3) bu isyan hareketini uzun uzadıya anlatmaktadır.

---

(1) Netayic-il Vukuat. Sayfa 176. Mustafa Paşa, Yıl : 1878.
(2) Borsa Rehberi. Sahife: 381. Yıl: 1928. Darphane Müdürü Niyazi Asım Beyin Darphane arşivlerinden çıkardığı notlardan.
(*) Eski Yunan ölçüsüne göre, 1 krat, 4 nohut ağırlığı olarak kabul edilmiştir.

(**) Züyûf akçe demek, ayarı bozuk para demektir. Aynı zamanda bu gibi bozuk paralara hurda para ve kalp tabirleri de kullanılmıştır.
(3) Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 3 üncü cilt. Sahife: 278.

PARA BUHRANLARI

Devlet masrafları 1541 yılında (3 üncü Murat zamanında) 365.400.000 akçeye kadar yükselmişti. Gelir ise, 293.400.000 akçeden ibaretti. Aradaki açığı kapatmak için yapılan ıslahat arasında, Zeamet ve Tımarların hazine tarafından kiraya verilmesi de bulunmaktadır. (Bu suretle, Osmanlı İmparatorluğu'nun dayandığı toprak rejimi, çöküntü devresine girmişti.)

Islahat hareketlerinden biri de, Hıristiyanlardan alınan Cizye denilen verginin miktarını artırmak ve ölen büyük devlet adamlarının nakit paralarını gelir diye hazineye mal etmekten ibaretti.

Bu yeni bir usul değildi. Bu suretle devletin, şahsî serveti gaspederek hazineye mal etmesi, sermaye birikmesine mani olmaktan başka bir işe yaramadı.

Bütün bu ıslahat hareketlerine rağmen, para buhranını önlemek mümkün olamamış, akçedeki gümüş nisbetini indirmek suretiyle hazineye tasarruf sağlamak yoluna gidilmiştir. Böylece, 1591 yılında, 100 dirhem gümüşten 800 akçe bastırılmıştır. Fakat, bu yeni paraların Darphane'de ne kadar basıldığına dair bir kayda tesadüf edemiyoruz. Herhalde, para miktarı piyasanın ihtiyacına yetmemiş olacak ki, buhran halledilmiş değildi. Bu buhranı yaratan, basılan paraların miktarından başka, ayarının düşük olması idi. Sarraflar da, bu sıkıntılı durumdan faydalanarak, ayarı yüksek akçelerin kenarlarını kesmek suretiyle, bu paraları piyasaya sürmüşlerdir. Bu sebeple, 1591 para ıslahatından müspet bir sonuç elde edilememiştir.

AYARSIZ YABANCI PARALAR:

O zamanlar, piyasada, Macar, Yıldız ve Tunus altınları, serbest bir surette tedavül etmekteydi. Zamanın hükümetleri, yabancı paranın tedavülüne mani olmayı hiç düşünmemiş, veyahut da bu işte bir mahzur görerek yerli paranın kullanılmasını bir usul olarak tatbike imkân bulamamışlardır. Halbuki, bu yabancı paralar arasında, züyûf paralar, ve vezni noksan altınlar da vardı (4) Bunlara ait, karakteristik bir misal vermek kabildir:

«Un tacirleri, yerinde un ve buğdayı, beyaz akçe ile aldıkları halde, Unkapanı'da Tunus, Macar, Yıldız altını gibi vezni noksan paralarla satmışlardır. Aynı tacirler, üretim merkezlerinden un ve buğday alacakları zaman, ayarı bozuk bu paraları tekrar akçeye çevirmek zorunda kalmışlardır. Tüccar ve esnaf, bu para değiştirmelerinde, büyük ziyanda idiler.»

Yukarıda belirttiğimiz gibi, para sıkıntısı, zaman geçtikçe şiddetini artırmış bulunuyordu. Bir tarihçinin kaydettiğine göre, (5) 16. asrın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu, müzayıka altına girdikçe, parayı tağşiş (ayarsız bozuk para) usulüne müracaat etmekten kendisini alamamıştı. Bu yüzden, eşya fiyatları yükselmiş, sağlam para ortadan çekilerek, züyûf akçe, halkı ve esnafı şaşkın hale getirmişti.

1595 ISLAHATI

Devlet adamları arasında, para işlerini ıslah eden ve devlet masraflarını kısan kişiler de vardı. Kemankeş Kara Mustafa Paşa bir çok lüzumsuz masrafları kısmış, bu suretle, hazinenin gelirini artırmıştır. Bundan başka, 1601 yılında da, Sadrazam (Başbakan) Yemişçi Hasan Paşa,

(4) Mecelle-i Umuru Belediye. 1'nci Cilt. Sayfa: 475. Paranın Kıymet ve Rayici bahsi. (Bu bahis, Divanı Hümayün, 6 No.lu İstanbul defterindeki kayıtlardan alınmıştır.)

(5) Osmanlı İmparatorluğu'nda Meskûkât. Türk Tarih Encümeni mecmuası. Ahmet Refik.

tam ayar akçe bastırmış, piyasadaki yabancı paraların değerini düşürmüştür. Bu arada, Mısır parasında da iki akçelik gerileme görülmüştür.

Para ıslahatına devam edilirken, 1595 yılında yeni akçeler basıldığı için, piyasadaki züyûf akçelerin bir kısmı toplanabilmiştir. Bundan bir süre sonra (Onluk Osmânî) diye bir para basılmıştır. Bu paradaki gümüş miktarı, bir dirhemdi. Bir aralık da, Frenk Mustafa isminde bir para uzmanı, bir okka bakırdan, 800 mangır basılmasını sağlamıştır. Bundan esnaf ve ahali büyük zararlara girmiş, en sonunda yapılan şikâyetler üzerine Frenk Mustafa idam edilmiştir.

MANGIRLARIN SÜRÜMÜ

Bakır mangırların tedavülde dönmesi meselesi, noksan vezinli akçeye nispetle daha çetin bir hale gelmişti. Tüccar ve esnafın bu bakır paraları almaktan çekindiğini, buna ait fermanlardan anlıyoruz. (6) Meselâ: 1686 yılında, saraydan, İstanbul Kaymakamı olan Veziri Mükerrem Ömer Paşa ile İstanbul Kadısına ve Defterdara verilen emirde, bir mangırın bir akçe karşılığı olacağı bildirilmiştir. Halbuki bu fermanın ilânına kadar, bir mangır bir akçe olarak kabul edildiği halde, sürümü, yine kolay olmuyordu.

O sırada, yeni bir savaş seferine çıkılacağı için, hazineye menfaat sağlamak amacıyla, mangırın değerini iki misli artırmak icap etmişti. Bir tarihçi bundan bahsederken, (7) ticaret erbabının bundan dolayı büyük zararlara girdiğine değinmektedir.

(6) Hicrî 16 ncı Asırda İstanbul Hayatı. Evrak hazinesi arşivlerinden çıkarılmıştır. Yıl: 1930. Ahmet Refik.

(7) Aynı eserden.

Aynı yıl içinde, tüccarın mangır karşılığında zahire getirmedikleri veyahut az miktarda getirdikleri anlaşılınca, yine sert bir fermanla, mesele önlenmek istenmiş, sokaklarda tellâllar gezdirerek, mangır almak istemeyenlerin bir ibret olmak üzere en büyük cezaya çarptırılacakları ilân edilmiştir.

Öte yandan, mangır paraya zoraki bir surette değer takdir etmekte ve bunu piyasaya zorla kabul ettirmekte, bir fayda hasıl olamayacağı anlaşılmıştır. Her halde, bu zorlamalar karşısında, tüccarın piyasaya zahire getirmek istemediğinden ve bu yüzden bir kıtlığa meydan verileceğinden endişe edilmiş olacak ki, fermandaki sert kararlar daha yumuşak bir hale getirilmiş ve zahire satışlarında, iki gümüş akçe ile bir mangırın (bir akçe olarak) kabul edilmesi karara bağlanmıştır. Buna göre de, yukarıda bahis konusu ettiğimiz yüksek mercilere ferman çıkarılmıştır.

II — KURUŞ SİSTEMİ

Şimdiye kadar verdiğimiz misallerden anlaşılacağı üzere, akçe sisteminin çevresinde kalmak şartıyle, para ıslahatına imkân hasıl olamamıştır. Bir maliyeci, bu konu hakkında şunları söylüyor (8) : «On akçelik ve üç akçelik paralar mağşuş (karışık) hale geldiği için, zamanın ihtiyacına yetmemiş, iç ve dış ticaret muamelelerinde ayrı bir para birimine ihtiyaç hasıl olmuştur.»

Bundan önceki bahislerde belirttiğimiz gibi, mangırların zorla tedavülde bulundurulması, akçelerdeki gümüş miktarının indirilmesi ve bu gibi denemelerden olumlu bir

(8) Borsa Rehberi. Niyazi Asım. Madenî Para bahisleri. Sayfa: 381

sonuç alınamaması, paranın kesin bir surette ıslahına ihtiyaç olduğunu yeter derecede hissettirmiştir. Bu itibarla, 1686 yılı, paranın bir düzene konulmasına doğru, isabetli olmak üzere bir adım atılmıştır. O yıl, Alman parası model olarak ele alınmış, ilk defa olmak üzere Darphanede (KURUŞ) basılmıştır. (*) Bu suretle akçe sisteminden kuruş sistemine geçilmiş demekti. Bir iktisatçı; (9) «Yarım yüz yıllık bir zaman içinde, hem kuruş, hem de akçe, bir para birimi olarak mevcudiyetini muhafaza etmişti.» demektedir. Bir maliyeciye göre de (10) 1686 tarihinden itibaren para hesapları ve temeli (yani para birimi) kuruş üzerinden, parçaları da, PARA olarak kabul edilmiştir.

Öyle anlaşılıyor ki, KURUŞ, tamamiyle bir para birimi oluncaya kadar para meseleleri, devlet gelirinin azalması, masrafların çoğalması gibi olaylar bu işin gecikmesine sebebiyet vermiştir. Yukarıda bahsettiğimiz evsafta Osmanlı kuruşu basılmış, bir süre sonra, (**) Zloti ismi altında bir gümüş para daha basmak lüzumu hasıl olmuştur. Bu yeni paranın ağırlığı, 7 dirhem, değeri de 90 akçeye yani, 1 kuruşun dörtte üçüne karşılıktı. (1 kuruş 40 para olduğuna göre, 1 Zloti, 30 para demekti.)

Kuruş sistemine geçildiği bir safhada, ayrıca Zloti ismi altında, ayrı değerde bir para basılmasına neden lüzum görülmüştür? Bunu anlamak mümkün değildir. Görülüyor ki para politikası rasyonel bir düzene bağlı olmaktan ziyade, günlük kararlarla yürütülüyordu. Meselâ: Yukarıda belirttiğimiz gibi, 7 dirhem olarak basılan Kuruş'un, kısa bir süre sonra 6 dirheme indirilmesi, gümüşten tasarruf sağlamak için Zlotinin ayarının düşürülmesi gibi tedbirler, para işlerinin ne kadar sistemsiz bir surette idare edildiği hakkında, bize yeter derecede bir bilgi verebilmektedir.

(*) Kuruş kelimesinin etimolojisi: Sözlüklerde, bu para isminin Almancadan dilimize geçtiği, aslının lâtince olduğu belirtilmektedir.
(9) İktisat: Cilt: 1. Sayfa : 400-409, Yıl : 1927 İbrahim Fazıl.
(10) Borsa Rehberi'nden. Niyazi Asım.
(**) Zloti. Polonya parasıdır. Gümüş para mânasına gelmektedir. Bizdeki eski arşivlerde, «Zolota» olarak kaydedilmiştir.

BATI ÜLKELERİNDE PARA MESELELERİ

Para işlerinde bu gibi aksaklıklara, bir zamanlar Avrupa ülkelerinde de tesadüf edilmişti. Fakat böyle haller, yani mağşuş (karışık) para basmak, ancak Ortaçağın ilk devresinde, feodal rejimin tamamiyle hüküm sürdüğü bir sırada, küçük ve büyük prenslerin, para işlerinde göze çarpmaktadır. Prensler, malî sıkıntı içinde kaldıkları zaman, paralarını tağşiş etmekte hiç bir mahzur görmezler, zor kuvvetiyle paralarının tedavül edebileceğini zannederlerdi. Halbuki, iş hiç de böyle olmazdı. Piyasanın normal kanunları, değerli para ile karışık parayı birbirinden ayırt etmekteydi.

Avrupa'da ve diğer ülkelerde görülen, o zamanın şartları ve icaplarına göre, bu gibi para karışıklıkları, Osmanlı İmparatorluğu'nda daha uzun bir süreyi çoktan geçirmiş ve modern zamanların ekonomik temellerini teşkil eden bankalar ile, deniz aşırı ticaret yapan şirketler kurulmuş, iktisaden yeni gelişme imkânları elde edilmiştir. Meselâ: Floransa bankalarından biri, İngiltere, Baltık ülkeleri, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve İstanbul'da şubeler açmıştır. Böylece, ticaret kapitalizminin filizleri gelişmiş ve kısa bir zaman içinde, Akdeniz kıyılarını kaplamıştı.

Batıdaki bu gelişmeye karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nda, aksine olarak iktisadî bir çöküntü görülmekteydi. Böyle bir çöküntü devresinde, haraca ve yıllık vergilere bağladığı ülkelerden de gelir kaynaklarını kaybetmiş bulunuyordu. Bu şartlar içinde, bir para politikası yürütmek

ve bunda bir başarı elde etmek, parayı değişmeyen bir değer üzerinde tutturmak ne dereceye kadar kabil olabilirdi?

TOPRAK VE PARA

1688 ile 1768 yılları arasında, devlet hazinesinin geliri arttığı için, para sıkıntısı pek hissedilmiyordu. Bunun nedenlerini tahlil eden tarihçiler, bahis konusu olan devrede, uzun ve yıpratıcı seferler (seferden maksat savaşlar) olmadığını olanların ise, kısa sürdüğünü, bu sebepten hazinenin büyük masraflara katlanmadığını ileri sürmektedirler.

Bundan önceki bahislerde de değindiğimiz gibi, mesele yalnız bundan ibaret değildi, Has, Zeamet ve Tımar diye gelir kaynaklarına göre ayırt edilen topraklar rejimi, eski fonksiyonunu kaybetmişti. Bu itibarla, çöküntü devresinde bulunuyordu. Koçi Bey zamanın hükümdarına sunduğu bir risalede, bu çöküntüyü bir felâket diye anlatıyordu. Oysa, mesele bir toprak rejiminin çökmesinden ibaret, tarihî olaydan başka birşey değildi.

Bu durum karşısında eskiden olduğu gibi, bu topraklara tasarruf eden kimselerin (Sipahi Beylerinin) hükümdara olan mükellefiyetleri, o günün ihtiyaçlarını karşılamaktan çok uzaktı. Bu itibarla, bahis konusu olan toprakların, (Sahibi arz) olan asıl sahibine verilmesi gerekiyordu. Hükümdar, bu toprakları (Miri arazi, yani beylik arazi) açık artırma ile mültezimlere kiraya verecek, böylece, hazineye gelir sağlanacaktı.

Toprak rejiminin değişmesi, bir zaman meselesiydi. Yıllarca önce, bir hak sahibi diye kendisine belirli şartlar içinde verilen bu toprakları, hiçbir sebep olmadan geri almak da mümkün olamazdı. Bunun şiddetli reaksiyonları olabilirdi. Netekim keyfî hareketlerle elinden tımarları alınan kimselerin, isyan ettikleri çok görülmüştür. Bu yüzden, arazi sahipsiz kaldıkça, hazineye devredilerek, feodal rejimin hüküm sürdüğü zamanlarda olduğu gibi, bir başkasına verilmiyecekti. Bu kaidelere göre, toprak rejimi, bünyevî bir gelişme devresini, ağır bir tempoyla geçirmekteydi.

Bir tarihçi (11) Has, Zeamet ve Tımar kaydına bağlı olan toprakların, mültezimlere verilmesiyle, devlet gelirinin arttığını şu suretle anlatıyor :

«Bu veçhile, mutakaat-ı miriye kesb-i cesamet ve kesret ettikten başka, büyük şehirlerde de kara gümrükleri, müskirat resmi gibi birçok gelirler ihdas olunmakla...» diyerek hazinenin eskisi gibi darlık içinde olmadığını belirtmektedir.

Acaba bütün bu gelir kaynakları, devlet mekanizmasının işlemesinde yeter derecede miydi? Normal zamanlarda bile, elde edilen gelirin, masrafları zoraki bir surette karşıladığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında, bir savaş başladığı zaman, gelirin ihtiyaca yetişmediği çok defa görülmüştür.

Bu gibi olağanüstü zamanlarda, «İmdadiye», ve «Cihadiye» adı altında vergilerin alınması da normal masrafların dışında gelir kaynakları arandığını göstermektedir. (Bu vergiler, bir defaya mahsus olmak üzere, herkesin servet derecesine göre takdir edilerek alınırdı. Para yerine, zahire hayvan ve hayvan yemi vermek de kabildi.)

Olağanüstü vergilerin alınmasına rağmen, III. Mustafa zamanında. 1744—1750 arasında, sarayda bulunan altın ve gümüş takımların, Darphaneye gönderilerek para basılmasına ihtiyaç görülmüştü.

Öte yandan, o zaman «Fünun-u cedide» denilen Batı

(11) Netayic-il Vukuat'dan.

tekniği elde etmek ihtiyaçları duyulmuş, yeni silâhlar almak ve ona göre tesisler kurmak gerektiğini anlaşılmıştı. Bu ihtiyaçları karşılamak için tek çare, para bulmaktan ibaretti. Artık Sipahi Beyinin tasarruf ettiği topraklara karşılık, Padişaha sadakatlı, onun hesabına savunma gücü tedarik edeceğine dair söz vermesi, bir değer olmaktan çıkmıştı. Bu değerlerin yerini, PARA almıştı.

PARAYI KORUMA TEDBİRLERİ

Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif devirlerinde altın ve gümüş paraların yabancı ülkelere gönderilmemesi ve para kaçakçılığının önlenmesi için, tedbirler alındığı hakkında (12) vesikalara tesadüf etmek kabil olmuştur. Meselâ: 1707 yılında Karadeniz Boğazı'nda, Kavak köyündeki bir idare âmirine gönderilen bir emirde, «Boğazdan çıkan gemilerin iyice yoklanması ve tüccar üzerinde bulunan yabancı altın ve gümüş para varsa, derhal el konulması» bildirilmektedir.

Bundan başka 1718 yılında da, Gümüşhane madenlerinden çıkarılan gümüşlerin, yabancı ülkelere satılmaması için ilgili âmirlere emirler verilmiştir.

1826 yılında da, İzmit'deki idare âmirlerine gönderilen bir fermanda, İran ve Bağdat ve Anadolu'nun, çeşitli yerlerinden gelen tüccarın, gümrük memurları vasıtasıyle iyice muayene edilmediğinden bahsedilmektedir. «Bu gibi tacirlerin eşyaları arasında bile gizli olarak, (13) altın ve gümüş para bulunduğu ve bunların İstanbul'da, el altından büyük farklarla değiştirildiği anlaşılmaktadır. Bu yol-

(12) Hicrî on ikinci Asırda İSTANBUL HAYATI. Sayfa: 39, 69. Yıl: 1930. Ahmet Refik.

(13) Mecelle-i, Umuru Belediye, birinci cilt, Sayfa: 470. Yıl: 1922. Osman Nuri'nin, Divan-ı Humayun defterlerindeki kayıtlardan çıkardığı vesika.

suzlukları önlemek için, ellerinde yabancı altın ve gümüş para bulunanlar, bunları, gümrük memurlarına teslim edecekler, buna karşılık Darphane'de, kendilerine rayiç bedeli ödenecektir» denilmektedir.

Aynı fermanda, Halep ve Şam taraflarına altın ve gümüş para gönderilmemesine dikkat edilmesi bildirilmektedir.

ÇÜRÜK PARA TİCARETİ

Bütün bu tedbirlere rağmen ayarsız veyahut çürük para ticaretini önlemek kabil olamamıştı. Para değerleri arasındaki farklardan istifade ederek, çeşitli spekülâtif işlere girişmek her ülkede olağan işler arasındaydı. Akdeniz'in kozmopolit ticaret şehirlerinde ise, bu gibi işler daha ziyade gelişmişti.

Harp zamanlarında da, bu gibi olayların daha belirli bir hal aldığı görülmüştür. İstilâcı orduların bir ülkeyi işgal etmesiyle; piyasalara ayarsız paraların dolduğu gerçek bir olaydır. Meselâ: Napolyon savaşlarında, Avrupa'da ayarsız para bolluğu başgöstermişti.

TASHİH-İ AYAR KARARNAMESİ

Piyasada çeşitli ve kusurlu paraların dönmesindeki mahzurlardan, bundan önceki bölümlerde bahsetmiştik. Buna karşı alınan tedbirlerin fayda vermediği de görülmüş, 1843 yılında paraları ayarlamak ve düzeltmek mânasına gelen Tashih-i Ayar Kararnamesi çıkmıştı. Bu bir para reformu olarak telâkki edilmektedir.

Bu reformun ana hatlarını şu suretle belirtmek kabildir :

1) Para birimi gene KURUŞ temeline dayanmıştır.

2) Zamanın hükümdarı olan Abdülmecit'in ismine izafeten Mecidiye adında basılan paranın değeri 20 kuruştur.
3) Beş mecidiye 100 kuruşluk altın liraya karşılık gösterilmişti.

(Mecidiye'deki gümüş nispeti, bir kilo altına karşılık 15 kilo gümüş tutuyordu).

Bu ayarlama hareketinden sonra, yerli paranın değeri artmış, eskiden olduğu gibi paranın ayarında hiç değişiklik yapılmamıştır.

GÜMÜŞ FİYATLARI

Para ayarı, bir süre kadar istikrarını muhafaza etmiştir. Fakat, elde olmayan dış piyasa konjonktürü, para ayarının tekrar bozulmasına sebebiyet vermiştir. Mesele şu idi: Gümüş fiyatları ile, altın fiyatları arasındaki dengesizlik, daha belirli bir hal almıştı. Para ayarı yapıldığı zaman, milletlerarası piyasada bir kilo altın, 16 kilo gümüşe karşılıktı. Halbuki, çok eskiden, bir kilo altının karşılığına, daha az gümüş düşüyordu. Meselâ: Roma'da, Milâttan önce, bir kilo altın, 8 gümüştü. Yüz yıllar geçince, gümüş madeni üretimi arttıkça, gümüşün altına karşı olan nisbeti de azalmıştır. 1871 yılından sonra, gümüş fiyatlarındaki gerileme, daha belirli bir hal almıştır. Bunun nedenleri, şu suretle izah edilmektedir:

Amerika'dan ve Meksika'dan başka, Kanada, gümüş üreticileri arasında önemli bir yer tutmuştur. 1871'den sonra, gümüş üretimi o kadar artmıştır ki, fiyatları durdurmak mümkün olamamıştır. Üretimdeki artış nisbetleri hakkında bir fikir vermek için, aşağıdaki listeye göz gezdirmek kâfidir.

Yıl	Kilo
1875	2.323.779
1881	2.592.639
1886	3.028.516
1891	4.450.722
1896	4.495.178

Bir iktisatçıya göre, (14) gümüşün eskisine nisbetle değerini kaybetmesini, üretimin artışına bağlamak pek de doğru değildir. 19'uncu yüzyılın sonunda, ve bu yüzyılın başında bile, banka kasalarında bankonot karşılıklarının bir kısmını, bu değerli maden teşkil ediyordu. Zamanla, altın paranın, gümüşün yerini almasıyla beraber, gümüş fiyatının da gerileme kaydettiğini ek bir sebep olarak ele almak zorundayız. Artık gümüş para, bir para birimi olmaktan uzaklaşarak, ufak paralar birimine girmiş bulunuyordu.

GÜMÜŞ PARA ENFLASYONU

Dünya piyasalarında, altın ve gümüş nisbetinin bozulması, yukarıda bahis konusu ettiğimiz para ayarı kararnamesinin tatbikinde zorluklara ve spekülatif olaylara meydan vermişti. Gümüş fiyatının düşmesini fırsat bilen bazı kimseler, yabancı ülkelerde bile, gümüş mecidiye bastırmışlar, piyasaya sürerek, karşılığında altın toplamışlardır. Bu suretle, piyasada ,bol miktarda gümüş mecidiye bulunması, dikkati çekmiştir. Para işleriyle uğraşan resmî merciler, gümüş mecidiye enflâsyonunu önlemek ve bu paranın değerini tutmak maksadıyla, yeni bir para kararnamesi yayınlamışlardır.

Bu kararnameye göre, hiç kimse, Darphaneye külçe veyahut gümüş eşya vermek suretiyle, gümüş mecidiye

(14) İktisat. Madenî paralar sistemi bölümü. Sayfa 398-400. Yıl: 1927 Prof. İbrahim Fazıl.

ve gümüş para bastırmayacaktı. Bu usule son verilmişti. Bu hak, tamamiyle hazineye aitti.

Herhalde gümüş mecidiye karşılığında altın para toplamak günün en kârlı bir işi haline girmişti. Prof. İbrahim Fazıl (15) bu konudan bahsederken, «o zaman piyasa gümüş para ile dolarak altın çekilmeye ve gümüşe karşı 7—8 kuruş nisbetinde bir prim yapmaya başlamıştı. Liranın gümüş para ile 150—200 kuruşa kadar çıkacağına, belki de memlekette hiç altın kalmayacağına şüphe yoktu.» demektedir. Piyasadan çekilen altın paraların yabancı piyasalara kayıp gittiği anlaşılmaktadır. Ve yine yabancı memleketlerde basılan mecidiyelerin piyasada resmî mercilerce ne suretle kontrol edildiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Zira bu mecidiyeler darphanede basılan mecidiyelerin ayarında olduğu için ayırt etmek de pek zor bir işti.

KURUŞUN DEĞERİ DÜŞÜYOR

Mesele gümüş paranın basılmasını kontrol etmekten ibaret değildi. Piyasaya yayılan yabancı paralar ile yerli paralar arasında karşılıklı bir değer bulmak lâzımdı. Halbuki yerli paranın nominal değeri eğer idarî bir kararla mecidiye basmak önlenmemiş olsaydı, bir altın gerçek değerinden çok aşağı düşmekteydi. O sıralarda İstanbul'da bulunan Fransız Büyük Elçisi (16) Engelhardt kitabının bir bölümünde para meselesine değinerek diyor ki:

«Beşlik denilen (beş kuruş olacak) paranın nominal değeri gerçek değerine nisbetle beşte bire düşmüştü. Öte yandan Avrupa paralarının değeri de sürekli bir surette yükselmekteydi. 1 İngiliz Lirası veyahut diğer bir yabancı parası karşılığında verilmesi gereken kuruşların miktarı günden güne artıyordu.»

---

(15) Aynı eser.
(16) Türkiye ve Tanzimat Tarihi. Ali Reşat Bey tercümesi.

YENİ BİR PARA BİRİMİ

Yukarıda yazıldığı gibi, (paraları düzeltme) (Tashih i Sikke) kararnamesinin yürürlüğe girmesiyle de para problemi çözülmüş değildi. Esasen bu ihtiyaç çok önceden duyulmuş olacak ki, 1840 yılında kâğıt para çıkarılmıştı. Fakat bu tedbirden de, beklendiği kadar müsbet bir sonuc elde edilmiş değildi. (*)

Bütün bunlardan anlıyoruz ki, eşya fiyatlarının sürekli olarak yükselmesi, daha yüksek bir para birimine ihtiyaç göstermekteydi. Batı ülkelerinde ise, gümüş para sisteminden, altın para sistemine geçilmiş, para meselesi rasyonel bir hale getirilmişti. Bizde de, zamanın şartları ve icaplarına uyarak bir para reformu yapmak zaruret haline gelmiş bulunuyordu. Avrupa ülkeleri ile dış ticaret ilişkilerinin gelişmesi ve piyasada ithal mallarının çoğalması, sahil şehirlerinde ticaretin gelişmesi karşısında büyük paralarla iş yapmak ihtiyacı kendisini hissettirmiş bulunuyordu.

DEVLET BANKASI İHTİYACI

Yukarıda belirtilen enflasyonu önlemek ve devletin malî itibarını artırmak için, hazineyi destekleyen bir finansman kaynağına ihtiyaç hasıl olmuştu. Bu kaynak, bir

---

(*) Piyasaya «kaime-i nakdiye-i mûtebere» ismi altında (yani para yerine itibar edilen) değerli bir kâğıt çıkarılmıştı. Tarihçiler tarafından yapılan izahlara göre. Bu kâğıt paradan ziyade, bir hazine bonosu idi. Bonolar bir matbaada basılmamış, el yazısıyle yazılmış, her birine bir de resmî mühür basılmıştı. Faiz nisbeti % 8, süresi sekiz yıldı. Çok geçmeden kaimeler veyahut hazine bonoları taklit edilmiş, piyasada bu değerli kâğıtlara karşı güven azalmıştı. Bu güvensizliğe son vermek için, 1842 yılında kaimelerin bir matbaada basılması uygun görülmüştür. Basılan bonolar 1840 yılında el yazısı bonolarla değiştirilmiştir. Bu vesile ile, 50, 100, 250, 1000 kuruşluk kaimeler de tertip edilmiştir.

devlet bankası görevlerini üzerine alabilen bir banka da olabilirdi. Bu düşüncelerin hâkim olduğu bir zamanda bir kredi kaynağı aranmıştı. O zaman, Galata'da bulunan yabancı sarraflar arasında, İtalyan ve Fransız bankalarının ajanları da bulunurdu. Yapılan temaslar neticesinde bu ajanlardan biri olan Baltazzi, (İtalyan) ile Aleon isminde bir (Fransız) bankerle anlaşmaya varılmıştır. Anlaşma hükümlerine göre hükümete yabancı para olmak şartiyle (döviz) borç para verecekti. Böyle bir borçlanmaya karşılık, hükümet yılda 2 milyon kuruş vermek suretiyle, borcunu ödemiş olacaktı. 1847 yılında bahis konusu anlaşma yenileneceği sırada, her iki banker (İstanbul Bankası) adı altında bir banka kurmak için hükümetten müsaade almışlardır. Bu suretle bir banka vasıtasiyle hazinenin daha sistemli bir surette desteklenmesi sağlanmış olacaktı. Fakat kısa bir süre sonra, bankanın sıkıntılara düştüğü görülmüştü. Bunun nedenlerini şu suretle ortaya koymak kabildir:

1) Hükümet, bankaya karşı taahhüt ettiği borcunu zamanında ödemeğe imkân bulamamıştır.

2) 1848 yılında Avrupa'yı sarsan ihtilâller, para piyasasına geçmişti. Banka, bu malî buhrandan zarar görmüştü.

3) Banka idarecileri, devlet tahvillerini ucuza toplamak ve pahalıya satmak gibi, spekülâtif teşebbüslere girişmişlerdir. Bu işlerden de, ayrıca ziyan etmişlerdir.

Bütün bu olaylar, en sonunda bankayı iflâsa sürüklemiştir. Hazine de bu iflâstan dolayı büyük kayıplara uğramıştır.

BANK-I OSMANİ-İ ŞAHANE

18 Şubat 1856 tarihli bir ıslahat fermanı iktisadî bir reforma ihtiyaç olduğunu ortaya koyması itibariyle dikkati

çekecek derecede nitelikler taşımaktadır. Özet olarak Fermanda deniliyor ki:

«Devlet-i Aliyenin, Tashih-i sikke (Paraları düzeltme) ile umur-u maliyesine itibar verecek banka (*) misullu şeyler yapılması» istenmektedir. Bundan başka fermanda maddî kaynakları geliştirmek, ziraat ve ticaretin, genişlemesine engel olabilen sebepleri ortadan kaldırmak suretiyle Avrupa'daki serbest ticaret rejiminin bir örnek olarak ele alınması arzu edilmektedir. Bu arzu ve fikir şu suretle belirtilmiştir:

«Avrupa'nın ulum ve fünundan (İlimleri ve fenlerinden) ve sermayesinden istifade etmek yollarını aramak.»

Yukarıda bahis konusu edildiği üzere, İstanbul Bankası, hazineye faydalı olabilecek bir banka haline, girememişti. Fermanda belirtildiği gibi, bu görevi yapabilecek bir bankaya ihtiyaç görülmüştü. Ve böyle bir banka kurulmuştu. Bankanın adı, «Bank-ı Osmani» (17). Bir süre sonra bu bankanın adı 1863 yılında yeni fonksiyonları üzerine almak suretiyle «Bank-ı Osmani-i, Şahane» olmuştu.

Biz, burada, Osmanlı Bankası'nın, ne gibi safhalardan geçtiğini, bir yandan devlet bankası fonksiyonlarına

---

(*) Bir ıslahat fermanında, ilk defa olarak «Banka» ihtiyacı üzerinde durulmuştur. Fakat fermanda, bunun ifade şeklinde bir açıklık olmaması da dikkati çekmektedir. Her halde ifade tarzı ne kadar kapalı ve garip olursa olsun, para işlerini düzene koyacak bir ana bankaya lüzum olduğu anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi Kırım Harbi ile beraber (Osmanlı borçları) dış borçlanmalar birbirini takip ediyordu. Bu yeni iktisadî hayatın seyri de, bir bankanın kurulmasına uygun ve elverişli şartları da sağlamış bulunuyordu.

(17) Ergelhardt, bu bankanın 100 milyon kuruş sermaye ile kurulduğunu yazıyor. Sayfa: 95.

sahip olduğunu, öteyandan da, imtiyazlı şirketleri desteklediğini, dış ticaretin gelişmesinde büyük bir rolü olduğunu bir özet olarak bile bahis konusu edecek değiliz. Bütün bunlar konumuzun dışında kalmaktadır.

III — ALTIN PARA

1878 KARARNAMESİ

Yukarıdaki bahislerde de yazıldığı gibi, para işlerinin halli için devamlı bir surette ıslahat yapılmıştı. Fakat, bunlardan en radikal ıslahatın para birimi üzerinde olduğuna şüphe yoktur. Şöyle ki :

1878 «Meskûkat-ı Osmanî» (Yani Osmanlı paraları) için yeni bir değer ölçüsü bulunmuştur. Bunu sağlıyan kararnamenin ana hatlarını şu suretle özetlemek kabildir.

1 — Para birimi 100 kuruş olan Osmanlı altınıdır. (*)

2 — Devlet geliri ve giderleri altın hesabına dayanmaktadır.

3 — Gümüş 20 kuruşluklar (mecidiye) değeri, 19 kuruşa indirilmiştir. Bunun küçük parçaları da bu nisbet üzerinden tedavül edecektir.

4 — Hükümete borçlu olanlar ancak % 5 nisbetinde «mağşuş sikke» (karışık madenî para) verebileceklerdir.

(*) Bizde, kuruş ve lira gibi para isimleri, yabancı kaynaklardan alınmıştır. Akçe ise Türkçedir. Osmanlı akçesinden önce, Selçuklularda, Akkoyunlu devletinde de akçe diye para kullanılırdı.

Altın kelimesine gelince, eski Türkçede altın, külçe halindeki altına denilirdi. Bizde de, altın denildiği zaman, en önce hatıra para mânası gelmektedir. Altın lira gibi... Külçe halindeki altın da «külçe altın» olarak bahis konusu olmaktadır.

Asya'da altın paraya tenge denilirdi. Bu altın para, Anadolu'ya yayılmıştı.

Kararnameye göre, bakır paralar da tedavülden kaldırılmıştı. Sadece ayarı düşük paralarla, metelik denilen, değeri olmayan paralar kalmıştı.

1878 kararnamesinin yürürlükte olduğu yıllarda, piyasada ufak para darlığı meydana gelmişti. Bu yüzden bir altın liraya karşılık 95 kuruş ufak para verilmeye başlanmıştı. Ufak para buhranı dolayısiyle, ortaya çıkan mahzurları önlemek için, 1900 yılında (18) binde yüz nisbetinde gümüşü bulmak suretiyle, bakırdan 200.000 liralık hacimde, 5-10 paralar basılmıştı.

1908 İNKILÂBI REFORMLARI

1908 yılına gelinceye kadar, Maliye Nezareti, (Bakanlığı) devlet gelirlerini bir yerde toplayan ve bu gelirleri kontrol altına alabilen bir müessese olmaktan uzaktı. Gelirler ve giderler, çeşitli dairelerin elinde dağınık bir durumda bulunuyordu. Meselâ: Pasaport, mürur tezkeresi (Yurt içinde seyahat edenlerden alınan harç) gibi harçlar, Dahiliye Nezaretine, posta telgraf, orman ve madenler, tapu gelirleri, bu görevleri yapan dairelere ait bulunuyordu. Hattâ bunların arasında, Baruthane ve Tophane gibi müesseseler, Maliye Nezaretine bilgi vermeden, Galata sarraflarından borç para alabilirlerdi, Dolmabahçe Gazhanesi geliri de, Tophaneye (O zamanki top fabrikası) ait bulunuyordu.

Meşrutiyet inkılâbında, ilk iş olarak, Maliye Nezareti teşkilâtında ıslahat yapılmış, yukarıda bahsettiğimiz gibi, herbiri kendi başına hareket eden müesseselerin gelir ve giderleri yeniden organize edilerek, bir bütünlüğe bağlanmış, böylece, dağınıklığa son verilmiştir. Bu bahsetti-

---

(18) Niyazi Asım Beyin Darphane arşivlerine göre: Borsa Rehberi, 1928.

ğimiz organizasyon, ilk defa olarak, modern bir devlet bütçesinin düzenlenmesine de imkân vermiştir.

PARA BİRİMİ, ALTIN

Pek tabiî olarak, bu reformların yapıldığı sırada, para problemlerinin çözülmesi ve makûl bir rejime bağlanması için, elverişli şartlar meydana gelmişti. Halbuki, bu meselelerin halline çok önceden de teşebbüs edilmiş, bir sonuç elde edilememişti. Meselâ: 1856 yılında, Maliye Nezaretinde, üçü yabancı uzmandan ibaret olmak üzere kurulan 7 kişilik bir komite, bu görevleri üzerine almış, devlet gelir ve giderlerini kontrol etmeye ve bu sahada formüller bulmaya imkân görememişti. Halbuki, Meşrutiyet inkılâbından sonra, Maliye Nezaretinde, 1909 yılında kurulan Malî Islahat Komisyonu, daha rasyonel kararlar vermek suretiyle görevini yapmıştı.

26 Mart 1916 gününde, yayınlanan Tevhid-i Meskûkât (paraları birleştirme) kanununda, para biriminin altın olduğu ortaya konulmuştur. Bu kanunun ana hatlarını, özet olarak aşağıya yazıyoruz:

1) Bundan böyle, KURUŞ'luk para, para birimi olmaktan çıkmış, yerini altın almıştır.

2) Kuruşluk para, nikel madeninden basılarak, 40 para olarak değerlendirilmiştir.

3) Kuruşun küçük parçaları, 5, 10, 20 para, kendi değerinden üstün parçaları ise, 2, 5, 10, 20 kuruş olmak üzere gümüşden, 25, 50, 100, 250 ve 500 kuruş olmak üzere de altından basılacaktır.

4) Bir borçlu, borcunu öderken, bunun ancak 300 kuruşluğunu gümüş ve 50 kuruşluğunu da nikel olarak ödeyebilir. Kalanını, altın olarak ödemek zorundadır.

5) Bu kanuna göre, piyasada mevcut olan çeşitli akçe rayiçleri kaldırılmıştır. Kanunen, muayyen rayiçler-

den fazla veya noksan rayiç ile para alıp vermek, yasak edilmiştir. Bunun dışında hareket edenler, Ceza Kanununun 99 uncu maddesine göre, cezaya çarpılırlar.

6) Paralara konulan kanunî değerler dışında farkları arayarak sarraflık muamelesi yapmak yasaktır. Bunu yapan kimseler 3 aydan 2 seneye kadar hapis cezasına çarpılır. Eğer bu suç, bir müessese tarafından işlenirse, suçlu kimse aynı cezaya uğradığı gibi, müessese de bir haftadan 3 aya kadar kapanır.

KÂĞIT PARA SİSTEMİ

Yukarıda bahis konusu edildiği üzere, para birimi, 100 kuruş altın para temeline dayanıyordu. Fakat altın liranın yerini kâğıt lira almıştı. 1915 yılının 18 Ekim günü devletin resmî gazetesinde yayınlanan bir kanunda (19) kâğıt para basmak yetkisinin Maliye Nezaretine verildiği ve kâğıt paraların aynen nakit gibi kabulünün mecburî olduğu ve buna aykırı hareket edenlerin para ve hapis cezalarına çarpılacağı açıklanmıştı.

IV — FİYATLAR VE PARA

Buraya kadar yazdıklarımızda, altın para biriminden önce, yüksek mübadele için kuruş ve para kullanıldığını, zamanla eşya fiyatlarının yükselmesine paralel olarak, kuruş ve paraların orta derecede mübadelelere vasıta olduğunu belirtmeye çalıştık. Bu konuya son verirken, çeşitli devirlerdeki fiyatlar arasında mukayeseler yapmak istedik.

Böyle bir mukayesede, 1776 yılındaki ekmek ve buğ-

(19) Takvim-i. Vekayi.

day gibi iki maddeyi ele alıyoruz. Bahsettiğimiz yılda (bir kuruşun kırkta biri olan 1 para ile (20) 150 gram miktarında ekmek almak kabildi. Aynı yılda, Romanya'dan getirilerek Unkapanı'nda satılan buğdayın beher kilesi (*) 80 para idi. (1 para : 3 akçe karşılığı) 100 yıl sonra, Romanya (21) buğdayının kilesi 30 kuruş, yukarıda gramajı gösterilen ekmeğin fiyatı da 30 parayı bulmuştu.

O günleri görenler, o zamanki fiyatlarla, geçmiş zamanlardaki fiyatları mukayese ettikleri zaman, kimbilir ne kadar şikâyet etmişlerdi? Hakları da vardı. Buğdayın kilesi 30 kuruşa çıkmıştı. Buna paralel olarak diğer yiyecek maddeleri de fiyat ilerlemeleri kaydetmişti. Pahalılığın bahis konusu olduğu, yani 1874 ve onu takibeden yıllar, Osmanlı İmparatorluğunun çöküntüsü devresine rastlayan en karanlık yıllardı.

Meselâ: 1874 yılında Ankara ve çevresini kaplayan müthiş bir kıtlık bir çok köylerin boşalmasına sebebiyet vermiş, yiyecek fiyatları da görülmemiş bir surette yükselmişti. Aynı yılda Hindistan'da da kıtlık baş gösterdiği için, dünya piyasalarında buğday fiyatları en yüksek seviyeye çıkmış, bu yüzden eskisine nisbetle daha pahalı buğday ithal etmek mecburiyeti hasıl olmuştur.

1877 KONJONKTÜRÜ

Orta Anadolu kıtlığı belirli bir çevreyi kaplayan bir olaydı. Bunu takibeden yıllarda ise, (93 felâketi) diye hâtıralarımızda bir iz bırakan Osmanlı — Rus seferleri dolayısıyla ortaya çıkan masraflar ve bunların dışında İmparatorluktan ayrılan parçalardan göç edenlere yapılan yardımlar ve iskân masrafları, malî sıkıntıları bir kat daha artırmış bulunuyordu. Bu bakımdan 1877 yılı buhranları daha geniş çevreleri kavraması itibariyle, para değerleri üzerinde daha ağır tepkiler yaratmış bulunuyordu. Beş yüz kuruşluk kâğıt paraların (Kaime), değeri bir altın liraya kadar düşmüştü. O sırada Maliye Nazırı bulunan Kâmi Paşa, gittikçe değeri düşen bu kâğıt paraların tedavülden, kaldırılması için formüller bulmuştu. Bu formüller 8 Mart 1879 (22) gününde bir kararname şeklinde ilân edilmişti. Buna göre, kâğıt paraların tasfiyesi şu şartlara bağlanmıştır:

1 — Prensip itibariyle hazineye ait olan tahsilât, madenî para ile yapılacaktır. Fakat bu prensibi birdenbire tatbik etmek kabil olamıyacağına göre, likidasyon için bir sene dört aylık bir süreye zaruret hasıl olduğu gözönünde tutulmuştur.

2 — Bu süre içinde kaimeler gümrüklerden başka devlet dairelerinin bir kısmında olmak üzere bir lira olarak kabul edilmiştir.

Böylece kaimeler piyasadan toplanarak devlet hazinesi tarafından massedilmiştir. Neticede kaimeler Beyazıt Meydanında Maliye memurlarının huzurunda zabıt tutularak demir kafesler içinde yakılmıştır. (*)

Bahis konusu olan kaimeler yurdun birçok yerlerin-

(20) 1776 yılında, ekmekçi esnafına ve Unkapanı Naibine, ekmek, narhı hakkında verilen emir. Mecelle-i Umuru Belediye'nin 1 inci cildi. Sahife: 470. İstanbul Belediyesine ait eski arşivlerden.

(*) Bir İstanbul kilesi, 37 litre itibar olunmuştur.

(21) İstanbul'da ilk defa olarak yayınlanan ZİRAAT GAZETESİ. Sahife: 79. Yıl: 1881. Piyasada zahire ve hububat fiyatları listesi.

(22) Takvim-i Vekayi :

(*) Darphanedeki madeni paralar müzesinin bir bölümünde de eski kâğıt paralara ait kronolojik bir sıraya bağlı olarak bir koleksiyon mevcut bulunmaktadır. 93 kaimeleri de bu koleksiyonda yer almıştır.

de zoraki olarak tedavül etmekteydi. Bunları alanlar da devletle iş yapan mültezimler ve müteahhitlerdi. Hicaz, Yemen, Trablusgarp illerinde gümrük rüsumuyle telgraf ücretlerinde kaimelerin kullanılmayacağı resmen açıklanmıştı. Tedavül sahası bu suretle kısılan kâğıt paraların revaç bulmıyacağı şüphesi ilk başta belli olmuştu.

93 buhranı bu suretle sona ermiş olmuyordu. Çarlık Rusyası ile 14.5.1882 yılında yapılan bir anlaşmaya göre, 3.490.000 lira tazminat ödenecekti. Buna karşılık Adana, Kastamonu, Konya ve Sivas illerinin birçok gelirleri, buna karşı garanti gösterilmişti. Esasen 1853 yılındanberi, başlıyan dış borçlanmalar yüzünden, devlet gelirleri bunlara karşılık gösterildiği için memurların maaşlarını ve masrafları ödemek de zor bir duruma girmişti. (23) Bu yüzden İstanbul'da yılda altı ay veyahut sekiz ay maaş verilmekteydi. Bu durum karşısında memurlar maaşlarını sarraflarda % 30 nisbetine kadar kırdırmak zorunda kalmıştı. Bu suretle ortaya likit para darlığı diye yeni bir problem çıkmış bulunuyordu. Bütün bu olaylar para ile eşya fiyatları arasındaki dengeyi bozmuş, fiyatlarda daha ziyade yükselmeler görülmüştü.

LİRANIN DEĞERİ

Kâğıt paralar ortadan kalktığı için Osmanlı İmparatorluğunun bütün ülkelerinde madenî paralar normal olarak tedavülde bulunuyordu. Hattâ yabancı altınlarla Osmanlı altınları arasında büyük bir fark yoktu. Meselâ Şam'da (24) Osmanlı parası 130 kuruş olduğu halde İngiliz lirası 143, Fransız lirası ise 110 kuruştu.

Yukarıda bahis konusu ettiğimiz para darlığına ait

(23) Borsa rehberinden : Eski kaimeler, hazine bonoları, dış borçlanmalar, Ankara Ziraat Bankası Müdürü Raşit.

(24) Suriye Vilâyeti Salnamesi: Sayfa 350, yıl 1899.

problemden başka madenî paraların altın ve mecidiyenin vezin ve ayarında hiçbir değişiklik yapılmamıştı. Bu suretle eski bir gelenek olan tağşiş usulüne de tamamiyle son verilmişti.

1914 KONJONKTÜRÜ

1914 yılında 1. Dünya Harbinin patlak vermesi, bütün dünya piyasalarında bir bomba gibi patlamış ve her çeşit malın fiyatları da âni bir surette en yüksek seviyeye ulaşmıştı. Bu itibarla 1. Dünya Harbi, konjonktürünün seyrinde bütün dünyayı kavrayan daha keskin ve şiddetli tepkiler yaratmıştı. Bilindiği gibi, bu savaştan önce, piyasada ithal mallarının çeşitleri ve miktarları da geçmiş yıllara nisbetle daha çok artmış bulunuyordu. Bu bakımdan piyasanın bütün mukadderatı, dışarıdan getirilecek olan malların miktar ve cinslerine bağlı bulunmaktaydı. Bu yüzden 1914 konjonktürü ayrıca bir önem taşımaktadır.

Harp patlak verdiği zaman, İstanbul'daki fiyat artışları hakkında o günkü gazetelerden birkaç örnek veriyoruz: 1 kuruşa satılan 1 okka (*) has ekmek 5 kuruşa, 1 okka şeker 60 paradan 3 liraya, bir teneke petrol 10 kuruştan 30 liraya, bir kat erkek elbisesi 120 kuruştan 60 liraya çıkmıştır. Harp süresince Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif ülkelerinde bu fiyatlar çeşitli şekiller arzetmiş, ve harbin sonuna doğru stoklar tükendiği için şeker ve pamuklu dokuma fiyatları el altından en yüksek fiyatlarla satılmıştır.

O tarihten bu yana, eşya fiyatları kuruş üzerinden değil, daha ziyade lira değeri üzerinden alış verişlerde bahis konusu olmuştur. Alıcı ve satıcı bu yüksek fiyat baremine uyarak 10 liraya aldığı bir malı 10.000 kuruşa aldığını ifade etmeyi hatırına getirmemiş ve böylece bu alış-

(*) 1 okka : 1,282 gram

kanlık yaygın bir hale girmiştir. Yüksek fiyat rejiminin bir sonucu olarak kuruş ve bunun küçük parçaları olan paralar, unutulup gitmiş ve tarihe karışmıştır.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu, ilk günlerinden son günlerine kadar, çözümü zor ve çeşitli para problemleri karşısında kalmıştır. Arada bir (o zaman kullanılan terimlere göre, para narhı ve para rayici) para işlerine bir düzen verildiği de görülmüştür. Fakat bunlar, o günkü sıkıntıyı savuşturmak için, kısa süreli (devrî) tedvirlerden başka bir şey değildi. Paranın ayarını bozmak ve saraylardaki altın ve gümüş takımları Darphaneye göndererek para bastırmak, yahut da karşılığı olmayan kâğıt para çıkarmak gibi...

İster ayarı bozuk madenî para olsun, ister karşılığı gösterilmeyen kâğıt para olsun, bütün bu paraların değerini tayin etmek, hükümdarın emir ve iradesine bağlıydı. Kabul etmeyenler, ağır cezalara çarptırılırdı. Ortaçağdaki bu feodal zihniyete, batı ülkelerinde de rastlanmıştı. Fakat, piyasanın (Görünmeyen eli), paranın gerçek değerini kesin bir surette tesbit etmekten şaşmıyordu. Nitekim Türkiye tarihinde de böyle olmuştur: Züyûf akçe misali gibi...

Bizde çok denenmiş ve iyi sonuçlar alınmamış olan ayarsız para meselesi, yüzyıllar boyunca sürüp gitmiştir. Halbuki batı ülkeleri, başta İngiltere olmak üzere, 1816 yılında, bu devreyi geçirmiş bulunuyordu. Burada, hatıra şu soru gelebilir:

Acaba, ticaret kapitalizminin yaygın bir hale girdiği ve batı ile ticaret münasebetler sisteminin geliştiği devrede bile, eski para politikasına son verilemez mi idi? Bunun nedenlerini Osmanlı İmparatorluğunun bünyevî özelliklerinde aramak lâzımdır. Bu özellikleri şu suretle karakterize edebiliriz:

O zaman kullanılan bir tabirle «Memalik-i Mahrusa-i Şahane» denilen bu İmparatorluk, birbirinden çeşitli farklarla ayrılmış bulunan, ülkelerden ibaret bir topluluktu. Fakat bu topluluk bir türlü «İktisadî bütünlük» safhasına erişememiş, ve «Tek pazar sistemi» teşekkül edememişti. «Tek pazar» nasıl olabilirdi? İmparatorluk teşkilâtı içinde bulunan bazı bölgeler, iktisaden büyük Avrupa ülkelerine bağlanmış, bu suretle zamanın şartlarından istifade ederek, kendi bünyeleri içinde iktisaden bir gelişme yolu bulmuşlardı. Meselâ: Beyrut Müstakil Mutasarrıflığı gibi. (Şimdiki Lübnan) Daha bunun gibi, misaller göstermek kabildir.

Öte yandan, piyasaya kapalı köyler ve toprağa bağlanmamış aşiretler, göçebeler ve Ortaçağ ekonomisinin kapalı çevresinden kurtulamamış kasabalar... İç bünyeyi ilgilendiren bu gibi meselelerden bahsedersek, ister istemez konumuzun dışına çıkmış oluruz. Bu bakımdan bahse son verirken, 1914 yılında ortaya çıkan bir para problemi üzerinde durmak istiyoruz:

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman, Alman ve Avusturya bankalarında bulunan altınlara karşılık kâğıt para basılmıştı. Bu paralar piyasaya çıktığı zaman, 93 kaimeleri hatıra gelmiş, en ziyade Arap ülkelerinde zoraki olarak sürülmüş, en sonunda Almanya'dan yapılan borçlanmada, doğrudan doğruya alınan külçe altınlardan, Darphane'de, altın lira bastırmak zaruret haline girmiştir.

Demek oluyor ki, Osmanlı İmparatorluğunun son safhasında da, eski bir dava olan para problemi, bu şekilde belirtiler göstermişti.

YAYINLANDIĞI YER: İst. Tic. Odası Mecmuası
Cilt: 85, No: 9 - 10, Eylül - Ekim 1968

KAYNAKLAR

1) Netayic-il Vukuat. Yıl: 1878. Mustafa Paşa.
2) Borsa Rehberi. İstanbul Menkul Kıymetler Borsası yayınlarından. Yıl: 1928. Niyazi Asım Beyin Darphane arşivlerine göre yaptığı Etüdler.
3) Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 3'üncü cilt.
4) Mecelle-i Umur-u Belediye. Osman Nuri Beyin Belediye arşivlerine dayanan yazılarından.
5) Osmanlı İmparatorluğu'nda Meskûkât. Türk Tarih Encümeni Mecmuası. Ahmet Refik.
6) Hicrî 16 ncı Asırda İstanbul Hayatı. Evrak Hazinesi'ndeki arşivlere dayanan yazılar. Yıl: 1930. Ahmet Refik.
7) Ekonomi Siyaseti. İkinci cilt. Para ve kredi bahisleri. Yıl: 1934 Prof. J. Dobresberger. Çeviren: Dr. Halit İlteber.
8) İktisat. Madenî Paralar bahsi. Yıl: 1927. Prof. İbrahim Fazıl.
9) Türkiye ve Tanzimat Tarihi. Engelhardt. Ali Reşat Bey çevirisi. Bunların dışında, İsmail Galip'in Takvim'i Meskûkat-ı Osmaniye ve Halil Ethem'in Meskûkat-ı Osmaniye, Süleyman Sudi'nin Defter-i Muktesit eserleri gözden geçirilmiş, Takvim-i Vekayi, İstanbul'da 1881 yılında çıkan Ziraat gazetesi ile Meşrutiyet devrinde çıkan gündelik gazetelerden faydanılmıştır.

YAYINLANDIĞI YER: İst. Tic. Odası Mecmuası
Cilt: 85, No: 7 - 8, Temmuz - Ağustos 1968

2

Esnaf Loncalarında Esnaf Sandığı

Bu araştırma yazımızda, yakın tarihlere kadar varlığını muhafaza edebilen Esnaf Localarındaki ORTA SANDIĞI'ndan bahsedeceğiz. Zaman zaman «Esnaf Vakfı» veyahut «Esnaf Kesesi» diye isim alan bu sandığın, dikkati çeken bir yönü de banka ve sigorta işlemlerini yapmış olmasıdır.

Acaba Orta Sandığı, ticaret kapitalizminin filizlenmeye yüz tuttuğu devrede Floransa'da meydana gelen ve Akdeniz kıyılarına kadar yayılan banka tiplerinden biri miydi? Yoksa Ortaçağ'ın mistik havası içinde kapalı kalan ve kısmen tarikatlara bağlı esnaf teşekküllerinin, dinî inanışlara göre yaptığı bir yardımlaşma müessesesi miydi?

Aşağıdaki yazıda, Orta Sandığı'nı incelerken, bu sorulara cevap vermeye çalışacağız.

Evliya Çelebi, bize Esnaf Loncalarından bahsetmiyor. Bundan anlıyoruz ki, loncalar 17 nci yüzyıldan sonra, Batı ile ticaret ilişkilerinin gelişmesi ve feodal rejimden ticaret kapitalizmine geçiş safhasında, para ekonomisinin genişlediği sıralarda meydana gelmişti. İlk defa ne zaman kuruldukları hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

Esnaf Loncalarının bünyevi özelliklerini şu suretle bir sıraya bağlamak kabildir :

1) İstanbul Kadılığının bir kaydına göre, (1) esnaf, kadılığa müracaat ederek, kendilerine kâhya ve yiğit başı seçtikleri kişilerin, kadılık tarafından kabul edilmesini isterler.

2) Loncayı idare eden kişiler, esnaf arasında yaşlı ve denenmiş insanlardır. Yiğit başılar için aynı şartların bulunması lâzımdır. Lonca Meclisi, bugünkü dernek ve şirketlerdeki yönetim kuruluna benzer bir kuruldu. Bu kurula girenleri, kadıların kabul ve tasdik etmeleri şarttı.

3) Çırak ve kalfalar, ancak bir iş için icap ettiği zaman kurula girebilirler, büyükleriyle diz çökerek konuşurlardı. Böylece, çırak, kalfa, usta ve kâhya arasında resmî mesafeler bulunuyordu.

---

(1) ESNAF SANDIĞI. iktisat tarihi araştırmalarıyla uğraşanlar için önemli bir konudur. Biz yaptığımız araştırmada, en ziyade Osman Nuri Ergin'in tertip ettiği Mecelle-i Umur-u Belediyenin birinci cildi üzerinde durduk. Merhum, 46 yıl önce, İstanbul Belediyesinde mektupçu iken, belediye arşivlerini incelemiş, kadıların esnafa ait ilâmlarından, çarşılarda tatbik edilen narh listelerinden ve yayınlanmamış olan çeşitli raporlardan faydalanmıştır. Bu metinleri bir araya getirmek suretiyle, bize arşivler hazinesi hediye etmiştir. Bu büyük hizmetinden dolayı, merhumu takdirle anmayı bir vazife bilmeliyiz.

HUKUKİ ÇEHRESİ

Esnaf arasında mutlak otoritesi olan lonca heyetinin, esnaf arasında çıkan meslekî meseleleri ve anlaşmazlıkları, hakem yoluyla hallettiği de görülmektedir. Bu suretle, çarşıdaki bazı dâvaların kadılığa ve mahkemeye aksetmeden, ihtiyar meclisince çözülmesi, loncaların hukukî çehresi hakkında bize bir fikir vermektedir. (Zamanımızda da ticaret dâvalarının, iki tarafın hakemleri yoluyla halledildiği çok vakidir.)

Lonca, esnaf üzerinde nüfuzu olan bir müessese olduğu için, ticaret ahlâkına uygun hareket etmeyen, komşusunu aldatan, malını kapatan ve hile yoluna sapan esnaf hakkında da ceza hükmü vermeye yetkiliydi. Bu gibi kimseler loncaya çağrılır, ve dayak cezasına bile çarpılırlardı. Böyle işlere, zamanın emniyet işlerine bakan memurların karıştığı vaki değildi. Sayısı çok olan saraç esnafının çalıştığı yerlere, zabıta giremezdi. Bu bakımdan, her loncayı, iç bünyesinde bağımsız bir organ olarak kabul etmek zorundayız.

EĞİTİM MÜESSESESİ

Loncaların bünyevî teşekkülünde, bir eğitim müessesesi karakterini taşıdıklarını da belirtmek gerekiyor. Bir baba, oğlunu bir esnafın yanına çırak verdiği zaman, «Eti benim, kemiği senin.» diyerek ona teslim eder, ve çırak, kalfanın emrinde, bir sanat öğrenmek için mutlak bir surette ona bağlanırdı. Çırak kalfaya, kalfa da ustaya saygı göstermek zorundaydı. Böylece, bir esnafın tezgâhında yetişenler, sıkı bir disiplin altında iş eğitimi görür ve bir sanat sahibi olurlardı.

Bir çırak, kalfanın izni olmadan iş yerinden ayrılamazdı. İş yerini bırakıp başka bir tezgâha gitse, kimse bu çırağı kabul etmezdi. Kabul edenler olursa, zorla tek-

rar eski yerine getirilirdi. İş yerini değiştirmek hakkı, çırağa ait değildi. (Nitekim, Osmanlı Kanunnamelerinde, bir sipahinin toprağında çalışan bir kimseye bir başka yere gitmek hakkı verilmemiştir.) Zoraki usullerle, bir kimsenin aynı iş kolunda çıraklıktan kalfalığa ve ustalığa kadar çalışması ve bir ihtisas elde etmesi sağlanmışı.

İşinde ehliyet gösteren bir çırağın kalfalığa ve kalfalıktan ustalığa geçişi, merasime tâbi idi. Eski geleneklere bağlı olan merasim, lonca sisteminden önce de vardı. Esnaf teşekküllerinin bir tarikata bağlı bulunduğu zamanlarda, çıraklıktan kalfalığa ve sonra ustalığa geçişler, bu diploma törenini hatırlatacak şekilde, bir toplantı yerinde yapılırdı. Bu toplantıda, bir üstün dereceye çıkan kimsenin beline kemer bağlanır ve kendisine başarılar dilenir, dualar okunurdu. Buna «Şet Bağlamak» denirdi. Bu gelenek, esnaf loncalarında da eski önemini kaybetmeyerek devam etmiştir.

Çırakların okuyup yazmasına da ayrıca önem verilmekteydi. Çarşıya yakın olan bu okullar, esnaf loncaları tarafından maddî yardım görmekteydi. Bu suretle, hem sanat öğrenmek ve hem de okuma yazma elde etmek mümkündü. Böylece, loncaların kadrosunda, bilgili ve sistemli bir iş eğitimiyle yetişmiş unsurlar bulunmaktaydı.

I — ORTA SANDIĞI

Buraya kadar verdiğimiz kısa izahatta, esnaf loncalarının karakteristik taraflarını belirtmeye çalıştık. Şimdi de temel konumuz olan Orta Sandığından bahsedeceğiz. Bu sandığın adı, bir zaman «Esnaf Kesesi» ydi. Bazı kayıtlara göre de bu müesseseye «Esnaf Vakfı» denildiğini görmekteyiz. Hangi isim altında olursa olsun, bahis konusu sandık, bir loncanın dayandığı maddî temellerden biri

idi. Eski esnaf teşkilâtına ait kayıtlarda, lonca tarafından idare edilen böyle bir sandığa tesadüf edemiyoruz.

GELİR KAYNAKLARI

1) Orta Sandığının sermayesini teşkil eden en önemli gelir kaynağı olarak, vakıf paralarını gösterebiliriz. Esnaf arasında, hali vakti yerinde olan kimseler, bir vasiyetname ile, paralarının vakıf sandığı tarafından işletilmesini sağlarlardı. Bundan başka, sandığa mülk de vakfedilebilirdi. Sandık, bu mülkün kira bedellerini sermaye olarak işletirdi.

2) Gelir kaynaklarından biri de bir defaya mahsus olmak üzere yapılan bağışlardı. Bunun dışında, duyulan ihtiyaçlar karşısında, zengin esnaftan iane suretiyle para toplanırdı.

3) Çıraklıktan kalfalığa ve kalfalıktan ustalığa geçiş safhasında sandığa para bağışı yapmak, bir usul haline girmişti.

4) Sandıkta işletilen sermayenin neması da en önemli gelir kaynaklarından biriydi.

GİDERLER

Orta sandığının giderlerine gelince : Bu, her loncanın iş hacmine, gelirine göre değişmekteydi. Buna ait bir fikir vermek için bir esnaf loncasının nerelere masraf yaptığını aşağıdaki listede göreceğiz :

1) Orta sandığı hesabına satın alınan dükkân bedeli 2050 kuruş.

2) Tamir masrafları: 800 kuruş.

3) Yaz aylarında çarşı esnafına dağıtılan 56.000 okka kar bedeli 700 kuruş.

4) Esnaf ve memleket fakirlerine ramazan ayında dağıtılan ekmek parası bedeli: 1200 kuruş.

5) Bayramlarda dul kadınlara ve yetimlere verilen basma bedeli: 600 kuruş.

6) Esnaf fakirlerine ve ailelerine hastalık için tedavi parası: 350 kuruş.

7) Fakir esnafın ve ailelerinin cenaze masrafları : 250 kuruş.

8) Dükkânı yanan Hasan Ağaya sermaye ve âlet bedeli: 350 kuruş.

9) Kurban bayramında lonca tarafından kesilen kurbanlık koyunların bedeli: 100 kuruş.

10) Her gün loncanın çarşısından geçen fakirlere verilen sadaka. (Bir günde 5 kuruşu geçmemek şartıyla: 1800 kuruş.

11) Okullara odun, kömür masrafı: 500 kuruş.

12) Okul öğretmenlerine yapılan yardım: 1500 kuruş.

13) Çarşıda yangın tehlikesine karşı devamlı bir surette bulunan tulumbacılara ödenen bedel: 240 kuruş.

14) Çarşı bekçilerine ödenen bekçi ücretleri: 240 kuruş.

15) Mahkeme hâkimi emrine verilen tahsisat tutarı: 1100 kuruş. (Hâkim, bu parayla, kendisini ziyaret eden konukların masrafını karşılardı.)

16) Loncanın müteferrik masrafları: 600 kuruş.

17) Bunların dışında, dinî müesseselere ve zaman zaman camilerde okutulan mevlûtlara ve din adamlarına ödenen paraların tutarı: 4000 kuruşu bulmaktadır.

Yukarıdaki rakamlar bir loncanın yıllık masraflarını göstermektedir. Bunların arasında, lonca hesaplarını tutan muhasebeciye de yılda 179 kuruş verildiği anlaşılmaktadır. Bu muhasebeci tarafından düzenlenen gelir ve gider listelerindeki rakamlar, basit bir şekilde olmak üzere bir bilânçoyu ifade etmektedir. Bu muhasebe kayıtlarının yıllık sonuçlarını ve mizanını gösteren listelere «Muhasebe Verekası» denilmektedir, Bu vereka için, hesap yılı olarak şu kayıtlara tesadüf ediyoruz: Hicrî 1289 yılının Ruz-u Kasım'ından, 1290 yılının Ruz Kasım'ına kadar geçen bir süre... Bu hesap yılı, muhasebecilik tarihi bakımından üzerinde önemle durulacak bir noktadır. Muntazam defter tutmak, hesap yılı ne olursa olsun en sonunda bir mizan çıkarmak her halde esnaf loncalarının orta sandıklarında başlamış olacaktır.

II — ORTA SANDIĞININ İDARESİ

Orta Sandığı, her vakıf müessesesinde olduğu gibi, bir mütevelli tarafından idare ediliyordu. Mütevelli loncaya, lonca da esnafa karşı sorumluydu. Lonca heyeti, icabında sandıkta kaç kese bulunduğunu sayar, gelir ve giderlere ait masraf puslalarını incelerdi. Lonca heyeti, zaman zaman bu incelemeleri yapmak suretiyle, zamanımızdaki dernek ve şirket murakıplarının gördüğü işi yapıyordu. Fakat bu murakabalar, bir şikâyet ve şüphe üzerine yapılmaktaydı. Halbuki, mütevelli, lonca heyetine yıl sonu hesapları kapandıktan sonra hesap vermek zorudadır. Mütevelli tipi, şimdiki banka müdürlerini andıran bir tipti. Lonca heyeti ise, bankaların yönetim ve mürakaba kurulunu hatırlatan bir organdı. Bu arada, lonca heyetine dahil bulunmayan herhangi bir esnaf ustası, sandığın işlemleri hakkında, bilgililerden izahat alabilirdi.

KESE

Kese bir para ölçüsüdür. Bir tarihçi, (2) iki türlü kese olduğunu şu suretle izah etmektedir:

1) Bir keseye, Kese-i Rumi denilirdi. Bu kesedeki para miktarı, 60.000 akçe'den ibaretti. Bir miktar akçenin değeri de 500 kuruşu bulmaktaydı.

2) Diğer keseye de Kese-i Divani denilirdi. Bu kesedeki akçe miktarı, 50.000 idi. Bunun karşılığı da 416 kuruş tutuyordu.

Kese bir para ölçüsü olduğu gibi, bugünkü anlamda kasa veyahut vezne manasına geliyordu. Böylece, kese, paranın saklandığı bir torba olarak kabul edilebilir. Lisanımızda, devlet kesesi, zenginin kesesi, tabirleri üzerinde duracak olursak, bütün bunların, paranın saklandığı sandık, vezne, kasa gibi maddî varlıklar olduğu sonucuna varırız. Netekim, yazımızın baş tarafında da dediğimiz gibi, bir zamanlar, esnaf loncalarındaki orta sandıklarına «Esnaf Kesesi» denilmiştir. Buradaki kese tabiri de kasa veyahut sandık mânasına gelmektedir. O zamanlar, esnaf loncalarında, şimdiki gibi çelik kasalar bulunmadığı için, paralar ve değerli kâğıtlar çeşitli renklerde olan keselere doldurulur ve bu keseler, iki tarafından açılmak şartiyle sandık biçimindeki demir mahfazalara konulurdu. Bu sandıkların muhafazasına memur edilen kimselere de sandık emini denilirdi Sandık eminleri, şimdiki veznedarlar gibi kendisine çok güvenilen kimseler arasından seçilirdi.

---

(2) Araştırmalarımızda ikinci bir kaynak olarak, Netayic-il Vukuat adındaki bir tarih eserinden faydalandık. Eserin sahibi, İzmirli Mustafa Paşa'dır. Türk tarihini malî ve iktisadî yönlerden ilk defa olarak ele alan bir tarihçidir. Bu eser, 1878 yılında kaleme alınmıştır. 3 ciltten ibarettir.

KESELERİN RENKLERİ

Her kesenin rengi, o kesede saklanacak olan para ve değerli kâğıtların neden ibaret olduğunu göstermekteydi. Bu suretle, kese renkleri, sandık niteliğini belirttiği gibi, hangi bölümlere ayrıldığını da kolayca göstermiş oluyordu. Şöyle ki:

1) Atlas kesede, esnaf loncalarına ait bulunan vakıfların tapu senetleri, ve bu vakıflarla ilgili diğer değerli kâğıtlar bulunmaktaydı. Bu bakımdan en önemli kese, atlas keseydi.

2) Yeşil kesede esnafa ait bulunan akarların tapu senetleri muhafaza edilmekteydi. Bahis konusu olan bu kese, zamanımızda bankalardaki kiralık kasaları hatırlatmaktadır. Bundan önce de Fatih devrinde bile, Bedesten'de kıymetli eşyanın saklandığı demir dolaplar mevcut bulunuyordu.

3) Örme kesede, esnafa borç verilmek suretiyle işletilen vakıf paralar bulunmakaydı. Bu paraların tutarına göre, örme keselerin sayısı da artmaktaydı.

4) Beyaz kesede ise, her çeşit masraflara ait senetler ve yukarıda bahsettiğimiz gibi, yıllık muhasebe varakaları saklanıyordu.

5) Kırmızı kese, esnafa verilen borç senetlerine ait bulunuyordu. Bu keselerin miktarı, iş hacmine göre artabilirdi.

6) Siyah kesede tahsili kabil olmayan borç senetleri bulunuyordu.

KURUŞUN DEĞERİ

Bundan önce yazdığımız gibi, bir kese 500 kuruştu. Kuruşun değeri hakkında bir fikir vermek için, eski narh defterlerine göz gezdirmek gerekmektedir. Belediye hizmetlerine kadılar tarafından bakıldığı devirlerde, bellibaş-

lı ihtiyaç eşyası için narh usulü tatbik edilmekteydi. Bu konular hakkında araştırmalar yapan bir tarihçi, eski narh defterlerini gözden geçirdikten sonra, bize şu bilgileri vermektedir:

1) 1780 yılında: Bir çeki odunun fiyatı 1 kuruş.
2) 1 okka bal 1 kuruş.
3) 1 okka kaysı kurusu 40 kuruş,
4) Üç okka yoğurt, 1 kuruş,
5) İki kilo leblebi, 1 kuruş,
6) Bütün bir gün için araba kirası, 3 kuruş.

Yukarıdaki fiyatları gözönünde tutacak olursak, bir keseyi dolduran 500 kuruşun, o zaman ne kadar büyük bir değer olduğunu çok kolaylıkla anlamış oluruz.

BANKACILIK

Esnaf loncalarındaki orta sandığından, bir para ölçüsü olan keseden ve değerli kâğıtlarla paraların saklandığı, şimdiki kasa vazifesini gören renkli keselerden yeter derecede bahsettik. Bu arada, bir kese dolusu 500 kuruşun satın alma gücü hakkında bir fikir edinmek zarureti hasıl olmuştu. Bu yüzden, konumuzun dışına çıkmak gerekti. Bütün bunlardan bahsettikten sonra, temel konumuz olan orta sandığının bankacılık karakteri üzerinde duracağız.

Yukarıdaki hesap varakasının analizini yaptığımız sırada, esnaf sandığının borç para vermek suretiyle sermayesini işlettiği açık bir surette göze çarpmaktadır. Bu tarzda sermaye işletmeciliği, banka muamelelerinden başka birşey değildi. Esnaftan birine borç para verileceği zaman, hakkında tahkikat yapılırdı. Tahkikat, şu noktalar üzerinde toplanmaktaydı:

1) Borç para isteyen kimsenin, tezgâh ve dükkânındaki sermayesi, iş hacmi hakkında bilgi edinmek,

2) İstediği borç ile dükkânında hangi işleri yapacağı veyahut tezgâhına hangi aletleri alacağı hakkında tahkikat yapılması,

3) Borç para alırken, esnaf arasından sandıkça kabul edilebilecek muteber bir kefilin gösterilmesi,

Borç para vermeden önce, lonca heyetinden iki kişi memur edilirdi. Tahkikat, müsbet bir sonuç verdiği takdirde, kefilin imzasiyle birlikte düzenlenen bir senetle istekliye borç para verilirdi.

Bütün bu işlemler, bugünkü bankacılıkta kredi isteğinde bulunan bir tüccara, banka kredi komitesi, kredi vermeden önce ransenyeman servisinin tahkikat yapmasını hatırlatmaktadır. Bu bakımdan, esnaf sandığında, bankacılık fonksiyonu belirli olarak göze çarpmaktadır.

SİGORTACILIK

Hesap varakasında dükkânı yanan bir kimseye alât ve edevat alması için yardım edildiğine dair bir kayda tesadüf ediyoruz. Bu yardım keyfiyeti, zamanımızdaki sigortaların tazminat ödemesinden başka bir şey değildir. Aradaki fark şudur: Yangından zarar gören bir kimse, sigortadan tazminat almadan önce, bu müesseseye bir prim ödemek zorundadır. Halbuki, esnaf loncasında, bu gibi tehlikelere karşı, ayrıca bir para istenmemektedir. Anlaşıldığına göre, sigortacılık hizmeti, sandığın umumî gelirinden yapılmaktaydı.

SOSYAL SİGORTA

Hesap varakasını incelerken, hastalara ve düşkün insanlara yapılan yardımlara da rastlıyoruz. Bu yardımlar, şimdiki sosyal sigorta teşkilâtının gördüğü vazifelere benzemektedir. Bundan başka, tezgâh ve dükkânına gelmeyen kimsesiz, ihtiyar esnafa da yardım edilmekteydi. O zamanlarda, meslekî kurullarda, resmî ve özel müesse-

selerde, emekli sandığı veyahut bir yardım sandığı bulunmaktaydı. Esnaf loncalarının bünyesinde ise, yalnız esnafa değil, bunun dışında kalan kimselere de el uzatıldığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, esnaf loncaları, devrine göre ileri bir müesseseydi.

DİĞER YARDIMLAR

Okullara ve öğretmenlere ve dinî müesseselerle din adamlarına yapılan yardımlar, hesap varakasında ayrı bir bölüm teşkil etmektedir. Sandığın bu yardımları yapması, malını, mülkünü bu müesseseye vakfeden kimselerin ileri sürdükleri şartlara bağlı idi. Bu bakımdan, Orta Sandığı, esnaf vakfı ismini de almıştı. Her vakıf müessesesinde olduğu gibi, orta sandığının başında da bir mütevelli bulunuyordu.

III — VAKIF SANDIĞI

Şimdiye kadar yaptığımız araştırmalarda, orta sandığını terkib eden unsurları birer birer analiz etmeye çalıştık. Bütün bunların bir özetini şu maddeler üzerinde toplayabiliriz:

a) Sandık yalnız borç para vermekte, vakıf paraları da «mevduat» olarak hesabına geçirmekteydi.

b) Öte yandan, işlettiği paraların nemasını, ortakları olan esnafa temettü olarak dağıtmıyordu.

Orta sandığını, bütün banka operasyonlarını yapan bir müessese olarak kabul edemiyoruz. Bankacılık muameleleri, ancak borç para vermek suretiyle, tek bir kola dayanıyordu. Bunun böyle oluşundaki sebepleri şu suretle ortaya koymak kabildir:

Bu müessesedeki sermayenin çoğunu ve daha doğrusu ağırlık merkezini, vakıf şartlarına bağlı olarak elde

edilen sermaye teşkil etmekteydi. İster orta sandığı, ister vakıf sandığı diyelim, bu müesseseden elde edilen gelir, sosyal hizmetlere, o zamanki tabirle «Hayır işlerine» sarf edilmekteydi. Sandığın bünyevî teşekkülüne göre, başka türlü de olamazdı.

Böyle olmakla beraber, Orta sandığı, yurdumuzda ticaret kredi bankalarının kurulmadığı veyahut kurulsa bile, esnafla ilgisi olmadığı zamanlarda, loncaların bu müesseseleri, esnafa kredi sağlayan tek kaynaktan ibaretti. İşin dikkati çeken enteresan tarafı da budur.

IV — LONCALARIN ÇÖKÜŞÜ

Esnaf loncalarının çöküntü devri, ağır bir seyir takip ederek uzun sürmüştür. Esnaf, Avrupa'dan ucuzca ve bol miktarda getirilen eşyaya karşı rekabet edeceğini sanmış, ve bu uğurda bir çabalama devresi geçirmiştir. Yıllar geçtikçe, ithal malı satan mağaza ve dükkân sayısı artıyor, buna karşılık el tezgâhları azalıyordu. 1863 yılında, zamanın devlet adamları, bu çöküntüyü görerek, batı ölçüsünde fabrikalar kurmak yollarını aramışlardı. Bu amaçla, Bab-ı Ali'de bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyonun raporlarında büyük sanayiin tekniğinden bahsedilirken, «Usul-ü Cedide» veyahut «Fünun-u Cedide» gibi terimler kullanılmaktaydı.

Sanayiî Islah Komisyonu, el tezgahlarının fabrikasyona geçişini sağlamak için şu noktalar üzerinde durmuştu:

1) Esnafın bir araya gelerek şirketler teşkili,

2) Dışarıdan getirilecek fabrika tesisleri için gümrük resmiyle belediye resminin alınmaması,

3) Bu şirketlere 10 sene müddetle imtiyaz verilmesi,

4) Şirket sermayesine yardım etmek üzere, hazineden borç para verilmesi,

5) Devlet dairelerinin, tercihen bu malları satın alması.

Her şirketin ihtiyacına göre, yukarıdaki maddelerde bazı tadilât yapılması gerekmişti. Meselâ: Hereke Fabrikasında bulunan fazla aletlerin kumaşçılar şirketine verilmesi gibi...

Komisyon, dokuma ve dökmeci, saraçlar, demirciler arasında birer şirket kurulmasına teşebbüs etmişti. Fakat komisyonun bütün çabalamalarına rağmen, şirketler teşkili suretiyle fabrikasyona geçmek imkânları elde edilememiştir. Her şeyden önce, hazineden şirketlere borç para vermek vaadi gerçek hale gelememişti. Bunun imkânsızlığını araştırırken, o yıllarda masrafını karşılayamayan ve açık veren bütçeyi kapatmak için, yabancı memleketlerden yapılan borçlanmaları hatırlamak lâzımdır.

BAŞARISIZLIK

Başarısızlık yalnız hazineden fabrika kurmak isteyenlere borç para verememekten gelmiyordu. Bunun imkânsızlığına, zamanın şartlarına ve icaplarına göre, itiraz etmek haksızlık olur. Fakat Sanayii Islah Komisyonunun raporundaki kayıtlara göre, yapılması mümkün olan işlerin, resmî daireler arasında yıllarca süren yazışmalarla bir sonuca varmadığı anlaşılmaktadır. Buna ait tipik bir misal vermek kâfidir.

Demirci esnafı, 1867 yılında 25 bin altın sermaye ile bir şirket kurmuştu. Şirket müteşebbisleri, komisyon başkanlığına verdikleri dilekçede, içlerinde Avrupa imalâtı derecesinde demir işleyecek uzmanlar olduğunu, icabında yabancı ülkelerden ustalar getirebileceklerini ileri sürmüşlerdir. Dilekçeye ilişik bir listede, şirketin Avrupa'da olduğu gibi, makinalar, telgraf telleri, araba yayları ve demiryolu raylarıyla demir ve bakır levhalar imal edebileceğinden bahsolunuyordu. Bütün bunları başarmak için, hükümetten istenilen yardımlar aşağıdaki maddeler etrafında toplanmaktaydı.

a) Ereğli Kömür Havzası'ndan yılda 10.000 kantar maden kömürü verilmesi, fiyatının da Tersane ve Tophane'ye teslim edilen kömür bedeli seviyesinde olması,

b) Istanbul'da uygun görülecek devlete ait arsaların, kurulacak olan demir fabrikasına ayrılması.

c) Fabrika mamullerinin gümrük ve her nevi vergilerden altı yıl için muaf tutulması,

d) Fabrika kuruluncaya kadar, Topkayı Sarayı çevresinde ve hazineye ait bulunan Demirhane aletlerinin, fabrika kuruluncaya kadar şirkete devredilmesi...

Bütün bunların gerçek hale gelemediği ve arzu edilen demir fabrikasının da kurulamadığı anlaşılmaktadır.

ESNAFLIKTAN TÜCCARLIĞA GEÇİŞ

Büyük sanayii kurmak için yapılan gayretler devresinde, gümrük tarifeleriyle yerli sanayii korumaya da imkân görülemiyordu. Sanayi teşebbüslerindeki başarısızlığı meydana getiren sebeplerin gümrük meselesi, önemli bir surette yer almaktaydı. Bir yandan bu başarısızlıklar ve ümitsizlikler acı bir gerçek halinde hissedilirken, öte yandan da ithalât eşyasının satışları için yeni çarşılar ve depolar kurulmaktaydı. Artık Kapalı Çarşı ve bunun gibi esnaf loncalarının toplandığı çarşılar, yeni kurulan satış müesseselerinin yanı başında, geri safta ve sönük bir halde kalmışlardı. Zamanın icaplarına göre ticarî gelişmeler karşısında, esnaf loncalarındaki tezgâhlar da yavaş yavaş dağılıyordu. Bir kayda göre, 1863 yılında otuz kırk yıl içinde mevcut olan tezgâhlardan, ancak 50 tezgâh kaldığından bahsedilmektedir. Ticarî gelişmelerin seyri dolayısiyle, bu gibi tezgâhların bir kısım sahipleri, iş kollarını

değiştirmişler, ithal eşyası satan dükkân ve mağazalar açmışlar, işlerinde devam eden muhafazakâr esnaf unsurları da tezgâhları çalıştırmaya imkân bulabilmişlerdir.

KÂHYALIK MÜESSESESİ:

Esnaf loncaları, zamanla fonksiyonlarını kaybettikleri halde, esnaf arasında kâhyalık müessesesi, bir gelenek olarak devam etmekteydi. Şehir içinde taşıt işlerinin insan gücüne dayandığı ve şimdiki gibi, motörlü araçların bulunmadığı zamanlarda mavnacılar, hammallar, yük arabaları ve faytonlar ve bunlara iit esnaf zümresi ön plânda gelmekteydi. İskele kâhyası, arabacılar kâhyası, hamallar kâhyası şehrin belirli yerlerini tutmuşlar ve buralarını kontrol altına almışlardı. Eskiden de böyleydi. Herhangi bir *mahallede veya bir çarşıda yük taşıma hakkı, o yerin ha*mallarına veya arabacılarına ait bulunuyordu. Yabancı bir kimse, buralarda aynı işi yapamazdı. Bahis konusu ettiğimiz kâhyalar, taşıt tarifelerinde belediye ve resmî merciler nezdinde, esnafı temsil eden yetkili kimselerdi. Kâhyanın yanı başında, esnafı disiplin altında tutmaya yarayan ve kâhyanın emirlerini yerine getiren «Değnekçi» tabir edilen yardımcıları da bulunuyordu. Böylece, kâhyalık müessesesi, lonca devrinin kalıntıları olarak göze çarpmaktadır.

V — ESNAF CEMİYETLERİNİN ISLAHI

1908 Meşrutiyet İnkılâbından sonra, esnaf cemiyetleri kurmak, bu cemiyet mensuplarının işlerini canlandırmak ve ürettikleri malları değerlendirmek yolları aranmıştı. Bu işle en ziyade, zamanın iktidar partisi olan İttihat ve Terakki Partisi meşgul olmaktaydı. Bütün bunların arasında, politik düşüncelerle, esnaf cemiyetlerinin organize edildiğine şüphe etmiyoruz. Zira parti, cemiyetleri kontrol altına almak için, kendisinin tavsiye ettiği umumî kâtipleri cemiyetin başına getirtmişti. Hamallar, mavnacılar, bakkallar cemiyeti, zamanına göre ön safta yer alan cemiyetler arasındaydı.

CUMHURİYET DEVRİNDE

Cumhuriyet devrinde, esnaf cemiyetlerinin ıslahına daha sistemli bir surette devam edilmiştir. Aynı işleri yapan esnaf cemiyetlerini bir araya getirmek ve bundan sonra Esnaf Cemiyetleri Federasyonu kurmak, ıslahat hareketleri arasında hatıra gelen işlerdir.

Bunların dışında esnaf cemiyetleri arasında kooperatifler kurmak ve böylece dağınık bir halde bulunan unsurları bir araya getirmek gayretleri gösterilmiştir. Meselâ : Bakkallar kooperatifi gibi... Bundan maksat şu idi: *Birinci ellerden, mümkün olduğu kadar üreticiden,* zamanında ucuz mal toplayarak mensup olduğu bakkallara satmak... Fakat bu gibi tüketim kooperatifi denemeleri, kredi noksanlığından dolayı başarısızlığa uğramıştır. Bu ihtiyacı karşılamak için belediyenin teşebbüsiyle kurulan Esnaf Bankası da, kısa bir süre esnaf hizmetinde çalışmış, neticede tasfiyeye uğramıştır.

Demek oluyor ki esnaf cemiyetleri, zamanla özel şartlara uymuş ve lonca devrinin geleneklerinden tamamiyle uzaklaşmıştır. Bu suretle loncaya ait bu gibi organlarda hiçbir ize tesadüf etmek imkânı kalmamıştır.

SONUÇ

Bütün bu bahsettiğimiz ticaret ve sanayi gelişmelerinin seyrinde, ORTA SANDIĞI konusuna tekrar dönmek gerekiyordu. Acaba loncaların çöküntü devresinde, bu müessese ne gibi istihaleler geçirmiştir? Bu merak edilecek bir meseleydi.

Osman Nuri Ergin'in yazdığına göre, 1911 yılında Uzun Çarşı'da çıkan yangın olayından sonra, esnaf öteberiye dağılmış, eski topluluğunu kaybetmişti. O zamana kadar çarşıda bir Orta Sandığı mevcut bulunuyordu. Yakın tarihlere kadar varlığını muhafaza etmesine rağmen, hiç şüphe yok ki eskiden olduğu kadar geliri kalmamıştı. Bu bakımdan, hayır işlerine olan yardımları da kısılmıştı. Esasen devlet idaresinin eline geçen okullarla öğrencilerine yardım etmeye imkân kalmamıştı. Bu itibarla, birçok masraflara katlanmaya sebep yoktu.

Esnaf Vakfı veyahut Orta Sandığında kullanılan vakıf paraların durumuna gelince: Vakıf şartlarına bağlı olan bu likit sermaye, Evkaf Idaresinin eline geçmişti. Netekim, Vakıflar Bankası'nın kuruluşuna kadar, Bahçekapı'da Nukut-u Mevkute idaresi, vakıf paraları işletmekteydi. Böylece, loncaların ORTA SANDIĞI'nı, tarihe mal olmuş bir hayır müessesesi olarak hatırlamak lâzımdır.

YAYINLANDIĞI YER: İst. Tic. Odası Mecmuası
Cilt: 85, No: 5-6, Mayıs - Haziran 1968

3

Yakın Tarihimizde Tüccar Tipleri

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun, fütuhat devrinden başlıyarak, duraklama ve gerileme devrinde Türk ticaret hayatı ne gibi gelişmeler göstermiş, hangi safhalardan geçmiştir? Bu tarihimizin olduğu kadar, ticaret âlemimizin de yakından ilgilenmesi gereken, fakat o nisbette ihmale uğramış bir konudur. Ticaret tarihimizin bugüne kadar toplu bir şekilde yazılmamış olması, bu ihtimalin en belirli örneğini gösterir. Çeşitli eserlerde dağınık bir suret-

te yer alan ve Arap harfleriyle yayınlanmış bazı incelemelerden, bugünkü genç kuşağın faydalanamadığı da dikkate alınacak olursa, bu alanda yapılacak bir incelemenin önemi daha iyi anlaşılır.

Bütün bunlar, ilerde yazılacak olan Türkiye İktisat tarihine faydalı olabilecek monografilerden ibarettir. Nitekim, bundan önceki bir araştırma yazımızda da (1) Türkiye'de ilk sermaye şirketleri konusu üzerine durmuştuk.

Bu defaki yazımızda da elde mevcut vesikalara dayanarak, yakın tarihimizde yer alan «Hayriye Taciri», «Kapan Taciri» ve «Avrupa Taciri» gibi tüccar tiplerinden bahsetmeyi faydalı buluyoruz. Bu tiplerden bahsederken. Tanzimattan önce ve onu takip eden yıllarda, iktisadî hayattaki değişmeleri de belirtmeğe gayret edeceğiz.

I — ORTAÇAĞ TACİRLERİ

TÜCCARIN TARİFİ

Konumuza girişmeden önce, Tüccar kelimesi üzerinde durmak zorundayız. Ortaçağdan yakın zamanlara kadar, tüccar kime derlerdi? Eski sözlüklerde, kelimenin etimolojisi hakkında bizi tatmin edebilecek ölçüde bir bilgiye rastlamıyoruz. Bir sözlükte (2) tacirin sahtiyan (*) satan kimse olduğu belirtilmiştir. İstanbul'un esnaf teşkilâtı tarihine ait bilgiler veren bir yazar, (3) bu nokta üzerinde durarak, tacirin mânasını daha belirli bir şekilde vermektedir. Yazar, İstanbul'da, Mercan semtinde, sahtiyan tacirlerine mahsus «Tacirhane» adında bir han olduğuna

(1) Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri. İstanbul Ticaret Odası Mecmuası. No: 6 - 7. Haziran - Temmuz 1967.
(2) Lehçe-i Osmani. Ahmet Vefik Paşa. 1890.
(*) Sahtiyân : İşlenmiş ve cilâlanmış deri.
(3) Mecelle-i Umur-u Belediye. Osman Nuri. Cilt: I, 1917.

işaret ettikten, sonra, bu handa Kayseri ve civarından sahtiyan getiren tacirlerin toplandığını anlatmaktadır. Bundan anlaşılıyor ki bir şehir veyahut bir bölgede bulunmayan, üretilmesine imkân olmayan bir malı, diğer bir ülkeye giderek getiren ve onu çok defa kendi eliyle satan kimseye Tacir denilmekteydi.

AVANTURYE TACİR TİPLERİ

Hiç şüphe yok ki, ilk tacirler, bulundukları çevrenin dışında kalarak, devamlı bir surette en uzak ülkelere bile gidip gelen kimselerdi. Bunlar, çeşitli maceralara karışan, birçok tehlikelere göğüs geren cesur insanlardı. Bir iktisat tarihi yazarı, bahis konusu ettiğimiz (4) eski tacirleri şu şekilde anlatıyor:

«Bu tacirlerin amacı, maceralara girişmek, ayak basılmamış memleketler görmek, umulmadık servetlere kavuşmak, hattâ sırasında vurgun ve baskın yapmaktı. Öyle olduğu içindir ki gerek deniz aşırı seferler ve gerek uzun kervan yolculukları, normal vasıtalardan ziyade zorlu ve haşin tedbirlerle, çok kere uluorta soygun ve baskınlarla beraber yürümüştür. Yine o sebeble tüccarı yalnız Şarkta değil, Garp dünyasında da, uzun zaman istilâcı ve yağmacıdan ayırt etmek çok zor olmuştur. Kendisi baskından yetişmiş olmasa bile, yol boyunca haydut ve korsanlara karşı savunmak için, tüccar, ister istemez dişinden tırnağına kadar silâhlanmak zorundaydı.» .

Tancalı, İbn-i Batuta, seyahatlerinde, çok defa, seyahat ettiği ülkelerde kervanlara katılan tacirlerle tanıştığını anlatır. Bunun gibi, birçok seyahatnamelerde, çeşitli milletlere mensup tâcirlerin geçirdikleri maceralardan bahsedilmektedir. Bunların arasında, han odalarında

(4) İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri.

boğulan ve böylece servetini kaybedenler, halk hikâyelerine de girdiği gibi, haramiler tarafından yollarda soyulan kafileler arasında, servet sahibi tacirler de bulunuyordu. Bunların kervanlardaki eşyaları yağma edildiği gibi, hayatları da, bazen kemerlerindeki altınlar sayesinde kurtuluyordu. Birçok geçit yerlerinde de kervandaki tacirler, o bölgenin nüfuzlu kimselerine hediyeler vermek suretiyle, bu gibi tehlikelerden kurtulmuş olurlardı.

KERVANLARI KORUYAN HÜKÜMDARLAR

Kervanları ve tüccar kafilelerini koruyan hükümdarlara, Anadolu Beyliklerinde tesadüf ediyoruz. Bir tarihçi; (5) bu gibi hükümdarlardan şöyle bahsediyor:

«Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmet, kendi hükümetini kuvvetlendirmek için, sarf ettiği emek kadar, memleketi dahilinde tüccarın huzur içinde gelip gitmelerini temin için büyük gayret sarfetmişti. Hattâ kendisinin parasız zamanında, zengin bir tüccarın malının müsadere edilmesi teklifini şiddetle reddetmişti. Yine Kadı Burhaneddin, aralarındaki karabete rağmen, bir kısım tüccarın mallarını vuran Dulgadir eşkiyâsının tedibini ve malların da derhal iadesini istemek suretiyle Dulgadir Hükümdarını tehdit eylemişti.»

«Akkoyunlu Hükümdarı Hasan Beyin, Rakka civarından gelip geçen tüccar kâfilelerine rahat vermiyerek, mallarını yağmalayan Neşip, Uneyn, Rebia gibi Arap aşiretlerini şiddetle tedip ederek, tüccara emniyet vermiş olduğunu da mahazlerimiz yazıyor.»

«İşte buna binaen, gerek Selçukiler, gerek Anadolu Beyleri ve diğer şarkî Anadolu hükümetleri, ticaretin sekteye uğramaması için pek çok gayret sarfetmişlerdir. Bu

---

(5) Anadolu Beylikleri. İsmail Hakkı Uzunçarşılı. 1937.

ihtimam sâyesinde, Küçük Asya'daki birçok siyasî karışıklıklara rağmen ticarete hâlel gelmemiş, gerek Müslüman ve gerek Frenk vesair Hıristiyan tâcirleri, büyük bir emniyet içinde Anadolu'da alış verişlerine devam etmişlerdi.»

FEODAL REJİMDE TÜCCAR

Feodal rejimin hüküm sürdüğü zamanlarda, yerli ve yabancı bu tacirler, binbir zahmet ve fedakârlıkla getirdikleri malları, şehrin ekonomisine hâkim olan esnaf loncalarında, esnaf kâhyalarının kontrolü altında satmak zorundaydılar. Zamanın usul ve âdetleri dışında getirdikleri malları serbest bir düzene bağlı olarak istedikleri kimseye satmak hakkını haiz değillerdi.

Bütün bunlara rağmen, tüccar tipi, imalâtçı ve küçük satıcı gibi dağınık bir halde bulunan ekonomik organizasyonun üstünde ve ayrı bir şahsiyete sahip bulunuyordu. Zamanla, ülkeler arasında ticarî münasebetler sisteminin gelişmesiyle, tüccar tipi, diyar diyar dolaşarak avantürler içinde seyahat eden bir tip olmaktan çıkarak, devlet adamlarının değer verdiği imtiyazlı şahsiyet haline girmiştir.

Ortaçağ tüccar tiplerinden bahsederken, başta Ceneviz'liler olmak üzere, Karadeniz ve Akdeniz'in belli başlı liman şehirlerindeki yabancı tüccar kolonileri üzerinde de durmak gerekirdi. Kervan yolları, Lâtin tâcirleriyle Çin tâcirlerinin Serendip Adası'nda buluşmaları ve bütün bunlara ait birbirine bağlı bahisler, konumuzun çevresi dışında kalmaktaydı. Bu itibarla, bütün bu bilinen genel bilgileri, kısaca olsun tekrar etmekte fayda görmüyoruz. Esas konumuz ticaret kapitalizminin gelişme devresinde Osmanlı İmparatorluğunun bünyevî özellikleri içerisinde meydana gelen tüccar tiplerini belirtmektir.

II — FERMANLI KAPAN TACİRLERİ

İSTANBUL'DA ZAHİRE İHTİYACI

İstanbul'un fethinden 1854 yılına kadar süren bir zaman içinde, İstanbul kadılarının, aynı zamanda idarî fonksiyonları üzerinde durmak zorundayız. İstanbul Kadısı ve Galata Kadısı, kendi bölgeleri içine giren çarşı ve pazarların, mahallelerin belediye işlerine, aynı zamanda esnaf teşkilâtına bakan, giyecek yiyecek eşyasının fiyatını, kalitesini kontrol eden ve bu işlere dair zaman zaman tedbirler almaya yetkili kişilerdi.

1791 yılında, İstanbul Kadısı tarafından çıkarılan bir ilâmda; tüccar taifesinin, İstanbul'da giyecek eşyasını sağlamak amacıyla, ne surette hareket edecekleri, bize yeter derecede bildirilmektedir. Bu ilâm, zamanın şartları ve icaplarına göre, bir ticaret kanunu vazifesini görebilen bir vesika olarak kabul edilebilir. Bu ilâmdaki hükümleri, sade bir şekle koyarak, madde madde aşağıya yazmayı faydalı buluyoruz:

1) Eflâk ve Buğdan eyaletlerinden zahire alacak tüccar taifesinin, bu işi yapmaya yetkili olduklarına dair, ellerinde birer fermanları olacaktır. (Şimdiki ithalâtçı belgeleri gibi).

2) Zahire tacirleri, bu fermanı gittikleri yerlerde Eflâk yahut Buğdan voyvodalarına göstereceklerdir. Voyvoda ise, tüccarın zahire alacağı yerlerdeki ilgili memurlara gösterilmek üzere, kendisine ayrıca bir tezkere verecektir.

3) Zahire tacirleri, günün piyasa fiyatına göre, peşin para ile mal alacaklardır.

4) Tacirler, zahire alacakları yerlerde, kimsenin evlât ve ıyaline, mahsulüne el uzatmayacak, kimseye parasız iş gördürmeyecek, ve bir şikâyete meydan vermeyeceklerdir.

5) Bütün bunlara riayet etmeyenler, bu ticaretten men edileceklerdir.

6) Pazarlardan ve iskele başlarından satın alınan zahire, yollarda başka bir yere satılmadan, doğrudan doğruya İstanbul'a getirilecek, Unkapanı'nda, kapan naibinin kontrolü altında satışa arz edilecektir.

Fermanlı tacirlerin birbirlerine kefil olmaları şarttır. Bundan başka, Unkapanı Naibi, ayrıca, zahire tacirlerinin kefâletini üzerine alacaktır. (Unkapanı, zamanın şartlarına göre, şimdiki ticaret borsaları gibi, toptan zahire satılan bir ticaret merkeziydi. Kapan Naibi ise, kadılık namına, kapandaki muameleleri kontrol ederdi).

İSTANBUL'DA TÜCCAR SAYISI

Acaba, Yağ Kapanında, Bal Kapanında ve Un Kapanındaki tüccarın sayısı ne kadardı? 1791 yılındaki İstanbul kadısının ilâmına göre, kapandaki tüccar mevcudu 74 kişiden ibaretti. Esnaf sayısına gelince; bunun hakkında kesin bir rakama tesadüf edemiyoruz. Evliya Çelebi'ye bakacak olursak, züyuf akçe yüzünden çıkan bir isyâna, 150.000 esnafın katıldığı anlaşılmaktadır. Bunun ne kadar mübalâğalı olduğunu kestirmek, cidden zor bir meseledir. Böyle olmakla beraber, şehrin ekonomik hayatına, esnaf loncalarının hâkim olduğuna şüphe etmemeliyiz. Evliya Çelebi, Padişahın önünde yapılan geçit resminden bahsederken, gemicileri ve ziraat erbabını esnaf zümresine soktuğu gibi, hokkabaz ve cambazların da geçide katıldıklarını anlatmaktadır. Bütün bunları göz önünde tutacak olursak, çeşitli iş kollarında çalışan kimselerin, şehrin nüfusunda büyük bir yekûn tuttuğunu tahmin edebiliriz.

Esnaf mevcudunun sayısı üzerinde durmaktan ziyade, fonksiyonlarını tahlil etmeyi faydalı buluyoruz. Esnaf, hem imalâtçı, hem de satıcı gibi iki vazifeyi bir arada toplayan kimselerdir. Yani imâl ettiği başka bir deyimle değerlendirdiği malı, aynı yerde satmaktadır. (Zamanımızda, imalâtçılığı ve satıcılığı bir arada toplayan küçük esnafa yine tesadüf ediyoruz).

Bilindiği gibi, Orta Çağ ekonomisi, esnaf loncalarına dayanıyordu. Ilk zamanlarda, bu loncalara bağlı imalâthaneler, işleyecekleri hammaddeyi, bulundukları bölgeden kolayca sağlamaktaydılar. Bu hal, bazı iş kollarında uzun müddet devam etmiştir. Meselâ: Yedikule kasapları, elde ettikleri derileri, ancak bu derileri işleyen esnafa satmak zorundaydılar. Zamanın kanunları, bunu gerektiriyordu. Fakat zaman geçtikçe şehir nüfusunun artışı ve çoğalması gibi olaylar karşısında, deri ihtiyacının da uzak yerlerden tedariki bir zaruret haline girmiştir.

1728 yılında, İstanbul'un sade yağ ve mum imalinde kullanılmak üzere içyağının Rusçuk ve Silistre gibi yerlerden sağlanması, tüccar taifesine düşen bir vazife olmuştu. Buna ait çıkan bir fermandan da anlıyoruz ki, gittikçe artan ihtiyaçlar karşısında, tüccara olan ihtiyaç da buna paralel olarak artmaktaydı.

Bütün bu bahsettiğimiz tüccar tiplerinden önce, Istanbul gibi, her devirde ticaret yolları üzerinde bulunan bir şehirde tüccar yokmuydu? Tarihî kayıtlara göre, Bizans zamanında, Suriyeli ve Mısırlı tacirlerin, şimdiki Tahtakale civarında bulundukları anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi, Ceneviz tacirleri Galata'da, Venedik tacirleri de Istanbul'un kozmopolit çevrelerinde, birer koloni halinde, iyice yerleşmişlerdi. Bütün bunları hatırladığımız zaman, yukarıdaki soruya yeter derecede bir cevap vermiş oluruz. Böyle olmakla beraber, bahis konusu olan bu tüccar zümreleri, feodal rejimin, serbest ticarete hiç uymayan zoraki fiyat usullerinden dolayı sıkıntı içindeydiler. Bünyevî teşekkülleri itibariyle de serbest rejime bağlanmak ihtiyacındaydılar.

KAPAN VE KAPAN TACİRLERİ

1800 ve 1820 yıllarında, Istanbul'da kumaş ensafının 2750 ve kemahçı (havsız kadife) esnafının da 350 tezgâhı vardı. Bütün bu tezgâhlarda, 5000'den fazla insan çalışıyordu. 1868 yılında, yerli sanayiin ıslahı için hazırlanan bir inceleme raporunda, bu kumaş tezgâhlarından ancak, 25 tane kaldığı esefle kaydedilmektedir. Bu raporun yazıldığı devrede, Avrupa sanayiinin dokuma eşyası, bol bol ve ucuza gümrük kapılarından giriyor ve yerli imalâthaneleri tazyik ediyordu. Zamanla, bu imalâthaneler kapanıyor, bunların yerlerine, Avrupa malı satan mağazalar açılıyordu. Bu suretle, en önce Istanbul ve bunun gibi sahil şehirlerinde ticaret sür'atle gelişiyordu. Bu gelişme seyrinden evvel, piyasada iki tip tüccar vardı: Biri Avrupa tüccarı, öteki Hayriye tüccarı.

Evvelce de belirttiğimiz gibi, bu iki tüccar tipini tarif etmeden önce, **Kapan** tacirlerinden bahsetmeye ihtiyaç görüyoruz. Bu tarifi yaparken, hatıra kapan neye derler? gibi bir soru gelir. **Kapan,** Farsça büyük terazi manâsına gelmektedir. Fakat, lisanımızda, toptan mal satılan bir ticaret merkezidir. Kapanda bulunan bir terazinin tartısına, kimsenin itiraz etmesine imkân yoktur. (Halen Bal Kapanı denilen handa, eskiden kalma eşya yığınları arasında, böyle bir terazi göze çarpmaktadır). Kapan tacirleri ise, zamanın ihtiyaçları ve ölçülerine göre, pek mahduttu. 1729 yılında, Yağ Kapanında 19, Bal Kapanında 34. Un Kapanında 20 tacir bulunuyordu.

Bir iktisat tarihi yazarına göre, perakende suretiyle

alış veriş eden ve aynı zamanda küçük imalât yapan her sınıf esnafın, kendi adlarına mahsus birer çarşıları vardı. Böyle olduğu gibi, toplu olarak mal satan tüccarlar da, sattıkları malların çeşidine göre, birer kapana bağlı bulunuyorlardı. Enaf teşkilâtındaki Kethüda ve Yiğit Başı ile Ihtiyar Meclisi gibi unsurlar, aynen kapanlarda da mevcut bulunuyordu. Bu bakımdan, her iki teşkilât arasında benzerlik göze çarpmaktadır. Tacirler arasında Kethuda unvanı, uzun süre devam etmiştir. Meselâ; 1863 yılında kurulan Sanayiî Islâh Komisyonu'nda, «Tacirler Kethüdası» Fütuvvetlu Mustafa Efendi âza bulunuyordu.

Kapan tacirleri, zamanın şartlarına göre, ticarî kayıtlara bağlıydılar. Mallarını istedikleri kimseye satmak hakkını haiz değildiler. Kapanda, Istanbul Kadısının temsilcisi olan Naip, Kethüda, Ihtiyar Heyeti, getirilen malı rayiç bedel üzerinden ve tevzi esasına göre sattırırlardı. Bu satış nizamının dışında, kapandaki heyetin haberi olmaksızın, bir başkasına mal satmak yasaktı. Buna teşebbüs edenler cezaya çarpılır, gerekirse, elindeki tacirlik beratı geri alınırdı. Kapanlarda böyle olduğu gibi, Tacirhanedeki deri ve sahtiyan tacirleri de, satış hususunda aynı şartlara tâbi idiler.

GEMİ SAHİBİ TACİRLER

Kapan tacirlerinin bir kısmı da gemi sahipleriydiler. Bilindiği gibi, deniz ticaret tarihinin bir gelişme safhasında, gemi sahibi, yalnız kendi malını bir yerden bir yere taşıyan bir tüccardı. Meselâ; Rize'de Tuzcu Zadelerin Gulet tâbir edilen iki direkli büyük yelken gemileri, Rusya ile Romanya'dan, kendi hesaplarına mal getiriyorlardı. Bu suretle gemi sahibi, aynı zamanda da, tüccar vasfını haizdi. Bu bakımdan, ticaret sermayesinin gelişme tarihinde, ilk ticaret sermayedarlarının, bu gibi gemi sahipleri arasından çıktığına şüphe yoktur. Bu sermayedar armatörlerin, zamanla büyük şehirlerin piyasa merkezlerinde, daha başka sahalara yatırımlar yapan tacirler haline geldikleri görülmüştür.

Deniz ticaretinde olduğu gibi, ilk sermayedarların, kervan sahipleri arasından da çıktığı görülmüştür. Şehirler arasında yolların mevcut olmadığı, posta arabalarının işlemediği devirlerde, katır kervanları ticarî eşyanın taşınmasına hizmet ediyordu. Yolu bulunmayan dağlık bölgeler için, bu en uygun bir vasıtaydı. Buna sahip olanlar, yeni pazarlar elde etmek suretiyle ticarî başarılara ulaşmışlardı. Zira, haramiyelerin yollarda kervanları soymalarını hesaba katacak olursak bir zaman, kervan ticaretin ne kadar tehlikeli olduğunu kolayca tahmin edebiliriz. Bu gibi tehlikeler, dünyanın en ileri memleketlerinde bile mevcut bulunuyordu. Meselâ : Ingiltere'de Charles Dickens'ın «İki şehrin hikâyesi» romanında anlattığı gibi, şehirler arasında işleyen posta arabalarında, haydutlara karşı korunmak için silâhlı kimseler bulunurdu.

HAYRİYE TACİRLERİ

Tarihî kayıtlara göre, Avrupa ile aramızdakî ticarî münasebetler sistemi, daha ziyade Kırım Harbinden sonra başlamıştır. Harp yılları sırasında, İstanbul'da, kara ve deniz ulaştırma vasıtaları artmış şehirde yeni iş hanları, askerî ihtiyaçlar için kışlalar ve hastahaneler yapılmıştır. Istanbul, Müttefik Orduların ikmal merkezi olduğu için, piyasada geniş ölçüde alım satım işleri baş göstermiştir. O yıllarda, esnaf arasında bile Napolyon altınları elden ele dolaşıyordu.

Kırım Harbinden önce de, 1839 yılında, Ingiltere ve Fransa ile birer ticaret anlaşması yapılmıştır. 1840 yılında

ise, zamanın ticaret şartlarına uymak maksadıyla, Batı kanunlarından örnekler alınarak, bir Ticaret Komisyonu kurulmuştu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, 1853 yılından itibaren de, Batı ülkelerinde daha önce gelişmiş bulunan ticaret kapitalizmine intibak devresi de başlamış oluyordu.

Bu devrede, Hayriye Tacirleri, eski fonksiyonlarını yavaş yavaş kaybediyordu. Hayriye taciri kime derlerdi? İlkdefa olarak bu unvanın ne zaman kullanıldığı hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Osman Nuri Ergin, elde ettiği vesikalara göre, 1810 yılında, Istanbul Kadısının bir ilâmındaki kayda dayanarak, (6) Hayriye Taciri tâbirine tesadüf ettiğinden bahsetmektedir. Bu tacirlerin sayıları, zamanımızdaki ölçülere göre, gülünç denecek derecede azdı. Istanbul'da 40, Şam, Halep, Kıbrıs ve İzmir'de onar kişiyi geçmemek üzere Hayriye Tüccarı bulunuyordu. Bunların sayıları da Kapan Tacirleri gibi sınırlanmıştı. Bu tacirlere ait şartların ana hatlarını şu suretle özetleyebiliriz:

1) Hayriye Tacirinin Müslüman olması lâzımdır. Bu bakımdan, Hayriye Taciri demek, dindar ve dürüst bir insan olmak demektir.

2) Hayriye Tüccarı olmadan önce, bir kimsenin, insanlara karşı davranışları ve dürüstlüğü hakkında bilgi edinilmesi lâzımdı.

3) Bu incelemelerden sonra, kendisine, ticaret yapmaya yetikisi olduğuna dair berat verilirdi. Aynı zamanda, Hayriye Tüccarının yanında çalışan kimselerin durumu da incelemeye tâbi tutulurdu.

4) Hayriye Tacirlerinden biri, yanında çalıştırdığı bir kimseyi, ticaret maksadıyla bir başka şehre gönderdiği zaman, resmî mercilerden yol tezkeresi almak zorundaydı.

5) Hayriye Tacirlerinden biri öldüğü zaman, Şer'i mahkemeden başka, Ticaret Nezareti de bu gibi olaylara

(6) Mecelle-i Umur-u Belediye. Osman Nuri. Cilt: 1, Yıl: 1917.

karışmaktaydı. Ölümden sonra, dükkân mühürlenir, varislerden en büyük erkek evlâda Hayriye Tüccarı beratı devredilirdi. Fakat, büyük erkek evlâdın da buna lâyık olması şarttı.

6) Hayriye Tüccarları arasında kötü hareket edenler olursa, yerlerine dürüst ve tanınmış kimseler getirilirdi.

7) Hayriye Tacirleri, berat alırken 1200 kuruş ödemek zorundaydılar.

Bütün bunlardan anlıyoruz ki, Hayriye Taciri demek, piyasadan seçilmiş mümtaz kimselerdi. Daha ziyade, memleket içindeki maddelerin alım ve satımıyla meşgul olur, dış piyasa ile bir ilgileri bulunmazdı. Hayriye Tacirlerinin diğer tacirlerden farklı imtiyazları vardı. Bunlar, keyfî bir surette, cezaya çarpılmaz, dükkânları kapatılmazdı. Ellerindeki fermanlarda, buna ait hükümler vardı. Bundan da anlaşılıyor ki, imtiyazlı tacirlerin dışında, zamanın tacirleri resmî mercilerin kanun dışı muamelelerine maruz kalıyorlardı.

Hayriye Tacirleri, ticaretin gelişmesi için, zamanın hükümetlerine baş vurarak, tüccarın korunması üzerinde haklı olarak durmaktaydılar. Hükümet, bu gibi istekleri iyi karşılamış, bir ticaret komisyonunun kurulmasını uygun görmüştü. Bahis konusu ticaret komisyonu, Istanbul Ticaret Odası'nın kurulmasını uygun görmüştü. Bahis konusu ticaret komisyonu, Istanbul Ticaret Odasının kurulmasına kadar vazifesine devam etmiştir.

AVRUPA TÜCCARI

Hayriye Tüccarında olduğu gibi, Avrupa Tüccarı unvanının, hangi tarihten itibaren başladığını kesin olarak bilemiyoruz. 1810 ile 1820 arasındaki Istanbul Kadılığına ait sicil kayıtlarında, Avrupa Tüccarı kaydına tesadüf edilmektedir. Bu tacirler de, hazineye, 1050 kuruş ödemek

zorundaydılar. Bu gibi tacirler, mahkemeye ve resmî mercilere bir iş için çağrıldıkları zaman, kendilerine iyi davranılması, itibarlarına halel getirilmemesi hükümet tarafından ilgili mercilere bildirilmişti.

Avrupa tacirlerinin işlerine bakmak maksadıyla, Divan-ı Hümayun'dan bir nazır da, tâyin edilmişti. Her halde, bu nazır, dış ticaretin özelliklerine vakıf bir kimse olacaktı. Bu tüccar zümresinin işlerine karşı, gümrüklerde ve diğer mercilerde çıkan zorlukları önlemeye mecbur edilmişti. Esasen Hayriye Taciri gibi, zamanın şartlarına göre, bu tacirlerin de sayısı pek mahduttu.

1839 yılında, en önce İngiltere ile ve sonra da Fransa ile ticaret anlaşmaları yapıldığı zaman, ticareti tehdit eden engellerin ortadan kaldırılması, bir şart olarak kabul edilmişti. Fakat, tahditçi ve tekelci ticaretten, serbest ticarete geçiş safhası, pek uzun bir süre geçirmiştir. Pek tabiî olarak, yüzyıllarca geleneklerle örülen tahditli ticaret münasebetlerinin devam etmemesinden dolayı menfaatleri bozulacak olan, zamanın ekonomisine hâkim bir zümre vardı. Bunlar, kendilerine fermanlarla verilmiş olan imtiyazlardan istifadeye devam etmek istiyorlardı. Bu bakımdan, gelişen ticaret şartlarına karşı, ellerinden geldiği kadar mukavemet ediyorlardı.

Belirttiğimiz gibi, Avrupa ile ticaretin gelişmesinde, Kırım Harbi'nin bir dönüm noktası teşkil ettiğine, harp esnasında ve onu takip eden yıllarda, ticaretin geliştiğine şüphe yoktur. Avrupa Tüccarı sayısının bu tarihten sonra, daha çok arttığı anlaşılmaktadır. Acaba bu gelişme seyrinde ön plânda kimler vardı? Bu soruya cevap verebilmek için, O sıralarda Istanbul'da bulunan bir Fransız elçisinin intibaları üzerine durmamız gerekiyor. Elçi, bu münasebetlerden bahsederken, bir zaman, ticaret âleminde Ermenilerin, Yunan Istiklâlinden sonra da Rum'ların hâkim olduğunu belirtmektedir. Musevilerin ise, ancak perakende satış işlerinde çalıştıklarını, Türklerin de emlâk ve arazi sahibi olduklarını «Türkiye ve Tanzimat» (7) adındaki kitabında yazmaktadır.

Fikrimizce, Fransız elçisi, bu zümreleri kaba taslak bir surette bölümlere ayırmıştır. Hayriye Tüccarından ve Istanbul'u kaplayan çeşitli esnaf çarşılarındaki işlerin Türklerin elinde olduğundan bahsetmemiştir. Böyle olmakla beraber, Avrupa piyasalarıyla ticaret münasebetlerinin gelişmesinde, Hıristiyan tacirlerin ön plânda geldiği, inkâr edilemez bir gerçektir. Ithalât ve ihracat ticaretinin bu ellerde toplanmasındaki âmillerden biri ve en önemlisi, Avrupa alıcı ve satıcılarının, bu Hıristiyan tüccar zümresini, kendilerine birer ajan olarak seçmeleridir. Bundan şüphe etmemeliyiz. O zaman, memleketimizde bulunan yabancı bankalar da, bahis konusu olan zümreleri desteklemişlerdir. Bu destekleme, Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür. Meselâ: 1913 yılında, Adapazarı'nda bir yabancı banka, Türk tüccarıyla banka muamelesi yapacağı zaman, bir Hıristiyan tüccarının imzasının bulunmasını şart koşmuştur. Bu muamele, Türk tacirleri arasında reaksiyon yapmış, aralarında bir komandit şirket kurmak suretiyle, ilk defa olarak, özel sermaye ile bir banka kurmuşlardır. Netice itibariyle, yukarıda kısaca belirtilen ticarî gelişmelerin seyrinde, Avrupa Tüccarı ve Hayriye Tüccarı gibi bölümler de tarihe karışmıştır.

HANGİ TACİRLERE MÜSTEMEN DENİRDİ?

Osmanlı İmparatorluğu'nun son devirlerinde, zamanın şartlarına göre, ticaret erbabının, Hayriye ve Avrupa Tüccarı diye iki bölüme ayrıldığını izaha gayret etmiştik.

(7) Türkiye ve Tanzimat, Engelhardt. Çeviren: Ali Reşat.

Bunların dışında olmak üzere, esnafın imâl ettiği bir malı, yine esnaftan birine satarak ticaret yapan kimseler vardı. Bunlara, çok defa esnaf ve bazen de tüccar denilirdi. Bunların ticaret muameleleri ise, şehir dışını aşacak derecede geniş değildi. Evvelce de belirttiğimiz gibi, tüccar, şehirden uzak bölgelerden mal getiren ve bu malı o günün ticarî kaidelerine göre, kapanlarda satmak zorunda olan kimselere denirdi. Tarihlerin kaydettiğine göre, Istanbul'da öteden beri Hayriye ve Avrupa tüccarlarından başka bir tüccar grubu daha vardı ki, bunlara, **Müste'men** denilirdi. Bunlar, yabancı tacirlerdi. 6. ve 7. yüzyıllarda, İstanbul, dünya piyasasında önemli bir merkez haline girdiği sıralarda, buraya Mısırlı ve İranlı tacirler yerleşmişlerdi. 1082 yılından sonra da, Amalfi, Piza, Ceneviz ve Venedik tacirleri, Haliç ve Kumkapı kıyılarında, ticaret siteleri kurmuşlardı. Bu tipik Ortaçağ sitelerinin etrafı kalın duvarlarla çevrilmişti. Akşam hava karardığı zaman, sitenin demir kapıları kapanır, şehirle olan bütün ilgiler kesilirdi. Bundan sonra, özel bekçiler, siteyi korumak vazifesini üzerlerine alırlardı. Bu güçlü, kuvvetli, silâhlı bekçilere rağmen, bir siteden diğerine tecavüz edilir ve malları yağma edilirdi. Bunların arasında, bu gibi tecavüzlere karşı, mükemmel savunma tesisleri kuran site, Galata'daki Ceneviz kolonisinin sitesiydi. Bu koloni, Bizans'ın zayıf zamanlarından faydalanarak, sınırlarını genişletmiş, Vlakerna sarayında yaptığı bir anlaşma ile, kendisine yeni avantajlar sağlamıştı. Galata'daki bağımsız denecek dereceye varan Ceneviz kolonisi, bu durumunu, Istanbul'un fethine kadar devam ettirmiştir.

Osmanlı Imparatorluğu zamanında da, şehrin belirli yerlerinde, Kapitülâsyon müessesesinin gittikçe artan desteklemesi ile, yabancı tüccar kolonileri sayısı, gittikçe artıyordu. Haliç kıyılarından başka, Tahtakale'de Arap tacirleri, Bal Kapanı'nda Mısırlı tacirler yerleşmiş bulunuyordu.

17. yüzyıldan sonra, yabancı tacir sayısının arttığı anlaşılmaktadır. En önce Hollandalılar, sonra Fransız ve Ingilizler, Galata'dan başlayarak, Tophane ve Pera dedikleri Beyoğlu'na kadar yayılmışlardı. O zamana kadar, şimdiki Bankalar Caddesinde, Galata ile Pera'yı birbirinden ayıran bir kapı bulunuyordu. Bahis konusu olan sahada kurulan ticaret evleri, Ortaçağ ticaret kolonileri gibi, etrafı duvarlarla çevrili olarak, şehirden tamamiyle ayırt edilmiş teşekküller değildi. Bu tacirler, pencereleri demir kepenkli, iç içe kapıları olan büyük iş hanlarında, eskisine nisbetle daha emniyet içinde iş yapıyorlardı. Böyle olmakla beraber, bu hanların da, özel bekçileri vardı. Halen Galata'da bulunan Fransız hanı buna canlı bir misâl teşkil etmektedir.

Zaman geçtikçe, **Müste'men** tacir zümresi genişlemiş, çoğu Venedikli olmak üzere, çeşitli meslek sahipleri, Istanbul piyasasına akın etmişlerdi. Bunların arasında, eczacılar, saat ve pusula ve buna benzer gemicilik âletleri satanlar, onları tamir edenler, mimarlar ve nakkaşlar, Galata ve Beyoğlu'ndaki iş sahalarında, önemli noktalar elde etmişlerdi.

Zamanın kanunlarına göre, bu gibi müste'men zümrenin, ticaret yapacağı saha, Galata ve Beyoğlu olarak tespit edilmişti. Üçüncü Selim zamanındaki bir fermanda, bunların iş sahaları genişletilerek Bahçekapı ve Divanyolu semtlerine kadar uzatılmıştır. Bu fermanda, şapkalı, Frenk kıyafetindeki kimselerin, ancak Galata semtinde eczacılık ve tuhafiyecilik yapacakları, buna uygun hareket etmeyenlerin dükkânlarının kapatılacağı, ilgili idare adamlarına kesin olarak bildirilmiştir.

Böylece, Galata ve Beyoğlu semtleri, müste'menlere mahsus bir pazar yeri haline girmiştir. Sarraflar ile bankalar, sigorta şirketleri kambiyo ve esham borsası, vapur acentaları, burada kurulmuştu. 1830 yılından sonra, ilk bu-

harlı gemiler Tiryeste ile Galata arasında seferler yap maya başlamışlardı. Bundan önce de 1830 yılından itiba ren, ilk buharlı gemiler, Tuna üzerinden, İstanbul Lima nı'na seferler yapıyorlardı. Bu suretle, yabancı memleket lerden gelen ithalât eşyası, Galata'da toplanıyordu. Za manla, Haliç kıyılarında, şimdiki Perşembe pazarı'nd Gümrükçü Sokağı denilen yerdeki gümrük idaresi de sonradan Galata'ya geçmiştir. Netekim, 1836'da İstan bul'a gelerek hatıralarını yazan İngiliz yazarı Miss Juli Pardoe, eşyalarını burada gümrükte muayene ettirdiğin den, ve iyi muamele gördüğünden bahsetmektedir. O ta rihlerde, Perşembe Pazarı kıyılarından Tophane'ye kada olan sahil boyunda, eski gravürlerde görüldüğü üzere, sı ra sıra çardaklı kahveler vardı. Zamanla, bunların yerir iş hanları almış, «Fob ve Cif Galata» tâbirleri, ticaret li sanında yer almıştır.

SONUÇ

Tarihî kayıtlara göre, Tanzimattan önce, İstanbul'u iaşesi, zamanın feodal sistemindeki özelliklere göre, üre tim bölgelerinden zoraki usullerle sağlanmaktaydı. Tarır mahsulleri, Zahire Nezareti'nin memurları vasıtasiyle ucuz bedelle satın alınıyordu. Yukarıdaki bahislerde be lirttiğimiz gibi, kapatalist iktisadî münasebetlerin geliştiğ devrelerde, yani Tanzimatın ilânında, bu şekildeki zahir alımları gevşemiş ve serbest zahire piyasası meydana gel miştir. Bu arada, Zahire Nezareti de ortadan kaldırılmış tır. Bu gelişme devresinde, zahire mültezimlerinin fonksi yonları çözülmüş, serbest ticaret düzenine göre, tücca tabakalarının büyümesine imkân hasıl olmuştur.

Batı dünyasında, daha önce gelişen ticaret kapitaliz mi, Osmanlı İmparatorluğu Türkiye'sinde çok sonra te şekkül imkânı bulabilmiştir. Yukarıdaki bölümlerde de be lirttiğimiz gibi, dış ticaretle ilgili olan Avrupa Tüccarı, ö safa geçmiş, Hayriye Tüccarı ise, zamanla, daha sürat bir surette tarihe karışmıştır.

YAYINLANDIĞI YER: İst. Tic. Odası Mecmuası
No: 1-3, Ocak - Mart 1972

4

Türkiye'de İlk Müteşebbis Tacirler, Armatörler

I — GİRİŞ

Tüccar gemileri ve bunların sahipleri, ülkeler arasında ticaret ilişkilerinin pek gelişmediği zamanlarda bile, kendi devletleri tarafından titizlikle korunmaktaydı. Bu bakımdan, açık denizlerde giden bir gemi, bağlı olduğu ülkenin bayrağını taşıdığı için, onun bir parçası sayılmıştır. O kadar ki, iki yabancı gemi arasında bir çatışma veya birinin diğerine saldırması, iki tarafı birbirine tutuşturan savaşa meydan verirdi. 1416 yılında

Venedik donanmasının, Osmanlı bayrağını taşıyan tüccar gemilerine, bundan çok sonra Ingiltere Kraliçesi Elizabeth I. zamanında, Ispanyol savaş gemilerinin Ingiliz tüccar gemilerine saldırması, çetin savaşlara meydan vermişti. Denizcilik tarihinde buna benzer bir çok örnekler daha verebiliriz.

Sözünü ettiğimiz zamanlarda, devletler arasındaki anlaşmalar sistemi, haraçlar, ağır vergiler ve bunların dışında zoraki hediyeler vermek gibi ilkel ve kaba metodlara dayanmaktaydı. Savaş sonunda yenilen bir ülke, bütün bu ağır yüklerin altına girmek zorunda kalıyordu. Fakat bir savaş sonunda yenilmeden de, haraç vermek suretiyle büyük bir devletin koruyuculuğundan yararlanmak, onun kanatları altına sığınmak da mümkündü. Buna tipik bir örnek olarak, Osmanlı devleti ile Dubrovnik Cumhuriyeti arasındaki anlaşmayı gösterebiliriz. 1356 yılında yapılan bir anlaşmaya göre, Dubrovnik, veya diğer adıyla Raguza Cumhuriyeti, ticaret gemilerinin Osmanlı devleti sularında ve limanlarında serbest ticaret yapmasını sağlamıştı. Raguza'lılar, buna karşılık Osmanlı devletine yıllık haraç vermeyi garanti etmişlerdi. Söz konusu anlaşma ile ticaret gemilerine ne kadar önem verildiği, belirli bir surette anlaşılmaktadır.

Zamanla, ülkeler arasındaki ticaret ilişkileri genişledikçe, ticaret anlaşmaları da, yeni kalıplara girmiş, daha olumlu bir biçim almıştır. Her ülke, karşı tarafla yaptığı anlaşmada, eşit haklarla işlem yapılmasını ortaya koymak zorunda kalmıştır. Bu bakımdan, açık denizlerde giden bir geminin yolundan alıkonması, eşyasının kontrol edilmesi, gemi kaptanından zorla hediye alınması ve içindekilerin esir edilmesi gibi zorbalıklara son verilmesi sağlanmıştı. Bu anlaşmalar, yaygın bir hal almış, uluslararası deniz ticareti hukukunun temellerini meydana getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunda, tüccar gemileri devlet tarafından özel bir surette korunduğu gibi, çevresinde saygıdeğer bir kişi olarak tanınan gemi sahipleri de, Padişahın bir fermaniyle, bu gibi işleri yapmak yetkisine sahip bulunuyordu. Fermanlı tacirler, zamanının koşullarına göre, cesur ve ilk müteşebbis kişilerdi. Aşağıdaki araştırma yazımızda, bu konu üzerinde duracağız.

GEMİ SAHİBİ FERMANLI TACİRLER

GEMİCİ ESNAFI

Evliya Çelebi, yaşadığı zamana ait olmak üzere gemici esnafı hakkında (1) bize dikkate değer bilgiler vermektedir. Bunları, özet olarak aşağıya yazıyoruz.

«1635 yılında Dördüncü Murat, alay köşkünden esnaf alaylarının geçit törenini seyretmekteydi. O sırada, kasap esnafı ile gemici esnafı arasında çıkan bir tartışma büyümüş, Padişah'ın kulağına kadar gelmişti. Gemiciler, kasaplardan üstün olduklarını ileri sürerek, onlardan önce, alay köşkünün önünden geçmek istiyorlardı. Tartışmanın nedeni buydu. Gemiciler diyorlardı ki, "Pirimiz N. Nuh Nebidir. Biz gemi kaptanları, Mısır'a gidip gelerek, İstanbul'un rızkını taşımaktayız. (Buğday, mısır, pirinç gibi yiyecek maddeleri olacak.) Bundan başka, her yıl, Mekke ve Medine kapılarına yetmiş bin hacı taşıyoruz. Hizmetimiz büyüktür. Geçit töreninde kasaplardan önce geçmeliyiz." Padişah, Akdeniz kaptanlarının bu dileğini haklı bulmuştur.»

---

1) Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Cilt: I. Sayfa 551, 552. Esnafın geçit töreni bölümünden.

GEMİCİLER LONCASI

Büyük ve küçük gemi işletenler, limanlarda, iskelelerde, kıyılarda mavna ve sandal idare edenler ve bunların cümlesi, *gemici esnafı kategorisinde* yer alıyordu. Evliya Çelebi zamanında sonra, her esnafın bir loncası olduğu gibi, ekmek parasını denizden çıkaran kaptanlar ve tayfalar, büyük ve küçük gemi sahipleri (2) de bir loncaya sahip bulunuyordu. Buna dair verilen bilgide, zamanın padişahlarının, gemiciler esnafına fermanlar ve beratlar verdikleri anlaşılmaktadır. Zamanın ekonomik koşullarına göre, limanlarda, iskelelerde ve İstanbul kıyılarında mal ve insan taşımak yetkisi, bu esnafa verilmişti. Bundan başka, uzak ve yakın bölgelerden, ihtiyaç maddelerini getirmek, kaptanlara toplu bir surette sattırmak, bu loncaya verilmiş bir yetkiydi. O zamanlar, gedik ve tekelcilik usulleri sayesinde bu işleri yürütmek, kabil olmuştu. Istanbul limanındaki bu çeşit esnafın çoğu da Inebolu, Abana, ve Evrenya gibi, Istanbul'a yakın yerlerden göç etmiş kimselerdi.

II — KAPAN TACİRLERİ

1791 yılında Istanbul kadısının bir ilâmından, deniz esnafının arasında büyüyen gemi sahiplerinin, bu sınırları aşarak (3) tüccar seviyesine vardıkları anlaşılmaktadır. Kapan tacirleri arasında bulunan bazı kişiler, aynı zamanda gemi sahibiydiler. Bu konuda daha ziyade aydınlığa kavuşabilmek için, söz konusu bu belgeyi, şu suretle

---

2) «Bizde Mavnalar ve Mavnacılık, Mazisi, Hali, ve İstikbali» İstanbul Mavnacılar esnafı cemiyetinin 1925 yılında, Ahmet İhsan basımevinde basılan raporundan.

3) Mecelle-i Umur-u, Belediye, Cild : I Yıl : 1917 Belediye Mektubçusu Osman Nuri Beyin, İstanbul kadılığı arşivlerinden aktardığı belgelerden.

açıklayabiliriz: O zamanlar, Istanbul'un besi ihtiyacı, en ziyade Eflak ve Buğdan eyaletlerinden sağlanmaktaydı. Buralardan toptan zahire alacak ve Istanbul'a getirecek olan tacirlerden, şu özellikler aranmaktaydı:

1) Eflak ve Buğdan eyaletlerinden zahire alacak olan tüccar taifesinin, bu görevi yapmaya yetkili olduklarına dair birer beratları olacaktır. Bu beratlar, Padişah'ın bir fermaniyle elde edilebilirdi.

2) Zahire tacirleri, bu beratı, gittikleri yerlerde, Eflak ve Buğdan voyvodalarına göstereceklerdir. Voyvoda ise, tüccarın zahire alacağı yerlerdeki ilgili memurlara gösterilmek üzere, kendisine ayrıca bir tezkere verecektir.

3) Zahire tacirleri, gittikleri yerlerden, günün piyasa rayicine göre, peşin para ile mal alacaklardır.

4) Tacirler, piyasa yerlerinde kimsenin evlâd ve iyaline, ürününe el uzatmayacak, onları gücendirmeyecek, kimseye parasız iş gördürmeyecek ve bir şikâyete meydan vermeyecektir.

5) Bütün bu emir ve kurallara uymayanlar, bir daha bu gibi pazarlara gönderilmeyecek ve tacirlik beratı, ellerinden alınacaktır.

6) Pazarlarda ve iskele başlarında satın alınan mallar yollarda, daha yüksek bir fiyatla başka bir yere satılmayacaktır. Bu gibi mallar, hiçbir yere uğramadan, doğrudan doğruya Istanbul'a getirilecek, Unkapanı'nda kapan naibinin kontrolü altında, satışa çıkarılacaktır.

7) Fermanlı kapan tacirlerinin birbirine kefil olmaları şarttır. Bunun dışında, kapan naibi ayrıca, zahire tacirlerinin kefaletini üzerine alacaktır.

8) Kapan tacirleri ile, aynı zamanda gemi sahipleri olan kişilerin ortakları, kapan naipliği defterine tescil edilmiş olacaktır. Bunların da, kapan tacirleri gibi, güvenilir kişilerden olması, şarttır.

YAĞ VE BAL KAPANLARI

Unkapanı'nda buğday ve un satışları yapılmaktaydı. Uzak ve yakın ülkelerden getirilen buğdaylar, naibin ve esnaf kâhyalarının kontrolü altında, saray ve konaklar ihtiyacıyla, halk ihtiyacına göre dağıtılır ve satılırdı. Unkapanı'ndaki tacirlerin (4) sayısı da, 20'den fazla değildi. Yağ Kapanı'nda ise, 19 tacir bulunuyordu. Bu kapanda. Kırım'dan, Varna'dan sade yağlar, Romanya'dan don yağı getirilerek satılıyordu. Akdeniz kıyılarından ve adalarından getirilen zeytin yağları bu kapanda işlem görmekteydi. Bugün, yarı harap bir halde bulunan Balkapanı'na gelince: 1729 yılında bu kapanda 34 tacirin iş yaptığı, yukarıda söz konusu olan ilâmda görülmektedir. Bizans zamanında da mevcut olan Balkapanı hanında, çeşitli yiyecek maddeleri satılmaktaydı. Bu kapanın dışında, cami avlularında, perakende olarak Venedik'ten getirilen kalay, kurşun, nişadır gibi yabancı maddelerin satılması da, Tahtakale ve civarını, İstanbul'un en işlek bir piyasa merkezi haline getirmişti.

NAİPLERİN GÖREVLERİ

İstanbul'un fethinden 1854 yılına kadar, İstanbul kadılarının kazai yetkilerinden başka, şehrin idaresiyle de meşgul olmak üzere, ayrıca fonksiyonları vardı. Bu bakımdan, İstanbul kadısı, Galata kadısı, kendi çevreleri içinde, çarşı ve pazarlarda, fiyat ve kalite kontrolü yapan, fiyatları tayin ve ilân eden yetkili kişilerdi. Yukarıda sözünü ettiğimiz kapan naipleri, kadıların yerini tutan görevli ve yetkili kimselerdi. Bu suretle, kapan naibi, kadılık adına, kapandaki işlemleri, kontrolü altına almıştı.

Naiplerden biri, kapanlarda belirtilen fiyatlar dışında piyasada mal satılmasına göz yumduğu için, görevinden çıkarılmıştı. Bu bakımdan, halkın rızkına mâni olmak. hakkını yemek, büyük bir suç sayılıyordu. İstanbul kadılığı, herhangi bir pahalılığa meydan vermemek için, söz konusu kapanları, sıkı bir surette, göz altında bulunduruyordu. Böyle iken (5) Üçüncü Selim zamanında. Salih Molla adındaki bir hububat nazırı (tahıl bakanı), el altından piyasaya buğday sattırdığı için, Konya'ya sürgün edilmişti. Aynı zamanda, mollalık rütbesi de, üzerinden kaldırılmıştı. Bu sıkı ve zoraki fiyat metodlarının yürütülmesine karşılık, zaman zaman yolsuzluklar olduğuna dair, vak'a nüvis tarihlerinde, bilgilere rastlayabilir.

4) Aynı kaynaktan.

III — İLK ARMATÖRLER

Türkiye deniz ticareti tarihinde, ilk armatörler, yukarıda kendilerinden söz ettiğimiz gemi sahibi kapan tüccarlarından ibaret değildi. Zamanın ticarî koşullarından yararlanarak, açık denizlerde gemi işleten cesur armatörlere de rastlamak kabildir. Bunların merkezlerinden biri, hinterlandında zengin ormanları olması itibariyle, gemi yapımına en elverişli olan yer, Bartın limanıydı. Bu tezgâhlarda yapılan büyük yelken gemileri, en uzak denizlerde bile, seferler yapmaktaydı. Bundan başka, Sinop'ta da, donanmaya ait olmak üzere bir tersane bulunuyordu. Trabzon ilinde, Sürmene ile Of arasında, Sargona denilen köyde, (şimdiki adı, Tersane Köyü), iki direkli yelken gemileri yapılıyordu. Yerel bir deyimle, bu büyük yelken gemilerine, gulet denilmektedir.

Kıyı şehirlerinde bir tüccarın zenginliği hakkında bir fikir vermek için, gulet sahibi olduğunu söylemek yeterli idi. Rize'de bulunan Tuzcuzadelerin guletleri, Rusya ve Romanya limanlarından, Doğu Karadeniz kıyılarına buğday, mısır ve şeker taşımaktaydı. Bunun dışında, Rize'de,

5) Cevdet Paşa tarihi. Cild : I. Sayfa : 45.

IV — ESKİ VE YENİ ARMATÖRLER

Yelken gemileri işletmeciliği de, esnaf loncaları, yerli sanayi gibi kuruluşların ekonomik çöküntüsünün çevresine girmiş bulunuyordu. Bilindiği gibi, gün geçtikçe, yelken gemilerinin yerlerini, buharla işleyen gemiler almaktaydı. İstanbul limanına da, tersaneye ait olmak üzere, ilk buharlı gemi, (o zamanki deyimle buğu gemisi). 1827 yılında İstanbul'a gelmiş, Haliç limanında demir atmıştı. Bu tarihten sonra, yabancı firmalara ait buharla işleyen tüccar gemileri, yelkenli gemiler arasında göze pek garip görünüyordu. Buhar gemilerinin işlemesine rağmen, uzun süre, yelkenli gemiler, kum, çakıl taşı, kiremit, mermer gibi ağır eşyayı daha ucuza, uzak mesafelere kadar taşımaktaydı. Bu suretle yelken gemileri, buhar kuvveti karşısında ucuzca fakat uzun zamanda eşya taşıyan araçlar olarak, mevcudiyetini sürdürebilmişti. Fakat ne de olsa, bu gemilerin sahipleri, eskisi gibi devletler tarafından korunmadığı gibi, fermanlı ve beratlı imtiyazlı kişiler olmaktan çıkmışlardı. Eski itibarları kalmamıştı. Yelken gemiciliği de, yukarıda değindiğimiz gibi, çöküntü dönemine girmiş, devletten sağladığı avantajları tamamiyle kaybetmişti.

TİCARET ODASINDA BİR TOPLANTI :

Deniz ticaretindeki bu gerileme, gemi sahiplerinin ve kaptanlarının şikâyetlerine vesile olmuş, yeni kurulan İstanbul Ticaret Odası da, bu problemleri çözme yollarını aramıştır. Eski ve yeni kaptanların, armatörlerin (7) katıldığı bir toplantıda, problem ortaya konulmuştur. Bu toplantıda söz alan Mustafa Kaptan, şu noktalar üzerinde durmuştur: «Tüccar gemileri, devlete ait zahire, kömür, tuz taşıma işlerini üzerine almıştı. Bu suretle, devlet bize iş vermiş oluyordu. Son zamanlarda bu imtiyazlardan ve bu korunmalardan mahrum olduğumuz için, gemilerimiz de, olduğu yerde kalmış ve ilerlemez bir hale gelmiştir.»

7) 50 Yıllık Oda hayatı. Yıl: 1932. İstanbul Ticaret Odası yayınlarından. Yazan: Ticaret Odası Tetkik Müdürü Hakkı Nezihi.

Toplantıda bulunan yabancı bir armatör, Sivastopulo, Mustafa Kaptana verdiği cevapta: «Söz konusu olan eşyanın taşınması, yalnız yerli gemilere verilen bir hak değildir. Bu yolda kanun ve nizam mevcut değilse, bu şikâyete yer vermemek gerekir.» demiştir. Üyelerden Apik Efendi söz alarak:

«Mademki Osmanlı bayrağını taşıyan gemiler, savaş zamanında devletin elinde bulunmaktadır. Bu bakımdan, gemilerimizi korumak ve onlara avantajlar sağlamak zorundayız.» diyerek, bu konuya son vermiştir.

TÜCCAR GEMİLERİNİ BASKI ALTINDA BULUNDURAN NEDENLER :

Toplantıda bulunan armatörlerden Hacı Ali efendi, Türk gemiciliğinin gerilemesindeki nedenleri şu suretle açıklamıştır:

1) Liman ve fener idarelerinin almakta oldukları rüsum fazladır. Gemi sahipleri, bu resimlerin baskısı altında bulunmaktadır.

2) Yabancı ülkelerdeki konsoloslarımız, bizlerden, nizam haricinde resim almaktadır. Bunlar da masraflarımızı arttırmaktadır.

3) Gemi sahiplerinin tayfalarda olan alacaklarının, liman idarelerince tahsiline gidilmemesi, bizleri zor bir duruma sokmaktadır. Ayrıca liman idareleri, Türk gemilerinden sık sık para cezası aldığı halde, yabancı gemilere kolaylıklar göstermektedir.

ORMAN İDARESİNDEN ŞİKÂYETLER :

Deniz ticaretinin ilerlemesi için yapılan ayrı bir toplantıda, eski armatörlerden Hacı Ali efendi ve Mustafa Kaptan söz alarak, yelken gemilerinin yaşamasını sağlayacak tedbirlerden söz etmişlerdir. Her iki eski armatör, orman idaresinin gemi tezgâhlarına ve armatörlere, eskisi gibi kolaylıklar göstermediğinden dolayı, şikâyette bulunmuşlardır. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu'nda, orman eminleri, (ormanların bakımlarına ve idaresine bakan en yüksek makam) öncelikle maden ocaklarına ve gemi tezgâhlarına (8) gereken malzemeyi sağlamaktaydı. Zira, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerindeki madenler, odun veya ağaç kömürü ile yakılan fırınlarda eritilmekteydi. Demir, kurşun ve bakır madenleri, savunma bakımından önemli oldukları gibi, gemi tezgâhları da, aynı derecede, orman idarelerince göz önünde tutulmaktaydı. Yeni gemiler yapmak, elde bulunanları onarmak için, keresteye ihtiyaç vardı.

DENİZ TİCARET OKULU :

Deniz ticaretinin gelişmesi için, bilgili kaptanlar yetiştirmek ihtiyacıyla, bir okul açılması da, Ticaret Odası müzakerelerine bir konu teşkil etmiştir. Yelken gemisi kaptanları, hiçbir teknik öğrenim döneminden geçmiş kişiler değildi. Bunlara «Reis» denilmekteydi. Buharlı gemileri işletmek için, bilgili kaptanlara ve makinistlere ihtiyaç hasıl olmuştu. İstanbul Ticaret Odası bu ihtiyacı göz önünde tutarak, böyle bir okulun, açılması için, Ticaret Nezareti nezdinde, teşebbüslere girişmiştir. Deniz Ticaret Okulu meselesi, Ticaret Odası ile, Nezaret (bakanlık) arasında uzun yazışmalara vesile olmuş ve olumlu

---

8) Aynı kaynaktan.

bir sonuç elde edilememiştir. En sonunda, Hamit Nacı adında müteeşbbis bir aydın, Üsküdar'da özel olarak, Deniz Ticaret Okulu kurmuştur.

YABANCI TİCARET GEMİLERİ :

Bir yandan Ticaret Odası toplantısında deniz ticaretinin gelişmesi için hâlâ Orman idaresinden medet umulurken, öte yandan, Türkiye limanlarını, yabancı gemiler doldurmaktaydı. O yıllarda, gemi trafiği süratli bir surette artış göstermekteydi. Öyle ki, 1900 yılında İstanbul limanına gelen ve giden gemilerin sayısı 14.391 iken, bunun miktarı, 1910 yılında, 21.331 olmuştur. Bu ilerlemelere paralel olarak, yeni doğan ihtiyaçlara göre, rıhtımlar yapmak, depolar kurmak, buhar makinesiyle işleyen araçlarla yükleme ve boşaltma işlerini sağlamak gibi tesisler, kısa bir zaman içinde, Galata semtini, tanınmayacak bir biçime sokmuştu. Böylece, bu iş yerleri, gümrükten mal çeken tacirler, komisyoncular, iş adamları, sigortacılarla, bir arı kovanı gibi dolup boşanıyordu.

Artık o eski Galata'ya ait gravürlerde görülen deniz kıyısındaki kahvehaneler, buralarda rahat oturarak yelkenli gemileri ve sakin bir denizi seyreden tipler de, ortadan kalkmış, cümlesi tarihe karışmıştı.

SONUÇ

Şimdiye kadar yazdıklarımızı bir daha gözden geçirmek suretiyle, şöyle bir sonuca varabiliyoruz.

Eldeki belgelerden anlaşılıyor ki,Türkiye deniz ticareti, en ziyade 1880 ile 1910 yılları arasında çok gerilemiş bulunuyordu. Bu dönemde, yalnız devlet elinde işletilen, sık sık yabancı uzmanların ıslahat raporları ve tavsiyeleriyle düzeltilen, İdarei Mahsusa adında bir vapurculuk işletmesi vardı. Söz konusu işletme, bugünkü Denizcilik Bankası'nın çekirdeğini meydana getirmekte-

dir. Bu idarenin dışında, özel sermayeyle kurulmuş iki vapurculuk şirketi vardı: Bunlardan biri, yalnız İstanbul'da, Boğaziçi kıyılarına yolcu taşıyan Şirket-i Hayriye, diğeri de, İzmir'e yakın yerlere yolcu ve yük taşıyan Hamidiye vapurculuk şirketiydi.

1908 meşrutiyet devriminde, deniz ticaretine ayrıca bir önem verilmekteydi. Bu dönemde milli ekonomi akımları filizlenmiş, zamanın iktidar partisi (İttihat ve Terakki) halkı anonim şirketler kurmaya teşvik etmişti. Bu yolda yapılan kampanya olumlu bir sonuç vermiş olacak ki, halka satılan hisse senetleriyle hayli para toplanmış, bununla «İttihat Seyr-i Sefain Şirketi» kurulmuştu. İlk vapur İngiltere tezgâhlarına sipariş edilmişti. Fakat araya I. Dünya Savaşı girdiği için, vapuru teslim almak mümkün olmadığı gibi, vapurculuk işletmesi de, o günün koşulları karşısında iş yapamaz hale gelmişti. Böylece, halkın katıldığı vapurculuk teşebbüsü suya düşmüş, hisse senetleri sıfıra inmişti.

Meşrutiyet yıllarında yerli tacirlere ait olmak üzere, tek tük küçük tonajda buharlı gemilere rastlanıyordu. Bunların arasında, Gümüşyan Kumpanyası'nın birkaç gemisi bulunuyordu. Fakat Türk bandırasını taşıyan gemilerin sayısı az olmakla beraber, bunlar, 1'inci Dünya Savaşı sırasında, Zonguldak ile İstanbul arasında kömür taşımak suretiyle, büyük hizmetler görmüşlerdi. Ayrıca, diğer tüccar gemileri de, askeri hizmetlerde çalıştırılmıştı.

Bütün çabalara rağmen, Türk armatörlüğü, Meşrutiyet yıllarında çeşitli nedenlerle, bir türlü gelişememişti. Ancak, Cumhuriyet devrinde, kabotaj hakkından da yararlanarak, kendisine bir gelişme yolu bulmuştur.

YAYINLANDIĞI YER: İst. Tic. Odası Mecmuası
No : 3 - 4, Mart - Nisan 1969

5

Türkiye Tarihinde Sarraflar ve Borsalar

GİRİŞ

İktisat tarihi bize, sandıkların eski bir maziye sahip olduğunu bildiriyor. Bu müesseselerin hangi şartların tesiriyle meydana geldiğini, kısaca olsun belirtmekte fayda görüyoruz.

Ortaçağda ve onun kalıntılarının sürüp gittiği zamanlarda, sarrafların, halkın beğenmediği ve çok defa da, nefret edilen tipler olduğu anlaşılmaktadır. Zira yüksek faizle para işletenler, birçok ailelerin çökmesine sebep olmuş,

bu yüzden şiddetli reaksiyonlara bile tesadüf edilmiştir. Meselâ: 15'inci yüzyılın ortalarına doğru, İtalya'da papazların bu işe müdahale ettiği, halkı ve esnafı kollamak için tedbirler aldığı anlaşılmaktadır. Bu tedbirlerin başlıcasını, halka ehven faizle borç para veren sandıklar teşkil etmiştir. Diğer tedbirler ise, faiz hadlerinin indirilmesi yolunda, hükümetler nezdinde teşebbüse girişmekten ibaret kalıyordu.

İtalya'da olduğu gibi, bahis konusu yıllarda, Almanya, Fransa, ve birçok yerlerde Şefkat Sandığı, Şefkat Kutusu adları altında müesseseler kurulmuştu. Bu sandıklar, şekil itibarıyle bir bankaya, aynı zamanda da bir hayır müessesesine benziyorlardı. Zira hayır sahipleri, vasiyetnamelerinde bu müesseselere para vakfederek, bunun kârıyla, hayır işlerine yardım edilmesini şart koşuyorlardı. Bu bakımdan, bazı sandıklarda, hayır müessesesi karekteri göze çarpmaktadır. Öte yandan halk ve esnaf da değerli bir malını sandıkta ipotek ederek, ehven faizle para almaya imkân bulabiliyordu. Bu bakımdan, sandıkların bankalar kadar, yurt ölçüsünde veya bunun dışında gelişmesine imkân görülemezdi. Bunlar kendi çevreleri içinde kalabilen küçük kredi müesseseleri olmaktan ileri gidememişlerdir.

Yukarıda bahsettiğimiz sandıkların kredi mekanizmasının, para ihtikârına karşı ne dereceye kadar başarı gösterdiğini bilemiyoruz. Her halde, bir nispet dahilinde olsa bile, sarraflarla rakabet edebiliyordu. Hiç şüphe yok ki meseleyi para ekonomisinin genişlemesiyle ve kredi müesseselerinin çoğalması ve bunun meydana getirdiği rekabet kanunları halletmiş bulunuyordu.

BİZDEKİ SANDIKLAR

1864 yılında Tuna Valisi bulunan Mithat Paşa, köylüyü tefecilerin elinden kurtarmak amacıyla, MEMLEKET SANDIĞI adı altında bir kredi müessesesi kurdurmuştu. Sandığın sermayesi şu suretle teşekkül etmişti: Üretici köylü, ekim yaptığı arazinin yarım dönümünden elde edilecek mahsulü, ihtiyar heyeti eliyle sattıracak ve parayı sandığa teslim edecekti. Sandık da bu fondan, ihtiyacı olan köylülere borç para verecekti. Sandığın kontrolü, kaymakamlığın başkanlığında bir idare kurulu tarafından yapılmaktaydı. Bahis konusu olan bu müesseseler, Tuna vilâyetinden başka diğer illerde de kurulmuş, fakat çiftçiye verilen borç paraların çoğu tahsil edilememiştir. Bu durum karşısında, MEMLEKET SANDIKLARI'nda yeni bir reform yapılmış, 1880 yılında bunların adı, MENAFİ SANDIKLARI'na çevrilmiştir. Bu suretle yenileştirilen bu müesseseye, sermaye olarak âşar (tarım mahsullerinden alınan vergi) gelirinin onda biri, hükümet eliyle verilmiştir. Bu mekanizma da beklendiği kadar iyi işleyememiş, 1888 yılında bu kurumlar, Ziraat Bankası haline getirilmiştir.

Halkı tefecilere karşı korumak maksadıyla, Mithat Paşa tarafından, Tuna ilinin merkezi olan Rusçuk'ta 1866 yılında EMNİYET SANDIĞI kurulmuştu. Burada görülen başarıdan bir yıl sonra, İstanbul'da da halkı tasarrufa alıştırmak, değerli eşyalar karşılığında halka borç para vermek amacıyla, EMNİYET SANDIĞI tesis edilmişti. (1) Bir süre sonra, sandığın para sıkıntısına düştüğü, mevduat sahiplerinin, bu sıkıntıyı hisseder etmez paralarını geri istemeleri, bir paniğe sebebiyet vermişti. Bunun nedenleri araştırıldığı zaman, saray mensuplarının, sandığa karşı borçlarını ödemedikleri ve ipotek ettikleri mücevherleri, nüfuzlarına güvenerek geri aldıkları ileri sürülmektedir. Bu

(1) Borsa Rehberi. İstanbul Kambiyo ve Esham, Tahvilât Borsası yayınlarından, Yıl: 1928, Sayfa: 620. «Emniyet Sandığı» yazısının, Türkiye Ziraat Bankası Umum Müdürü Şükrü Bey tarafından yazıldığına dair bir nota tesadüf edilmiştir.

suretle, 1895 yılında başlayan bu kriz 12 yıl kadar sürmüştü. En sonunda yani 1907 yılında, Ziraat Bankası işe el koyarak Emniyet Sandığı'na kredi açmış, sandık idaresinde de reformlar yapmıştır. (Halen Emniyet Sandığı, *halk bankası karakterini muhafaza ederek*, son yıllarda, yeni şubeler açmak suretiyle, 100'üncü yılını idrak etmiştir.)

Yukarıda bahis konusu ettiğimiz kredi müesseseleri, tefeciliği ancak nispi bir suretle önlemeye imkân bulabilmişti. *Daha fazlası da olmazdı.* Bu kurumlardan önce de, Mustafa Reşit Paşa zamanında idari tedbirler alınmıştı. Namık Kemal, (2) bu konudan bahsederken, bu tedbirlerin bir fayda sağlamadığını, «Ziraatimiz» başlıklı bir yazısında belirtmektedir. İdarî tedbirin niteliği şundan ibaret: Murabahacılarla, borçlular arasındaki dâvalar, resmî mercilere aksettiği zaman, yılda % 12 den fazla faiz alınmaması, bir usul ve kaide olarak ortaya konulmuştu. Fakat borçlu, murabahacılardan başka, bir kaynak bulamadığı için, hükümete şikâyet etmeye cesaret edemiyordu. Bu hareketi mazur görmek lâzımdır.

Sermaye piyasasının teşekkül etmediği ve tarım kooperatiflerinin bir ağ gibi, üretim bölgelerini kaplamadığı bir ülkede, kredi sahasındaki bu boşluğa, tefeciler pek cesurane bir surette yayılmış bulunuyorlardı. Bunların büyük şehirlerdeki sarraflarla da ilgileri olduğuna şüphe etmemeliyiz. Zira köy tefecileri, mahsulün idrakinden çok önce, piyasa merkezlerindeki bu kaynaklardan, köylüye avans olarak verirler, tarım ürünleri elde edildikten sonra, verilen parayı daha yüksek faizle geri alırlardı. Bu suretle, yılın belirli zamanlarında, köyle şehir arasında sermayenin dalgalar halinde gidip gelmesi, ve bundan hasıl olan kârlar, piyasa merkezlerinde toplanıyordu.

(2) Namık Kemal Beyin, 20 Nisan 1892 yılında İbret Gazetesi'ndeki makalesi.

Araştırma yazımızın aşağıdaki bölümlerinde, bu konuları, belirtmeye çalışacağız.

I — GALATA SARRAFLARI

Evliya Çelebi, Dördüncü Murad'ın önünde yapılan geçit resmini anlatırken, sarraflardan bahsetmiyor (3). Halbuki, *geçit resmine katılan esnaf alayları* arasında, meddahlar, hafızlar, şairler, hanendeler, hatta cellatlar bile bulunuyordu. Öyle anlaşılıyor ki, Evliya Çelebi zamanında sarraflar, geçit resmine girebilecek derecede önemli bir varlık teşkil etmiyordu. Böyle olduğuna göre, bahis konusu devirde, sarrafların mevcut olmadığına dair bir hükme varacak değiliz. Zira, sarraf, her devirde sayısı ve yapacağı işler az olmakla beraber, yine mevcut bulunuyordu. Fakat, yukarıda belirttiğimiz gibi, bunlar, halkın beğendiği kimseler değildi. Meselâ: Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Lütfi Paşa (4), bir eserinde, sarraflardan nefretle bahseder. Bir devlet adamının sarraflar hakkındaki bu görüşü, üzerinde dikkatle durulacak bir meseledir. Her halde, hazinenin çeşitli gelir kaynaklarıyla, altın ve gümüşlerle dolu olduğu bir devirde, sarraflara hiçbir suretle itibar etmeye ihtiyaç görülmemişti. Fakat bu *görüşün ne kadar uzun sürdüğü hakkında hatıra gelen bir soruya cevap vermek için*, sarraflık müessesesinin zamanla nasıl değişiklikler geçirdiğine göz gezdirmek zorundayız.

(3) Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt: 1, Esnafın geçit resmine ait bahisler.

(4) Âsafname, Lütfü Paşa. İstanbul Amedi matbaası baskısı, Yıl: 1910.

PARA EKONOMİSİ:

Hiç şüphe yok ki, zamanla tımar ve zeamet sisteminin çöküşü, para ekonomisinin feodal ekonomi ve hakim olduğu bir devirde, sarrafların da fonksiyonları artmış bulunuyordu. Artık sarrafların bir kısmı, bugünkü iktisadi şartlardan yararlanarak sivrilmiş, devlet hazinesiyle aralarında bir köprü kurulmuştu. Bu bakımdan sarrafları, bölümlere ayırmak kabil olmaktadır. Eski bir maliyeci ve tarihçi olan bir yazar, sarrafları iki bölüme ayırmıştır: (5)

1) Hazine sarrafları: **Bunlar, devlet hazinesince itibar sahibi olarak kabul edilmiş kimselerdir. Hazine sarrafı olmak, çeşitli formalitelere bağlı bulunuyordu.**

a) Hazine sarrafı hakkında inceden inceye tahkikat yapılır, sonunda bu göreve elverişli olduğu anlaşılınca, ismi ve adresi, hazinedeki bu işlere ait defterde tescil edilirdi.

b) Hazine sarrafı öldüğü zaman, yerine bu görevi yapabilecek olan oğlu hakkında da tahkikat yapılırdı. Veyahut, oğlu hakkındaki tahkikat iyi bir sonuç vermezse ve oğlu bulunmazsa, yerine mirasçılarından biri geçebilir, eline bir belge verilirdi.

c) Tarihlerin de kaydettiği gibi, Tanzimattan önce, vergilerin tahsili, iltizam usülüyle yapılmaktaydı. Bir mültezim, herhangi bir gelir kaynağını açık arttırma suretiyle taahhüt edilen bir bedel karşılığı, kendi eline alır ve gelir fazlasını da kâr olarak, kendi hesabına geçirebilirdi. Bu, işin tatlı tarafıydı. Fakat mültezimlik mutlak olarak kârlı bir müessese değildi. Tahminlerin dışında mahsul noksan olursa, mültezim, devlete karşı taahhüdünü yerine getirmeye imkân bulamazdı. Bu gibi hallerde birçok zengin mültezimlerin iflas ettikler görülmüştü. Fakat, bu durumdan, hazine de aynı derecede ziyan etmiş bulunuyordu.

Bütün bu tehlikeleri önlemek için, bir mültezimin, hazine tarafından bir senet alması şarttı. Bu suretle hazine, gerektiği zaman mültezimden önce, hazine sarrafıyle karşı karşıya gelir, mültezimin taahhüt ettiği miktarı sarraftan alabilirdi. Bu bakımdan, hazine sarrafları, ekonomik mukadderatını tarım mahsullerine bağlayan bir memlekette, oldukça büyük bir riski göze almış bulunuyordu. (*)

d) Bu riski önlemek için, hazine sarraflarına bazı avantajlar sağlanmıştır. İltizam işlerinden hasıl olacak gelirin ölçüsüne göre, mültezime bir pay verilmesi gibi... Bu pay nispeti, zaman zaman değişmişti. Mesela 100 bin kuruştan, 200 bin kuruşa kadar olan bir iltizam işinden, hazine sarrafına 350 kuruş pay verilmiştir. Fakat bu nispet, şartlara göre, o zamanki devlet adamlarının tutumlarına göre, yükselebilirdi.

e) Mültezimle sarraf arasında bu meselelerden dolayı çıkan anlaşmazlıkların, şer'i mahkemelerde görülmesine imkân olmadığı için, işin özelliği itibariyle ayrı bir mahkemede bakılmasına ihtiyaç hasıl olmuştu. Netekim. 1840 yılında, bu gibi anlaşmazlıkları çözmek için, maliye nezaretinde, Muhasebe Meclisi kurulmuştu. Aynı yıllarda, ticaret davaları da Ticaret Nezaretine bağlı ticaret mahkemesinde görülürdü. Bu mahkemede, üyeleri arasında, tanınmış, tacirlerde de bulunuyordu.

2) Köşebaşı sarrafları: Hazine sarraflarının dışında kalan sarrafların sayısı ise, daha çoktu. Bunlar hiç bir formaliteye bağlı olmamak üzere, Galata'dan başka, şehrin belli başlı semtlerine yerleşmiş bulunuyorlardı. Bun-

(5) Defter-i Muktesit, Cilt: 1. Yıl: 1890. Meclis-i, Maliye âzasından Süleyman Sudi.

(*) Zamanın zenginlerinden olan Cezayirli Mıgırdıç efendi, bir iltizam işinden dolayı hazine taahhüdünü yerine getirememiş, iflâs etmiş. Hazine bunun emlakine haciz koymuştu.

lara Köşebaşı Sarrafları denirdi. Bu tipleri de ikiye ayırmak, çok yerinde olur. Şöyle ki:

a) Doğrudan doğruya sarraflık yapan iş adamları: Bunlar, madeni para ile kâğıt para arasındaki değiş tokuş işlerinden dolayı faydalanmak yollarını kendileri için başlıca bir konu olarak kabul etmişlerdi. Bundan başka, senet kırmak, tahvil alıp satmak ve spekülatif münasebetlerden yararlanmak, kıymetli taşlar karşılığında borç para vermek, sarrafların işleri arasında yer almıştı. Bundan başka, yabancı para ile yerli parayı değiştirerek, arada «Sarrafiye» adı altında bir ücret almaktaydılar. Yerli parayı da bozmak bir tarifeye tabiydi. Meselâ: 1900 yılında, Bursa bölgesinde bisikletle gezinti yapan (6) bir yazar 5 kuruşu bozdurmak için, sarrafa 10 para sarrafiye verdiğini yazar. Bahis konusu köyde yumurtanın beşi 1 kuruş olduğuna göre, 10 para tutan sarrafiye o zamanki rayice göre, hiç de küçümsenecek bir para değildi.

b) Hem kuyumculuk, hem de sarraflık yapan kimseler ise, şehrin belli başlı ticaret semtlerinde, küçük bir dükkân içinde de iş görebiliyorlardı. Bunların vitrinlerinde, kıymetli taşlar, ziynet altınları, yerli ve yabancı altın ve gümüş kâğıt paralar, müşterinin görebileceği şekilde teşhir edilirdi.

II — SARRAFLIK MÜESSESESİNİN GELİŞMESİ

Dış ticaret ilişkilerinin gelişmesi, sarraflık müessesesinin büyümesine elverişli şartları hazırlamıştır. Bu büyüme safhalarında, bir kısım sarrafların, bankerlik seviyesine çıktığı da görülmüştür. Fakat, bu tip sarrafların ve bankerlerin bulunduğu iş çevresi, kozmopolit unsurlarla da

(6) Velospitle Bir Cevelan. Yıl : 1900. Ahmet Tevfik.

dolmuş bulunuyordu. Bu piyasada da, kısa bir süre içinde, dev adımlarıyla, iki koldan değişme göstermiştir:

1) Sarraflıktan bankerlik seviyesine geçen tipler: Bunlar, zamanına göre, tek başına banka işlemleri de yapmakta ve devlet hazinesiyle mali meselelere dair anlaşmalar yapmaktaydılar. Buna ait tipik bir misal verebiliriz. 1840 yılında, devletin mali itibarını artırmak için, hazineyi destekleyen bir finansman kaynağına ihtiyaç görülmüştü. Bir devlet bankası görevlerini üzerine alabilecek olan bir banka, paranın istikrarının da sağlanmasına yardım edecekti. Zamanın devlet adamları, bu ihtiyacı duymuşlar, ve bir finansman kaynağı aramak zarureti karşısında kalmışlardır.

O sırada, Galata piyasasında bulunan yabancı bankerler arasında, İtalyan ve Fransız bankalarıyla münasebetleri bulunan Banker Baltazzi, diğeri de Aleon adında bir Fransız bankeri idi. Hükümetle bankerler arasında yapılan müzakereler sonucunda, bir anlaşmaya varılmıştı. Her iki banker, hazineye, yabancı para olmak şartıyla, borç para verecekti. Hazine ise, yılda 2 milyon kuruş vermek suretiyle borcunu ödemiş olacaktı. (O zaman para birimi, kuruş sistemine dayanıyordu.)

1847 yılında, bahis konusu anlaşma yenileneceği sırada, yerli parayı korumak için, finansman kaynağının bir banka müessesesince işletilmesi konusu, ortaya konulmuştur. Bu suretle her iki banker, «İstanbul Bankası» adı altında bir banka kurmak için, hükümetten müsaade almışlardır. Böylece, bir banka vasıtasıyla, hazinenin, daha sistemli bir surette desteklenmesi, düşünülmüştü. Fakat, kısa bir süre sonra, adı geçen bankanın sıkıntılara düştüğü, kendisinden beklenen başarıyı gösteremediği açık bir surette ortaya çıkmıştır. Bunun nedenlerini şu suretle bir sıraya bağlayabiliriz.

a) Hükümet, malî sıkıntılar dolayısıyla, bankaya

karşı taahhüt ettiği borcunu, zamanında ödemeye imkân bulamamıştı. Bu imkânsızlık, bankayı zor bir duruma sürüklemişti.

b) 1848 yılında, Avrupa, ihtilâller içerisinde çalkalanmış ve bu ihtilâllerin, para piyasası üzerinde, şiddetli tepkiler yaptığı görülmüştü. Bu tepkiler, İstanbul piyasasına da yayılmış, bankerlerdeki yabancı aksiyonların değerleri düşmüştü. Elde olmayan sebepler karşısında, İstanbul Bankası da bu mali krizin çevresine girmiş bulunuyordu.

c) Bankanın yöneticileri, devlete ait hazine bonolarını ucuzca toplamak ve pahalıya satmak gibi spekülâtif teşebbüslere girişmişler ve bu hareketlerden dolayı büyük kayıplara uğramışlardı. Yukarıda bahis konusu ettiğimiz sebepler, en sonunda, bankayı iflâsa sürüklemiş, hazine de bu iflâstan dolayı, büyük ziyanlara uğramıştı. Görülüyor ki, iki yabancı banker, hazineyi destekleyecek yerde, bu müesseseyi ziyana sokmuştu. O sıralarda, Galata piyasası, buna benzer avantürye bankerlerle dolmuştu. Galata'daki Havyar hanı, bu çeşit spekülâtif hareketlerin merkezi haline girmişti. Bu arada, yabancı bir sigorta şirketinin, hiçbir garanti vermeden, halktan para toplayarak, ortadan kaybolması da çok görülen spekülâtif hareketleri önleyecek kanuni tedbirleri almayı düşündürmüş değildi. Hiç bir kayda bağlı olmayan sigorta şirketlerinin, sayısı artmıştı. Meselâ : 1891 yılında (7) İzmir'de, 37 sigorta şirketi faaliyet halindeydi. Bunların arasında yerli sermaye ile kurulmuş bir sigorta şirketine rastlamak kabil değildir. İstanbul'da, 1880 yılında 18 sigorta şirketi (8) Ticaret Odası'na kayıtlı idi. Bunların cümlesi yabancı şirketlerdi.

---

(7) Aydın Vilâyeti Salnamesi. Yıl : 1891. Sayfa : 39.
(8) 50 Yıllık Oda Hayatı. İstanbul Ticaret Odası yayınlarından, Yıl : 1932, Sayfa : 28. Oda Tetkik Şubesi Müdürü Hakkı Nezihi.

Bu gibi spekülâtif hareketler ve hava oyunları, yalnız bizde değil, kapitalizmin oluş tarihinde, birçok ülkelerde de görülmüştür. Nitekim, 1873 yılında, New York borsasında şiddetli bir panik olmuş, borsayı on gün süre ile kapatmak zarureti hasıl olmuştu. 19 eylül cuma gününe rastlayan bu müthiş panik günü, «Kara Cuma Günü» diye iktisadî literatürde, bir misal olarak geçmektedir. Zira o yıl, 5000 kişi iflâs etmişti.

2) Bankerlik müessesesinin ikinci bir etabı bankacılıkta son bulmuştur. Batı ülkelerinin büyük ticaret merkezlerinde de, büyük sarraf ve bankerlerin, tek başına banka kurdukları, çok görülmüştür. Bu gibi gelişmeleri, öncelikle İngiltere para piyasasında müşahade etmekteyiz. Londra kuyumcuları arasında çıkan bir müessesenin 1677 yılında «Messers Hoars» adı altında, özel bir banka kurması gibi.. Bankerlikten bankacılığa geçiş hareketleri, her memleketin iktisadî şartlarına göre, birbirinden farklı zamanlar içerisinde meydana gelmişti. Bizde ise, bankerliğin münferit bankacılığa geçişi, batı ülkelerine nisbetle, oldukça uzun bir zaman sonra kendisini göstermiştir. Meselâ : Galata'nın maruf bankerlerinden Avram Kamanto, kendi adına bir banka kurmuştu. Mustafa Reşit Paşa'nın pek yakını ve söylentilere göre sarrafı olan Kamanto, hazineye borç para verir, karşılığında da önemli bir vilâyetin aşar mahsülünü, kendi hesabına tahsil ederdi. (Kamanto Bankası, Bankalar Caddesinde, Bahtiyar Hanı'nda uzun yıllar, faaliyetine devam etmiştir.)

Bundan başka, Kamanto Bankası kadar değilse de, küçük sermayeli özel bankaların kurucuları arasında bankerler vardı. Fakat, bu bankalara, eski bir alışkanlıkla, yine sarraflık müessesesi denilmekteydi. 1881 yılında bile, zamanın iktisatçısı sayılan Sakızlı Ohannes Paşa (9),

---

(9) İlm-i, Servet-i, Milel. Yıl : 1881. Sayfa : 240, Sakızlı Ohannes Paşa.

bankaları «sermayedarların katıldığı ve sarraflık işleri yapan bir cemiyet» diye tarif etmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, bankacılık ve sarraflık, birbirinden ayırt edilmemişti.

Bankaların sayısının artmasından önce, sarrafların, yabancı ülkelere, para transferleri yaptığı, ithalât ve ihracat hareketlerinde aracı olduğu, kambiyo işleriyle meşgul bulunduğu anlaşılmaktadır. Zamanla bu işler, yerini, milletler arası iş yapan büyük bankalara terk etmiştir. Bu bankalar hakkında bir fikir vermek için, 1860 yılı ile, 1894 yılı arasında, piyasada bankacılık hizmetleri yapan yabancı bankaların bir listesini aşağıya yazıyoruz.

ADI	KURULUŞ YILI
Osmanlı Bankası	1863
Kredi Liyone (Crédit Lyonnais)	1863
Deutsche Bank	1870
Selânik Bankası	1888
Banka Commerciale İtaliana	1894

Bu yıllardan sonra, Deutsche Orient Bank, Memalik-i Şarkiye Fransız Bankası, İtalyan Şark Bankası, Banko Di Roma, Şark-ı Garp Ticaret Bankası, Felemenk Bahri Sefit Bankası ile, iki Romen sermayeli banka ve iki Avusturya sermayeli banka kurulmuştu.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, İstanbul ve diğer belli başlı ticaret şehirlerinde şubeler açan bu bankalar ile piyasa arasında mevcut münasebetler sistemi, zamanla gelişmiştir. Bu gelişme safhalarında, banka ve sarraflık müessesesi, birbirinden ayırt edilecek seviyeye ulaşmıştı.

3) Yukarıda izahına çalıştığımız gibi, sarraflığın birinci gelişme yolu, bankerlik ve bankerliğin gelişme yolu da bankacılıkta son buluyordu. Sermaye piyasasının teşekkül tarihi, bu gelişmeye ait etapları, kesin bir surette

ortaya koymaktadır. Fakat bu gelişmeler, her ülkenin ekonomik şartlarına göre, ağır veya hızlı bir şeyir takip etmiştir. Bizdeki özelliklerine gelince: Sarraflıktan, imkânlar nisbetinde bankerliğe, bir süre sonra da bankacılığa geçişe ait bir iki misal vermek kabil olmuştur.

Bütün sarrafların banker veyahut bankacı olması mümkün olmazdı. Bunların çoğu, kambiyo, esham ve tahvilat satışları ile meşgul olan borsacılık tipini seçmişlerdir.

III — BORSACILAR

Kırım Harbi sırasında, İngiltere hükümetinin desteklemesi ve Mısır vergisi karşılık gösterilmek suretiyle, İngiliz bankalarından 3 milyon sterlin borç para alınmıştı. Bu suretle 1854'de başlayan bu dış borçlanma, 1914 yılına kadar bir silsile halinde sürüp gitmiştir. Biz burada, devlet borçlarının ne zaman ve hangi şartlar altında alındığına dair bilgiler veremeyeceğiz. Yalnız, bu devlet borçlarına ait esham ve tahvillerin, bir BORSACI tipini meydana getirdiğini belirtmeye çalışacağız.

Yazımızın yukarıdaki bölümlerinde, bu konulara değindiğimiz zaman, hazine bonoları ve senetleri üzerine sarrafların iş yaptıklarını belirtmiştik. Fakat, dış borçlara ait tahvillerinin alım ve satımı, iş hacmini o kadar genişletmiştir ki, bir kısım sarrafların, bir araya toplanarak görüşmeler yapmasına sebebiyet vermiştir. İlk zamanlar, bu işle uğraşanlar, Galata sokaklarında, ayak üzeri toplanarak, aralarında pazarlıklar yaparlardı. Bunların hiçbiri, bir kayıt ve şarta bağlı bulunmuyordu. Zira, herkes, bunların arasına serbest bir surette sokularak, o günün siya-

(10) İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın 100 üncü yılı münasebetiyle yayınlanan broşürden, Yıl : 1966.

si ve ekonomik aktüalitesine göre, spekülatif maksatlarla, söylentiler çıkarır ve ortadan kaybolurdu.

1864 yılında, borsacılıkla meşgul olanların ileri gelenleri, bahis konusu ettiğimiz hava oyunlarına son vermek amacıyla, bir dernek kurmuşlardır. (10) Derneğin tüzüğündeki hükümlere göre, kötü söhret sahipleri, alım satım işlerinde sözünden cayanlar ve hava oyunlarını, kendilerine göre bir iş olarak kabul edenler, derneğe üye olarak kabul edilmemişlerdir. Dernek yönetim kurulu, bahiskonusu ettiğimiz şartları taşıyan kimseleri, üye olarak kabul ediyordu. Bu suretle dernek, borsacılığa düzen vermeye çalışmış, bu işi sokak toplantılarından kurtarmıştır. Böylece, Borsacılar Derneği, kambiyo ve menkul kıymetler borsasının temellerini atmıştır.

Borsacılığın teşekkül tarihi hakkında verilen bilgilere göre, dünyanın belli başlı ticaret şehirlerinde de, ilk borsacılık böyle başlamıştır. Meselâ: Londra'da ilk borsacılar, sokaklarda, kahvelerde toplanarak, değerli kâğıtlar ve paralar üzerinde iş yapıyorlardı. Elden ele satılan değerli kâğıtlar arasında, «İngiliz Hint Kumpanyası»nın tahvilleri, birinci plânda yer almıştı. Zamanla, iş hacmi arttıkça, borsanın önemi de, buna paralel olarak daha ziyade genişlemiştir. 1733 yılında, bunların toplantı yaptıkları lokale, «Stock Exchange» adı verilmişti.

Berlin'de de ilk borsacılar, sabahleyin bir kahvede toplanarak «Sabah Görüşmeleri» adı altında, kendi aralarında, değerli kâğıtlar üzerinde alım satım yaparlardı. 1739 yılından sonra, bu toplantılar, haftanın belirli günlerinde yapmak suretiyle, bir düzene konmuştur. Bahis konusu bu lokal, 1797 yılında, borsa haline gelmiştir. New-York'ta Wall Street'de ilk borsacılar, bu gibi işleri, özel bir lokalde yapıyorlardı. 1817 yılında, kurdukları «Stock Exchange» kurumu, kısa bir süre sonra borsaya

çevrilmiştir. Daha bunun gibi birçok misaller vermek ka bildir.

İLK BORSA

Zamanla Borsacılar Derneği'nin, işlerin gelişmes karşısında, ihtiyacı karşılamaktan uzak olduğu anlaşılmış tır. Paranın ve değerli kâğıtların, devlet kontrolü altında resmi bir borsada muamele görmesi, ve bu değerleri spekülatif etkilerinden korunması gerekiyordu. Takvim-Vekayi'de 13 Nisan 1866'da çıkan bir kararname ile, Es ham ve Tahvilât, Kambiyo ve Nukud Borsası kurulmuş tu. Kararnamedeki hükümlere göre, Maliye Nezaretinin ta yin edeceği bir komiser, Borsada yapılan muameleleri kont rol etmek yetkisine sahipti. Borsa acentaları da, yeni ka rarnameye göre, kayıt ve şartlara bağlanmıştı. Borsa dı şında, eskiden olduğu gibi, sokak aralarında kahvelerde borsacılık yapmak yasak edilmişti.

Her yerde olduğu gibi, borsa dışındaki alım satım iş lerini tamimiyle önlemek mümkün olamamıştı. Borsacıla ve bu arada sarraflar, eski bir alışkanlıktan kurtulamaya rak, özel bürolarında veyahut bir lokalde, aralarında bors işlerine ait anlaşmaları yapıyorlardı. Çok defa, bu gibi an laşmaların, borsadaki resmî muamelelere tesir ettiği, bu suretle, borsanın borsa dışından idare edildiği görülmüş tür.

BORSADA PANİKLER

1866 yılı ile, 1895 yılı arasındaki bir devre içinde, İs tanbul Esham ve Tahvilât, Kambiyo ve Nukud Borsası sâkin ve normal bir devre geçirmiştir. Bu devre içinde memleketimizde birçok anonim şirketler kurulmuştur, ki bunların aksiyonları da borsada iş hacmini arttırmıştı. Bu şirketlerin başında, demiryollarına ait aksiyonları gösterebi

liriz. Balya-Kara Aydın Maden Şirketi, Ereğli Şirketi-Osmaniyesi gibi madencilik yapan şirketlerin aksiyonları da ön plânda yer almaktaydı. Izmir, Selânik, Beyrut ve Bağdat gibi şehirlerdeki su, havagazı, tramvay işletmelerinin aksiyonları, Istanbul Borsası'nda kota edilmişti. Bu suretle, Istanbul Borsası, Osmanlı Imparatorluğunu çevresi içine alan ve Yakın Şark'ın en büyük borsası haline girmişti.

Bütün dünya borsalarında olduğu gibi, savaşlar ve savaş haberleri, barış düzeninin bozulacağına ait belirtiler, Istanbul Borsası'nda da tepkiler yaratmıştır. Meselâ: Alman - Fransız harbinde, Fransız sermayesine ait şirketlerin, hisse senetlerinin düşmesi, borsada sarsıntılara sebebiyet vermişti. Fakat bu sarsıntıların en müthişi, 1895 yılında, yukarıda yazıldığı gibi, bir altın arama yüzünden meydana gelmişti. Bu sarsıntı yüzünden, 19 Ekim 1895 günü, Takvim-i Vakayi'de çıkan bir kararname ile, borsa dört ay süre ile kapatılmıştı. Bu yüzden, birçok borsacılar iflâs etmişler. iş yerini terketmişlerdir.

1895 krizinin tesirleri, uzun yıllar sürmüş, şirket aksiyonlarına karşı güvensizlik, hissedilir derecede baş göstermişti. Bu psikolojik kriz, 1908 Meşrutiyet Inkılâbına kadar sürüp gitmiştir. Bundan başka, bir panik de Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği sırada kendini göstermiştir. Savaş süresince, borsa kapalı kalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle, çoğu kozmopolit unsurlardan ibaret olan borsacılar, zamanın şartlarından faydalanarak, spekülâtif harekete girişmekten çekinmemişlerdir. Bu hal, Cumhuriyet Hükümetinin kuruluşuna kadar devam etmiş ve yapılan reformlar sonucunda, borsacılık bir rejime bağlanmıştır. Bu arada, yabancı uyruklu kimselerin, Kambiyo Esham ve Tahvilât Borsası'nda acente olmayacağına ait kayıtlar da, borsa tüzüğünde, ön plânda yer almıştı.

IV — SERMAYE PİYASASI

Buraya kadar yazdıklarımızla, sarraflıktan, bankerliğe, borsacılığa ve bankacılığa geçiş safhaları hakkında bir fikir vermeğe çalıştık. Para ticaretiyle meşgul olan bu tiplerin, zamanla iktisadî şartların tesirleri altında, bünyevî değişiklikler geçirdikleri anlaşılmaktadır. Acaba eski bir Galata sarrafı ve bankeriyle, yeni banker arasındaki farklar ne hale gelmiştir? Buna ait soruya cevap verebilmek için, şu nokta üzerinde durmayı yeterli buluyoruz.

Maliye Bakanlığının, İstanbul Kambiyo ve Esham ve Tahvilât Borsa'sına 13 Şubat 1927 yılında, gönderdiği, bir talimatnamede, bankerlerin durumunu ve çalışma çevrelerinin sınırlarını belirtmişti. Talimatnamenin ana hükmüne göre, bir bankerin bankerlik yapabilmesi için, iki bankada 4.000 lira tutan kredi limitine sahip olması şart olarak ortaya konulmuştur.

Yukarıdaki bahislerde değindiğimiz gibi, devlet hazinesi ile iş yapacak, herhangi bir gelir kaynağının iltizam usulü ile yapılmasını isteyen kimsenin, büyük bir sarraftan kefalet mektubu almasına ihtiyaç vardı. Hazine, mültezim veyahut müteahhidin yapacağı işi, bir sarraf yoluyla garanti altına almış oluyordu.

Eski bankerlerle, yeni bankerler arasındaki fark, pek açık bir surette meydana çıkmaktadır. Yani, banka müessesesi, bankerliğinin üstüne çıkmıştı. Bankaların çoğalması ve sermaye piyasasının, Türkiye şartlarına ve ölçülerine göre, gelişmesiyle, bankerliğin fonksiyonları, bankacılık müessesesinde yer almıştı. Piyasada kendiliğinden olan gelişmeyi 13 Şubat 1927 talimatnamesi, resmî bir surette düzene koymuş oluyordu.

Böyle olmakla beraber, bankerlik, tarihe karışmış değildi. Sayıları da dikkati çekecek derecede artmıştı. Bor-

sa kayıtlarına göre, 1928 yılında Borsa'da, 25 banker bulunuyordu.

1930 yılında banker sayısı 52, 1935'de 63 olmuş, 1945 yılında da 12'ye inmiş, 1950'de tekrar sayısı artarak 21 olmuş, 1955'de 47, 1960'da 63, 1965 yılında da 76'ya çıkmıştır.

Bankaların varlığına karşılık, banker sayısının artışını, sermaye piyasasında görülen gelişmelere bağlamak zorundayız. Bankerler ile, bunun gibi borç para veren müesseselerin, ayrı bir kanunun hükümlerine uyarak, vilâyette tescilleri yapılmaktadır. Bunlar aynı zamanda kendilerine göre, mevduat müşterisi sağlayarak, ipotek karşılığında para işletmekte ve para sahiplerine kanunî faizler çerçevesinde kâr temin etmektedirler. Demek oluyor ki, banka işlemleri dışında özellikleri olan bu müesseseler, mevduat sahiplerinin istekleri karşısında sayılarını artırmışlardır.

Sarraflara gelince: Z. Pekmezyan (Borsa acentası), «Hukukçu Görüşüyle Borsa» (11) başlığı altındaki bir yazısında, sarrafların yaptıkları iş çeşitlerinin değişikliğini, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, yerli ve yabancı paraları hiçbir kayda uymayarak serbest bir surette değiştirdiklerini ve bu arada, «Sarrafiye» adı altında, piyasanın tayin ettiği bir tarifeye göre ücret aldıklarını yazmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, sarrafların bu çeşit işlemleri azalmıştı. 1929 yılından itibaren, Türk parasını korumak için, çıkarılan kanunlar dolayısıyla, sarrafların yerli ve yabancı paraları değiştirmelerine imkân kalmamıştı.

Buna karşılık, 1930 yılında sarrafların sayısı, 109 idi. 1935 yılında sarraf sayısı 67,1945 yılında 41,1960 yılında da 27 olmuştur. İş sahaları ise, borsa işlerinden ziyade,

(11) Borsa Rehberi, Z. Pekmezyan.

altın paralar ve altın ziynet eşyası gibi muameleler üzerinde toplanmıştır. Bunlar, altın piyasası ile meşgul olmaktadırlar.

SONUÇ

Tarihin belirli bölümlerinde hoş görülmeyen, fakat gerektiği zaman, kendisine ihtiyaç duyulan sarraflar ve bankerler bahsine son veriyoruz. Artık bu müesseseler, eski hüviyetleriyle birlikte, tarihe mal olmuş ve ortadan kaybolup gitmişlerdir. Bunlardan bahsederken, birçok konulara daha değinmek kabil olabilirdi. Meselâ: 1913 yılında Adapazarı'nda, bir kaç tacirin 100 altın sermaye ile banka (komandit şirket şeklinde) kurması gibi...

1908 Meşrutiyet İnkılâbında, bunun gibi dikkati çeken bir çok olaylara rastlamak kabildir. Anadolu'da, küçük sermayeli mahallî bankalar ve zahire şirketlerinin kurulması, millî ekonomi akımlarının filizlendiğini gösteren birer canlı misallerdir. Fakat yazımızın başlığından da, anlaşılacağı üzere, konumuzun çevresi sarraflara ait bahislere ayrılmıştı. Bu bakımdan, bunun sınırları dışına çıkmamak lâzımdı.

Türkiye'de, sermaye piyasasının teşekkülüne ve bununla ilgili konulara dair, bundan sonra yapacağımız araştırma yazılarında bilgiler vermeye gayret edeceğiz.

YAYINLANDIĞI YER: İst. Tic. Odası Mecmuası
Cilt: 84, No: 6-7, Haziran - Temmuz 1967

6

Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri 1860 - 1918

ORTAKLIK MÜESSESESİ :

Türkiye'de ilk sermaye şirketlerinden bahsetmeden önce, eski bir geleneğe bağlı olarak, çeşitli iş kollarında mevcut ortaklık sistemi üzerinde durmak zorundayız: Eski ortaklık müessesesi, şer'i hükümlere göre kurulurdu. Mecelle'de, «Şirket-i Mudaraba» diye bir şirket tarifine tesadüf ediyoruz. (1) Bu şirketler hakkındaki hükümler, üç bölüme ayrılmaktadır. Bunlara bakarak, Şirket-i Mudaraba'nın karakterini şu suretle belirtmek gerekmektedir:

(1) Mecelle. İktisadî Araştırmalar Enstitüsü yayınlarından. Yıl: 1952.

Malını veyahut parasını ortaya koyan bir kimse, gücüyle çalışacak biriyle ortak olur. Bu ortaklık, iki veya birkaç kişi arasında yapılmaktadır. Mecelle'deki hükümlere göre, bu çeşit ortaklık, tamamiyle bir sözleşmeden ibarettir. Ortaklar arasındaki anlaşmazlık, şer'i mahkemede halledilirdi. Bu şekildeki ortaklıklara, zamanımızda tarım sahasında tesadüf etmek kabildir. Meselâ; bir arazi sahibi, malını ortaya koyar, öte yandan tarlada çalışacak kimse de, çalışma gücü ile bu ortaklığa katılır. Aradaki anlaşma şartlarına göre, çalışan adam, elde edilen ürünün yarısını veyahut üçte, dörtte birini almak hakkına sahiptir.

Ticaret sahasında ise, Şirket-i Mudaraba sistemi, Kırım Savası'ndan sonra, Batı ile ticaretin gelişmesi ve yeni ticaret anlaşmalarının yapılması, batı ticaret usullerine uygun olmak üzere, ticaret kanununun yürürlüğe girmesinden sonra fonksiyonunu kaybetmiştir.

Bu değişen şartlar karşısında, ticaret davalarının, Mecelle'deki hükümlere göre, şer'i mahkemelerce halledilmesine ihtiyaç kalmamıştı. Bu yeni gelişmelerin seyrine göre, şirketler kurulmaya başladı. Fakat bu şirketler, bugünkü anlamda âdi şirketlerdi. Bunların çeşitli şekilleri vardı. Meselâ belirli bir işi ortaklaşa yapmak gibi... Bu tarzdaki anlaşmalar, geçici mahiyette olan işlerden başka bir şey değildi.

Bir ortaklık şekli de, ayrı ayrı şehirlerde oturan tüccarlar arasında tatbik edilmektedir: Her iki ortaktan biri, ihtisası icabı, zamanında köylüden mal alır ve köylüye ürün üzerine avans verir.

Diğer ortak da piyasa merkezi olan bir şehirde bulunduğu için, bilgisi icabı, malın sürümünü sağlar. Böylece, her iki ortak birbirinin noksan taraflarını tamamlayan kimselerden ibaret olduğu için, bu şekildeki ortaklık, daha sağlam görülmektedir. Ayrı ayrı şehirlerde otu-

ran ortaklar, bankaların ve posta ile para havalesinin bulunmadığı zamanlarda, bu vazifeleri de yapmak itibariyle, ayrıca itibar edilen kimseler sayılırlardı. Meselâ, herhangi bir kimse, bu ortaklardan birisinin kasasına para yatırır başka şehirdeki ortak da bu parayı ait olduğu kimseye verirdi.

Ortaklar arasında geçimsizlik olduğu zaman şehrin maruf bir tüccarı, bu anlaşmazlıkları çözen bir otorite olarak kabul edilirdi. Onun verdiği karara, her iki taraf uymak zorundaydı. Meselâ, Erzurum'da Cennet Zade ailesi, ticaret davalarını bile halletmekteydi. Köylerde de, tarım işleri için yapılan ortaklıklarda çıkan ihtilâfları, köy ağaları hallederdi.

Buraya kadar, karakteristik taraflarına kısaca iliştiğimiz bu ortaklıklar, bir müessese haline girmiş değildi. Bunun için, bunları, iptidai ve basit şekilde anlaşmalar diye kabul etmek zorundayız. Bunların arasında uzun süreli ortaklıklar, parmakla gösterilecek kadar azdır. Zamanımızda, bunların örneklerine tesadüf etmek kabildir.

Batı ülkelerinde olduğu gibi, nesilden nesle geçen ve yüz yıllarca süren ortaklıklara tesadüf etmek kabil değildir. Bunu düşünürken, eski cemiyetimizde, ortaklık müessesesinin, güvenilir bir müessese olduğundan şüpheye düşüyoruz. Eski bir ata sözü olan «ORTAK MALIN BELİ KIRIK OLUR» sözü de bu şüphemizi artırmaktadır.

Acaba, zamanımızdaki ortaklık müesseselerine karşı aynı şüpheyle bakmak ne dereceye kadar doğru olabilir? Her halde, iktisadî hayattaki gelişmeler, ortaklık müessesesini daha sağlam bir hale getirmiştir. Halen, yurdumuzda sayısı binleri aşan çeşitli şirketlerin mevcut olması da, bunu göstermektedir. Bunların sayıları da (2) her

(2) Devlet İstatistik Yıllığı, 1966.

yıl artmaktadır. Bu hususta daha kesin bir hüküm verebilmek için, 1959 yılına kadar her yıl kurulan sermaye şirketlerinin listesini aşağıya yazıyoruz : (Tablo : I)

TABLO : I

YIL	ŞİRKET SAYISI
1959	405
1960	320
1961	170
1962	205
1963	265
1964	277
1965	300

T. Sınai Kalkınma Bankası'nın bir raporuna göre, (3) halen Türkiye'de sanayi tesislerine sahip olan 805 anonim şirket vardır. Acaba, bu seviyeye nasıl ulaşılmıştır? Aşağıdaki tarihi araştırma yazımızda bunu belirtmeye çalışacağız.

BİZDE İLK ANONİM ŞİRKET :

Eldeki kayıtlara göre, (4) bizde ilk olarak, bir anonim şirket halinde «Şirket-i Hayriye» müessesesi kurulmuştu. Bir yazarın anlattığına göre 1850 yılında, (5) Fuat Efendi ile Cevdet Efendi Bursa kaplıcalarından birinde istirahat ettikleri sırada, Boğaziçi'nde vapur işletmek için bir şirket kurmayı düşünmüşler ve bir şirket nizamname-

(3) Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası 17. hesap yılı raporundan. Yıl : 1966.

(4) Şirket-i Hayriye ve Boğaziçi tarihçe. Yıl : 1914.

(5) Cevdet Paşa ve Zamanı, Fatma Aliye, Yıl : 1911.

si kaleme almışlar. Adına da «Şirket-i Hayriye» demişler. Bu her iki devlet adamı, İstanbul'a döndükten sonra, tasavvurlarını arkadaşlarına anlatmışlar. Zamanın Sadrazamı (Başvekil) Mustafa Reşit Paşa, bu hayırlı teşebbüsü, hararetli bir surette desteklemiştir.

Hicrî 1267 (1850) yılında, Takvim-i Vekayii'in 436'ıncı sayısında, bahis konusu şirketin kuruluşuna ait bir layihaya tesadüf edilmektedir. Bu layihadaki bir kayda göre, şirketin beher hisse senedinin değeri 3000 kuruştu. Bütün hisselerin tutarı da 2000'di. Bu hesaba göre, şirketin sermayesi 6.000.000 kuruş tutmuştu. Bu sermaye ile, zamanın ölçülerine göre, büyük bir yatırıma girişilmişti. Başka türlü de olamazdı. Zira, İngiltere'ye sipariş edilecek bir vapurun değeri, 7000 liradan aşağı değildi. Boğaziçi'nde vapur işletmek için de 8 vapura ihtiyaç görülüyordu. Manulâki adında bir komisyoncu, ortadaki para sıkıntısını göz önünde tutarak komisyondan feragat etmişti. Bundan da anlaşılıyor ki, bahis konusu vapur işletmeciliği için, yeter finansman bulunmuş değildi. Böyle olmakla beraber, hisse senedinin 3000 kuruş olması, pek pahalı telâkki edilmişti. Bu yüzden, orta hallî kimseler bu hisse senetlerini satın alamamışlardır.

Şirket-i Hayriye'nin hisse senetleri, daha ziyade Mustafa Reşit Paşa'nın nüfuzu sayesinde satılabilmişti. Acaba, onun hatırı için hisse senedi alanlar kimlerdi? Bu mesele, o devrin yüksek tabakasının kimlerden ibaret olduğunu anlamak bakımından merak edilecek bir konudur. Bu merakımızı gidermek maksadıyla, şirket hissedarlarının adlarını ve sosyal pozisyonlarını aşağıya yazıyoruz:

Hisse senetlerinin satışlarını teşvik maksadıyla, en önce Saraydan 100 hisse senedi satın alınmıştı. Bunu takiben Mustafa Reşit Paşa ile Tophane Müdürü Fethi Paşa, Serasker (Savunma Bakanı) Damat Mehmet Ali Paşa da, bu hayırlı teşebbüse katılmışlardı. Zamanın meşhur

zenginlerinden aynı zamanda bir devlet adamı olan Mısırlı Kâmil Paşa, Mısırlı Zeynep Hanım da büyük hissedarlar arasında bulunuyorlardı. Mustafa Paşanın şirketi desteklemesi her tarafta duyulduğu için diğer devlet adamları da sembolik olarak bir miktar hisse senedi satın almışlardı. Devlet Şûrası (Danıştay) üyelerinden Ali Şevket Paşa, Halil Paşa, Kaptan Paşa, Şeyhülislâm Arif Efendi, Bursa Valisi Sarım Paşa, Silistre Valisi Mirma Sait Paşa, Bağdat Valisi Vecihi Paşa, Büyük İmam İzzet Efendi Reşit Paşa'nın Mühürdarı, (özel kalem müdürü), Behçet Efendi, Zarif Paşa, Fuat Efendi, Muhtar Bey de şirket ortakları arasına girmişlerdi. Fakat zamanın devlet adamlarının şirkete katılmalarıyla mesele halledilmiş olmuyordu. Sermayenin tamamlanması için, para piyasasındaki bankerlere ve sarraflara müracaat etmek gerekiyordu. Her halde, Mustafa Reşit Paşanın bunlar üzerinde bir nüfuzu vardı.

Şirkete katılan yeni ortakların adlarını da aşağıya yazıyoruz.

Banker Kamanto (o devirde özel banka ve emlâk sahibiydi) Sarraflardan Mıgırdıç, İzak, Abraham, Barutçubaşı Boğoş, Sarraf Canik, Mısır'la İstanbul arasında bankacılık muameleleri yapan ve Mısır sarrafı diye tanınan Kegorg, sarraflardan Mısırlıoğlu Bedros, Miseyani, Hoca Maksut, Pişmişoğlu Neşet, Tunguroğlu Ohannes. Demek oluyor ki, yakın tarihimizde, «Galata Sarrafları» diye şöhret alan devlet dairelerine ve devlet adamlarına, saray memsuplarına borç para veren bu kimseler, ilk vapurculuk işletmesine sermaye koymuşlardı. Aradan geçen on bir yıl sonra, hatır için alınan bu hisse senetlerinin değeri altı misli yükselmiştir.

SERMAYE ŞİRKETLERİ TEŞEBBÜSLERİ :

İktisat tarihinin kaydettiği gibi, 19'uncu yüzyılın orta-

larına doğru, büyük sanayiin meydana gelmesiyle küçük sanayi sahasında çöküntüler başgöstermişti. Her memlekette bu çöküntülere karşı koymak için hareketlere geçilmiş, sanayi kapitalizminin şartlarına intibak edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu çevresinde ise, yerli sermaye birikmesi ve sermaye piyasası şartları meydana gelememiş, batı ölçüsünde sanayileşme imkânları elde edilememiştir. Böyle olmakla beraber, bu sahada yapılan gayretlere birer misal verebilmek için, elde mevcut kayıtlara göre, izahlar yapmağa imkân buluyoruz.

1863 yılı iktisaden kalkınma ve daha doğrusu uyanış yılıdır. O yıllarda ithalât ticareti de en yüksek zirvesine yükselmişti. İtal malı satan dükkân ve mağazalar çoğalıyor, imalâthaneler azalıyordu. Meselâ : 1869 yılında yapılan bir sayımda İstanbul ve Üsküdar'da 2750 dokuma tezgâhından ancak 25 tezgâh kaldığı tespit edilmişti. Bu azalış kırk yıl içinde tedrici bir surette meydana gelmişti. (6) Zamanın devlet adamları bu hale son vermek ve Avrupa'da olduğu gibi, bu el tezgâhları yerine fabrikalar kurmak çarelerini aramak için, Babıâli'de Sanayii Islah Komisyonu kurmuştu.

Komisyon, dokuma ve dökmeci, saraçlar ve demirciler arasında şirketler kurulmasına teşebbüs etmiştir. Komisyonun raporunda, bu şirketlerin anonim şirketler olduğuna dair bir kayda tesadüf edemiyoruz. (*) Bir raporda, sermayenin hazineden tedarik edileceği halde, buna imkân olmadığı ileri sürülmektedir. Halbuki, o yıllarda zamanın hükümeti, normal masrafları karşılayabilmek için, dış borçlanmalara girişmek zorundaydı. Bu bakımdan, el tezgâhlarını, birer fabrikaya çevirmek imkânına sahip değildi.

(6) Mecelle-i Umuru Belediye. Sayfa 748 - 768, Cilt : 1, Yıl : 1922.

(*) Bilindiği gibi, Mithat Paşa'nın teşebbüsüyle Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı'nın kurulması, Bağdat ve Basra arasında vapur işletmeciliği, konumuzun dışında kalmaktadır. Mithat Paşa'nın eserlerinden başka, devlete ait olan Baruthane, Tophane, Feshane, Kasım - Paşa Deniz Tezgâhları gibi müesseseler de özel sermayeye ait olmadığından bunları da, araştırma yazımızın dışında bırakmak zorunda kaldık .

Bir raporda da, 75.000 lira sermaye ile ipek kumaş imali için bir şirket kurulduğundan bahsedilmektedir. Bu şirketin beher hisse senedi, 100 lira olarak kabul edilmişti. Bu şirket hisse senetlerinin, yüksek kademedeki devlet adamları ve memurlarca satın alınması tavsiye edilmişti. Ayni raporda, sanayii teşvik maksadıyla, fabrikaya ait tesislerin, gümrük resminden muaf tutulması da yer almaktadır.

1869 yılında, dökmeci esnafı da komisyona bir dilekçe vererek, şirket kurmak istediklerini bildirmişler ve yabancı ülkelerden ithal edecekleri âletler için gümrük resmi alınmamasını istemişlerdir. Bu esnaf, aynı zamanda, yanlarında çalıştıracak oldukları çırak ve kalfaları yetiştirmek için bir sanat okulu açılmasını da dilemişlerdir. Bahis konusu şirketin kurulduğuna ve faaliyete geçtiğine dair bir kayda tesadüf edemiyoruz. Sanat okulunun açılması için, Mimar Sinan Türbesi yakınlarında, evkafa ait olan arsada okul binası yapılmasının uygun görüldüğüne dair nezaretler (Bakanlıklar) arasında yazışmalardan bahsedilmektedir. Fakat, şirketin anonim veyahut adî bir şirket olduğuna dair bir vesika elde etmek kabil değildir. Yalnız, dökmeci esnafı, kalfa ve çocuklarıyla birlikte bu imalâthanede çalışacaklarına göre, birkaç esnafın bir araya gelerek, gümrük resmi vermemek kaydıyle dışarıdan aletler getirmek, hükümetten para yardımı görmek, Ereğli kömür maden havzasından kömür alabilmek, (O zaman Ereğli kömürleri Tersane tarafından idare edilmekteydi.) gibi avantajlardan istifade etmek için bu işe teşebbüs ettikleri anlaşılmaktadır.

Avrupa'dan ucuza ve bol miktarda yapılan çeşitli ithal mallarına karşı, yerli sermayeyi korumak için çabalamalara devam edilmiştir. Fakat bütün bu hareketler 1863 yılında Sultanahmet Meydanında açılan Sergi-i Osmani şeklinde tecelli edebilmiştir. Bu sergide yerli tarım mahsulleri ve orman mahsulleri ve sanayi mamullerinden başka Avrupa'dan da çeşitli sanayi maddeleri ve daha ziyade tarım âletleri teşhir edilmiştir.

Aradan uzun yıllar geçtikten sonra (7) 21 Nisan 1921 tarihinde de Konya'da yerli mamulleri tanıtmak maksadıyla bir sergi açılmıştı. O zaman Konya valisi Ferit Paşa, Konya'da birçok yenilikler yaptığı sırada, halı tezgâh sahiplerini biraraya getirmiş, bu suretle halı sanayiinin ilerleme imkânlarını aramıştı. Aynı yılda, Trabzon'da da yerli mahsulleri bir araya getirip halka gösteren bir sergi açılmıştı O zaman Ticaret Nezareti, illere gönderdiği bir tamimde, yerli sanatların korunması ve Avrupa malları karşısında unutulup gitmemesi için, sergiler açılmasını tavsiye etmekteydi. Gittikçe gelişen ithalâta karşı ancak bu şekilde koruma tedbirleri alınmaktaydı.

Bu sergi teşebbüslerinin dışında olmak üzere, Kastamonu'da 1886 yılında «Şirket-i İptidaiye» ismi altında, bir şirket kurulmuştu. (8) Kastamonu Vilâyeti Salnamesinde verilen izahata göre bahis konusu şirketin kurduğu imalâthane tarafından Avrupa kazmirleri tarzında kumaşlar dokunduğu anlaşılmaktadır. Fakat, bu fabrikanın Avrupa mallarına karşı ne kadar süre rekabet ettiğine dair bir bilgiye sahip değiliz.

1863 yılında başlayan sanayii ıslah tedbirleri sırasında, belli başlı vilâyet merkezlerinde sanayi okulları da açılmıştı. Bu tarihte Kastamonu Sanayi Okulunda halı

(7) Akşehir. Tarih ve Turistik Kılavuz. Sayfa : 230, Yıl : 1945.
(8) Kastamonu Vilâyeti Salnamesi. Yıl : 1896.

ve kilim imalâtına önem verildiği için Konya'da olduğu gibi burada da halı kilim sergisi açılmıştı. Fakat bu tezgâhları biraraya getirmek ve bir şirket şekline doğru adımlar atılamamıştır.

1905 yılında da (9), Diyarbakır Salnamesinde, bu bölgenin halı ve kilim ve bakır eşya imal eden bir sanayi bölgesi olduğundan bahsedilmektedir. Fakat bütün bu müesseseler, küçük el sanayii seviyesini aşamamışlar ve bir sermaye şirketi vasıtasıyla fabrikasyona geçememişlerdir. Netice itibariyle, o devreye ait vilâyet salnamelerinde, yerli malların nefasetinden ve yüksek kalitesinden bahsedilmekte ve Avrupa mallarından daha iyi olduğuna dair öğünmelere tesadüf edilmektedir. Demek oluyor ki, yerli sanayiin Avrupa sanayiine karşı olan mukavemeti, zamanın teknik şartlarına intibak etmek suretiyle olmamış, mevcudu yaşatmak için çabalar sarfedilmiştir.

Osman Nuri Ergin, bu bahisler hakkında diyor ki: II. Abdülhamit devrinde, yerli bir şirketin kurulduğuna tesadüf edemiyoruz. Zira bu devirde toplantı yapmak, şirket ve dernek teşekkülünde, zamanın ekonomik şartları elverişli olmadığı gibi, monarşik idarenin ağır baskısının da ayrıca bir tesiri olduğunu gözönünde tutmak zorundayız. Buna tipik bir misal olarak İstanbul'da Zahire Borsasının açılmasında Zaptiye Nezaretinin (Emniyet Umum Müdürlüğünün vazifesini gören bir daire) mahzur görmesini ileri sürmek kâfidir. Her halde zamanın idarecileri, çoğu Anadolu tüccarlarından ibaret olan tacirlerin Borsanın satış salonunda toplu olarak bulunmasını hoş görmemişti (10).

Halbuki öte yandan Galata'da 1864 yılında borsa işi yapan kimseler aralarında bir dernek kurmuşlar, bu der-

(9) Diyarbakır Vilâyeti Salnamesi. Yıl : 1896.
(10) 50 Yıllık Oda Hayatı. İstanbul Ticaret Odası yayınlarından. Hakkı Nezihî.

nek 1866 yılında Borsanın çekirdeğini teşkil etmişti. Esham ve Tahvilât Borsası teşkil edildiği halde, zahire borsasının kurulmamasındaki sebebi şu surette izah etmek kabildir:

Kombiyo ve Esham ve Tahvilât Borsası, kozmopolit bir çevre içinde teşekkül etmişti. Borsa acenteleri yabancı unsurlardan ibaretti. Borsada muamele gören hisse senetlerinin çoğu yabancı şirketlere ait bulunuyordu. Bu surette Borsa, yabancı sermaye hareketlerinin bir merkezi haline gelmişti. (11) Bu hal, cumhuriyet devrine kadar devam etmiş, 1923 yılında yapılan bir reformla son bulmuştu.

YABANCI SERMAYE PİYASASI

Yerli sermaye ile ticaret ve sanayi şirketleri kurulamamıştı. Fakat, başta İstanbul olmak üzere belli başlı ticaret merkezlerinde kısa bir zaman içinde, yabancı şirketler çoğalmıştı. Bir yazar, (12) bu konudan bahsederken, 1880 yılında, İstanbul limanında bulunan vapur acenteleri arasında yalnız, Ali Hilmi adında bir Türk mevcut olduğunu belirtmektedir. O zaman, vapur şirketleri ve acenteleri, sigorta şirketleri, bankalar ve bütün bu gibi müesseseler, yabancıların elinde bulunuyordu. Bir misal vermek için, İstanbul Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsası'nda hisse senetlerini kota ettiren yabancı şirketlerin bir listesini (Tablo : II) aşağıda gösteriyoruz: (13)

(11) İstanbul Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsasının 100 yılına ait bülteninden. Yıl : 1966.

(12) 50 Yıllık Oda Hayatından. Sayfa : 28, Yıl : 1932. Hakkı Nezihi.

(13) İstanbul Menkul Kıymetler Borsası 100. yıldönümüne ait bülteni.

TABLO : II

İŞ KONUSU	YIL	SERMAYE
Selânik Osmanlı Tramvay Şirketi	1892	500.000 Frank
Beyrut Havagazı Osmanlı Şirketi	1887	800.000 Frank
Selânik Su Şirket-i Osmaniyesi	1890	50.000 TL.
Dersaadet Su Şirketi	1887	20.000.000 Frank
İstanbul Tramvay Şirketi	1869	27.000.000 İsviçre Fr.
Ereğli Şirket-i Osmaniyesi	1896	440.000 TL.
Balya Karaaydın Maden Şirketi	1892	1.760.000 Frank
Yafa, Kudüs Demiryolu Şirketi	1892	40.000 TL.
Osmanlı Bankası	1863	250.000.000 TL.
Kredi Liyone (Credit Lyonnaise)	1863	250.000.000 TL.
Doyçe (Deutsche) Bank	1870	150.000.000 Mark
Selânik Bankası	1888	250.000.000 Frank
Türk Elektrik Şirketi	1911	33.135.407 İsviçre Fr.
Tünel Şirketi	1911	165.000 TL.
Haliç Vapurları Şirketi	1911	100.000 TL.

Yerli ve yabancı sermaye arasındaki bu büyük farklar zamanın aydınları arasında bir problem olarak alınmış, ve geri kalışımızın sebeplerini izah konusu olmuştur. Bu arada vatan şairi Namık Kemal (14) İbret Gazetesinde yazdığı bir makalede, bu hale esef ederek diyor ki:

«Bir fabrikamız yok. Mülkümüzde san'at ne ile ileri gider? Bir şirket tesisine muvaffak olamadık. Ticaret böyle mi terakki bulur? Bir bankamız var mı? Aramızda servet nasıl vücuda gelir?» Şair makalesine devam ederek «Yüz kişi bir yere toplansa da her biri hayır için günde bir iki kuruş verse yüz çocuk okutacak mektebin kurulması mümkün olur. Veyahut bir fabrika meydana gelir. Ve bu ufak toplanan paralarla bir banka kurulabilir.» demektir.

1881 tarihinde Mekteb-i Mülkiye-yi Şahane'de (Siyasal Bilgiler Okulu) İlm-i Servet-i Milel (İktisat) hocası bulu-

(14) İbret Gazetesi. 3, Haziran 1872 tarihli sayısından.

nan Sakızlı Ohannes Paşa ise, yerli sanayiin himaye usulleri ile gelişmesine taraftar olmadığını yüksek gümrük resimlerinin (15) devlet hazinesine bir menfaat getirmekle beraber serbest ticareti önlediğini ileri sürmekte zamanın ithalât ve ihracat rejiminin makul bir rejim olduğunu savunmaktadır.

Görülüyor ki yerli ve yabancı sermaye arasındaki mukayese edilmeyecek derecede olan büyük farklar, zamanın iki aydını arasında birbirine aykırı ideolojik yorumlara sebebiyet vermiş bulunuyordu. Herhalde Namık Kemal'i o günkü görüşleri ile, millî ekonominin önderi olarak tanıyabiliriz.

MEŞRUTİYET DEVRİNDE YERLİ SERMAYE ŞİRKETLERİ :

Meşrutiyet inkılâbı ile, millî ekonomi ceryanlarının filizlenmeye başladığını görüyoruz. O zaman halktan toplanan küçük miktardaki paraları bir araya getirmek suretiyle, anonim şirketler kurmak fikri etrafa yayılmıştı. Zamanın iktidar partisi olan «İttihat ve Terakki Cemiyeti», «Birleşmeden kuvvet doğar.» diye, halkı anonim şirketler kurmaya teşvik ediyor ve böylece milli sermaye birikmesini sağlamak için propaganda yapıyordu. İlk olarak İttihat Seyr-i Sefain Şirketi (*) adı altında bir vapurculuk şirketi kurulmuştu. (16) Sonra da bunun gibi, her sahada milli müesseseler kurmak için teşebbüslere girişilmişti. Bu gelişme devresinde, Menkul Kıymetler ve

(15) İlm-i Servet-i Milel. Sakızlı Ohannes Paşa. Yıl : 1881.
(*) Bahis konusu şirket, Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasından sonra, vapur siparişlerine imkân bulunmadığı için tasfiyeye uğramıştır.
(16) Mecelle-i Umur-u Belediye. Osman Nuri. Sayfa : 769. Yıl : 1922.

Kambiyo (17) Borsasında kota edilen şirketlerin adları ve sermayeleri, aşağıda (Tablo III) görülmektedir.

TABLO : III

ŞİRKETİN ADI	YIL	SERMAYE
Osmanlı İttihat Anonim Şirketi	1910	100.000 TL.
İp ve Keten Eşya Anonim Şirketi	1910	10.000 "
İttihat Değirmencilik Şirketi	1910	77.000 "
Mermer Taşı Osmanlı Şirketi	1910	25.000 "
Dersaadet Peynirci Teavün Şirketi	1911	25.000 "
Türkiye Neft Sanayii Şirketi	1916	250.000 "

Yurdun birçok yerlerinde, anonim şirketler daha kurulmuştu. Fakat, hisse senetlerini Borsaya kota ettirmedikleri için, adlarını yazmaya imkân bulamıyoruz.

Esasen, o devirde kurulan şirketlerin tam bir listesini yapmaya da bir zaruret görmüyoruz. Bahis konusu araştırma yazımızda güttüğümüz amaç, 1908 Meşrutiyet İnkılâbı ile birlikte, millî sermayenin gelişmesine verilen önemi belirtmektedir.

1908 ile 1914 yılları arasında, millî ekonomi ceryanlarından beklenen sonuçlar elde edilmiş değildi. Osmanlı İmparatorluğu çevresinde, millî ekonomik politikasını tamamiyle gerçekleştirmek için, mevcut ekonomik ve siyasal şartlar, hiç de elverişli değildi. Balkan Harbi'nden sonra da, «Osmanlılık çevresi» içinde yaşamaya imkân kalmadığı acı bir gerçek olarak ortaya çıkmıştı. Böylece, Türkçülük ve millî ekonomi ceryanlarına daha çok önem verilmesi bir zaruret haline gelmişti. Türk camiasını meydana getiren bünyenin, sağlam bir hale getirilmesinden başka çare yoktu. Bu devrede Anadolu'nun, birçok ticaret merkezlerinde milli bankalar kurulmuştu. Meselâ :

(17) İstanbul Menkul Kıymetler Borsası 100. yılına ait bültenden.

Konya'da 1911 yılında 300.000 lira sermaye ile kurulan Konya Millî İktisat Bankası gibi.

Mahallî bankalar arasında kurulan Adapazarı İslâm Bankasına gelince : Bu banka, 1913 yılında 100 altın sermaye ile bir komandit şirket halinde kurulmuştur. Buna ait elde ettiğimiz bilgiyi aşağıya yazıyoruz : (18)

Adapazarı Osmanlı Bankası şubesi, bir Türk tacirine kredi açmadan önce, Hristiyan olan bir tacirin, Türk tacirine kefil olmasını şart koşmuştur. Türk taciri bu tarzdaki muameleden haklı olarak müteessir olmuşlardı. Bu durumdan dolayı, Osmanlı Bankasına gücenen tüccardan Numan Hamit, İbrahim Nuri, İsmail Hakkı, Mustafa Nuri, aralarında bir toplantı yaparak, para biriktirip banka kurmaya karar vermişlerdi. Bu karara sadık kalınmış, günün birinde, Adapazarı Osmanlı Bankası kurulmuştur. Bu banka, zamanla gelişmiş mahallî bir banka olmaktan çıkarak, Türkiye ölçüsünde büyük bir banka haline girmiştir. (Şimdiki Türk Ticaret Bankası)

Birinci Dünya Savaşı içinde, millî şirketlerin gelişme imkânları daha ziyade artmıştır. Savaş başladığı zaman, Türkiye'nin dış ticaret münasebetlerindeki düzen bozulmuş, İstanbul piyasasında paniklere sebebiyet vermiştir. Zira, o güne kadar yabancı memleketlerden gelen buğday unu, «açık kapı» diye tarif edilen gümrüklerden geçerken, pek az gümrük resmine tabi oluyor ve en ziyade, bu malın sahil şehirlerinde ithali mümkün oluyordu. Bunun neticesi olarak İstanbul rıhtımlarında, Odesa veyahut Marsilya'dan ithal edilmiş un çuvalları, dağ gibi yükselmiş bir halde, her zaman göze çarpıyordu. Bir hafta içinde, (19) İstanbul piyasasına yabancı memleketlerden getirilen unun miktarı, 25.000 çuvalı buluyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, zahire fiyatlarında yükselmeler meydana gelmiş normal olarak 90 kuruşa satılan bir çuval un, birkaç gün içinde 140 kuruşa (20) yükselmiştir. Belediye, halkın iaşesi bakımından, bu spekülatif hareketleri önlemek için, tedbirler almak zorunda kalmıştır. Nitekim, ilk tedbir olarak, Ticaret Odası Başkanı Abut Efendi başkanlığında bir komisyon kurulmuş, beher un çuvalına 110 kuruş narh konulmuştur. Pratikte ise, narhın tatbikine imkân hasıl olamamıştır.

(18) Borsa rehberi. İstanbul Esham ve Tahvilât ve Kambiyo borsası yayınlarından. Yıl : 1928.

(19) Mecelle-i Umur-u Belediye Osman Nuri iaşe bahisleri. Yıl : 1922.

Zoraki fiyat sisteminden bir fayda olmadığı anlaşılınca, 1914 yılı ekim ayında, Ekmekçiler Cemiyeti ile, sekiz Konya tüccarı arasında br mukavele yapılmış, Konya'dan İstanbul'a, günde 20 vagon buğday teslimi teminat altına alınmıştır. Böylece, buğday ve çeşitli yiyecek maddeleri için olan istekler, büyük istihlâk merkezlerinden, Konya, Eskişehir, Afyon ve Ankara bölgelerine dönmüştür.

Birinci Dünya Savaşı içinde, bu meseleden bahseden ve «Köyden Şehre» (21) diye yazılan bir yazıda, zahire satışlarından dolayı zengin olan bazı köylülerin, daha geniş bir iş sahası olan şehirlere doğru akın ettikleri belirtilmekte, bu akınlar devam ettiği takdirde, köylerin boşalacağından endişe edilmesi gerektiği ileri sürülmektedir.

Başka bir makalede de, (22) «Piyasada Tüccar Çoğalıyor.» başlığı altında, her önüne gelen kimsenin ticarete giriştiği, buna piyasadaki yüksek kârların sebep olduğu, günün birinde bu tacirlerin, anormal şartların geçmesinden sonra, pek tabiî olarak tasfiyeye uğrayacakla-

(20) Aynı eserden.

(21) Ticaret-i Umumiye Dergisi. Sayı : 39, Yıl : 1918.

(22) Aynı dergiden.

rı açıklanmaktadır. Bahsettiğimiz derginin çeşitli sayılarında (23) Anadolu'nun belirli bölgelerinde, ticaret sermayesinin gittikçe kabarık bir manzara arzettiği gösterilmektedir. Meselâ: Konya'nın Ilgın kasabasında, «Uyanık Köylüler» adında bir şirketin kurulması gibi... Bütün bu gelişmelerin tesiriyle, Orta Anadolu'da kurulan (24) şirketlerin bir tablosunu aşağıda gösteriyoruz:

TABLO : IV

ŞİRKETİN ADI	BULUNDUĞU ŞEHİR	SERMAYE
Muammeriye	Konya	50.000 TL.
Milli Mensucat	Akşehir	50.000 "
İkbal	Kadınhan	100.000 "
Millî Ticaret	Karaman	50.000 "
Millî Banka	Karaman	500.000 "
Ticaret ve Halı	Hadım	10.000 "
Uyanık Köylüler	Ilgın	4.000 "
Emniyet	Ankara	10.000 "
Dericilik	Afyon	50.000 "

Yukarıda listede görüldüğü üzere, şirketlerin adları «Millî» unvaniyle başlamaktadır. Halbuki, Tablo III'de ise, Meşrutiyet İnkılâbından Balkan Harbi'ne kadar olan süre içindeki yerli şirketler de «Osmanlı» unvaniyle başlıyordu. Aradaki farktan da çıkan manaya göre, millî ekonomi ceryanlarının Birinci Dünya Savaşı'nda, daha belirli bir şekle girdiği, açık bir surette anlaşılmaktadır.

Bundan başka, harp ekonomisi (25) şartlarına göre, halkın belli başlı ihtiyaç maddelerini sağlamak amacıyle, çok sayıda «Millî» unvanı altında şirketler kurulmuştur.

(23) Aynı dergi, sayı : 37.
(24) Aynı dergi, sayı : 21.
(25) Mecelle-i Umur-u Belediye, Millî şirketler bahisleri.

Bu organizasyon, normal piyasa şartlarına bağlı olmaktan ziyade, İttihat ve Terakki partisinin zorlamasiyle meydana getirilen bir organizasyondu. Bünyevî teşekkülü itibariyle, zamanın iktidar partisinin desteklemesi suretiyle piyasada eşya fiyatları üzerinde nazım rol oynamak vazifesini de üzerine almış bulunuyordu. Bu organlar şunlardır:

1) İlk olarak, Millî Kantariye Şirketi kurulmuştur. Bu şirketin sermayesi, 250.000 lira idi. İstanbul bakkalları, bu şirkete hissedar olarak kaydolunmuşlardı. Bu müessesenin gayesi şeker, yağ, pirinç ve kahve gibi yiyecek maddeleri toptan satın alarak bakkallara âdilane bir surette dağıtmaktan ibaretti.

2) Millî Kantariye Şirketi'nden başka, Anadolu Millî Mahsulât Şirketi de kurulmuştu. Bu yeni müesseseye, Konya, Afyonkarahisar ve Ankara'nın zahire tacirleri hissedar olarak katılmış bulunuyorlardı. Şirketin sermayesi ise, 250.000 liradan ibaretti.

3) Üçüncü şirket de Ekmekçiler Şirketi idi. Sermayesi 100.000 lira olup İstanbul'un maruf fırıncıları, bu müessesenin kurucuları arasında bulunuyordu. Şirkete katılanlar, hisselerinin karşılığı olarak tediye edecekleri paranın bir kısmını, un fiyatlarına yapılan zamlarla temin etmişlerdi. Bütün bu şirketlerin başında, İttihat ve Terakki Partisi'nden Kemal Bey (Kara Kemal lâkabiyle anılırdı) gece gündüz bu şirketlerin muameleleriyle meşgul bulunuyordu. Bu bakımdan, bu şirketlere, «Kara Kemal Şirketleri» de denilmekteydi. Bu şirketlere paralel olarak, birçok esnaf cemiyetleri de organize edilmişti. Bunlar da, Kemal Beyin kontrolü altında ve Millî Ekonomi çevresi içinde faaliyet göstermekteydiler.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı sona erdiği zaman, harpten sorumlu olan İttihat ve Terakki Partisi tasfiyeye uğramış, ve partinin yüksek kademelerinde bulunan idarecileri ve devlet adamları ortadan kaybolmuşlardı. Mütarekede ise, ötedenberi bu partiye muhalif olan Hürriyet ve İtilâf Partisi, yukarıda adı geçen millî şirketleri, yolsuzluk yuvası olarak kabul etmiş ve bu müesseseleri, tasfiyeye tâbi tutmuştur. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu organlar, harp ekonomisi icaplarına göre teşkil edildiği için fonksiyonları da kalmamıştı. Zira, İstanbul piyasası, harp ekonomisinden serbest piyasa rejiminin şartlarına intibak etmiş bulunuyordu.

Öte yandan, yukarıda bahsettiğimiz, gibi, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kurulan millî şirketler ve mahallî bankalar da, mütareke devresinin istikrarsızlığı ve huzursuzluğu içinde, büyümeye imkân bulamamış, bulundukları çevrede sıkışıp kalmışlardır. Zira, yabancı piyasalardan un ve buğday, vejetalin yağı ithalâtı imkânları artmış, eskiden olduğu gibi, piyasaya millî şirketlerden ziyade, kozmopolit unsurlar hakim olmuştur. Bu şartlar karşısında, bahis konusu ettiğimiz sermaye şirketlerinin gelişmesine imkân görülememiştir. 1918 yılındaki durum böyleydi.

BİR İZAH

Türkiye'deki sermaye şirketlerinin tarihi seyri hakkında bir fikir verebilmek maksadıyla, vilâyet salnameleri ve çeşitli dergiler gibi yayınlanmış eserler üzerinde durabildik. Bunların dışında olmak üzere, merhum Osman

Nuri Ergin'in İstanbul şehrinin çeşitli bölümlerine ait zengin tarihi kaynakları ihtiva eden Mecelle-i Umur-u Belediyenin 1. cildinden çok faydalanmış bulunuyoruz. Bu yayınlanmış eserlerden başka, yazma vesikalar üzerinde de araştırmalar yapılmış olsaydı daha çok bilgilere sahip olacaktık. Acaba geçmiş zamanlara ait iktisadî raporlar ve kanun tasarıları nerede bulunuyor?

Vaktiyle bu konular hakkında Talim Terbiye Reisi İhsan Sungu Beyden aldığım bilgilere göre, şimdiki Ticari ve İktisadi İlimler Akademisinin alt katında, iktisat tarihine ait araştırmalara yararlı olabilecek sandıklar dolusu vesikalar bulunmaktadır. (Bilindiği gibi adı geçen Akademinin bulunduğu bina Osmanlı İmparatorluğunun son günlerine kadar Ticaret ve Ziraat Nezaretiydi.) Bu gibi vesikalar sandıklarından çıkarılarak bir araştırma mekezinde toplanacak olursa, tarihi incelemelere daha ziyade imkân hasıl olacağına şüphe yoktur.

İÇİNDEKİLER